

ΕΘΝΙΚΟΝ & ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΘΗΝΩΝ,
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ,
ΤΜΗΜΑ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ.
ΠΜΣ «ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΕΣ –ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέποντες καθηγητής - εξεταστική επιτροπή:

Γεράσιμος Παγκράτης,
Καθηγητής, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Γεώργιος Πηλείδης,
Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

ΘΕΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

« Το χειρόγραφο A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II. Βότανα, ύλη ιατρική, ζώα,
πετρώματα και προσωπικότητες της Κρήτης»

Εισαγωγή, απόδοση περιεχομένου και διπλωματική έκδοση.

ΤΣΕΛΙΚΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ
Α.Μ. 1566012009014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2
ΑΠΟΔΟΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ	45
ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ	64
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	95

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσουμε στο ερευνητικό κοινό τον χειρόγραφο κώδικα του Archivio di Stato di Venezia (εφεξής A.S.V.) με την ονομασία Misc. Atti M.S. B.138 II. Ο κώδικας αυτός κατά κύριο περιλαμβάνει την περιγραφή, τις χρήσεις και τις θεραπευτικές ιδιότητες αρκετών βοτάνων της Κρήτης.

Εκτός όμως από βότανα περιλαμβάνει και ευρύτερη ιατρική ύλη, την περιγραφή ζώων, πετρωμάτων, μιας παραδοξογραφίας καθώς και σημαντικών προσωπικοτήτων της Κρήτης. Η πρωτοτυπία της εργασίας αυτής έγκειται στο ότι το χειρόγραφο αυτό είναι μια σχεδόν άγνωστη και ανέκδοτη ως τώρα πηγή, η οποία πιστεύουμε ότι θα συμβάλει στην έρευνα για το ενδιαφέρον που υπήρχε (κατά κύριο λόγο κατά τον 16ο και 17ο αιώνα) για τα βότανα και την ιατρική ύλη της Κρήτης.

Στο χειρόγραφο υπάρχουν επίσης αυθεντικές, προσωπικές μαρτυρίες σχετικά με την χλωρίδα, την πανίδα, τα πετρώματα, την αρχιτεκτονική, την τοπογραφία, τα τοπωνύμια, την ξυλουργική, το εμπόριο αλλά και ορισμένων προσωπικοτήτων της Κρήτης. Αποτελεί ακόμη έμμεση πηγή για την παρουσία έντυπου βιβλίου και βιβλιοθηκών στην Κρήτη.

Θα ξεκινήσουμε με την περιγραφή των εξωτερικών χαρακτηριστικών και του περιεχομένου του χειρογράφου. Στη συνέχεια αναφερόμαστε στο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γράφεται το χειρόγραφο καθώς και στις πηγές από όπου αντλεί ο γραφέας το υλικό του. Διερευνούμε την μέθοδο που ακολουθεί και καταθέτουμε τις υποθέσεις μας σχετικά με την ταυτότητα του, τις προθέσεις και τους σκοπούς του. Έπειτα αποδίδουμε περιληπτικά το περιεχόμενο κάθε εγγραφής του χειρογράφου και στο τέλος παρουσιάζουμε το ίδιο το κείμενο καθώς και την μεθοδολογία που ακολουθήσαμε για την έκδοσή του.

Το χειρόγραφο εντοπίστηκε από τον Αγαμέμνονα Τσελίκα, ο οποίος έκανε μια πρώτη παρουσίαση του περιεχομένου του το 2015 στην Κρήτη, ύστερα από πρόσκληση του Μουσείου Ιατρικής του Πανεπιστημίου Κρήτης, μέσα στα πλαίσια της έρευνας και του ενδιαφέροντος γύρω από τα ιατροσόφια. Τον ευχαριστώ θερμά που μου εμπιστεύτηκε το χειρόγραφο σε ψηφιοποιημένη μορφή για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας καθώς και για τις συμβουλές, τις υποδείξεις και την υποστήριξη. Για όσες τυχόν ελλείψεις ή σφάλματα, η ευθύνη είναι αποκλειστικά του γράφοντος.

Το κείμενο στο χειρόγραφο, όπως το μελετήσαμε μέσα από το ψηφιακό αρχείο που έχουμε στα χέρια μας, εκτείνεται σε 27 φύλλα ή 54 σελίδες από χαρτί. Δεν έχουμε στοιχεία για τις ακριβείς διαστάσεις του χειρογράφου. Στο πρώτο φύλλο υπάρχει η ετικέτα με την ονομασία και τον αριθμό καταλογογράφησης του χειρογράφου: MISC. ATTI M.S. B. 138 II. Τα φύλλα του χειρογράφου δεν έχουν αρίθμηση. Κατά τη διάρκεια της φωτογράφισης φωτογραφήθηκαν μόνο τα φύλλα που περιέχουν κείμενο και παραλείφθηκαν οι κενές σελίδες ή τα κενά φύλλα. Η αρίθμηση των φύλλων που ακολουθούμε στην παρούσα έκδοση έγινε με βάση τα ψηφιακά αρχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τυχόν κενές σελίδες από την μία ενότητα στην άλλη.

Η γλώσσα του χειρογράφου είναι η ιταλική καθομιλουμένη με στοιχεία της βενετικής διαλέκτου και λατινισμούς. Υπάρχουν ελάχιστες συντομογραφίες. Δεν υπάρχει κάποιο κωδικογραφικό σημείωμα ή κάποια άλλη ένδειξη για το όνομα του γραφέα ή του κτήτορα του χειρογράφου, την ημερομηνία ή τον τόπο γραφής. Ωστόσο από εσωτερικά στοιχεία τα οποία θα αναλύσουμε στη συνέχεια πιστεύουμε ότι το χειρόγραφο τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα και πιθανότατα γράφτηκε στην Κρήτη. Επίσης δεν υπάρχει κάποιος γενικός τίτλος με το θέμα του χειρογράφου, εικονογράφηση ή περιεχόμενα. Η γραφή είναι καθαρή, ευανάγνωστη, τυπική καλλιγραφική των λογίων με πολύ λίγες συντομογραφήσεις. Η ορθογραφία, ο τονισμός, η κεφαλαιοποίηση των ονομάτων, των τοπωνυμίων και των ουσιαστικών παρουσιάζουν διαφορές σε σχέση με την σύγχρονη ιταλική. Αξίζει να σημειώσουμε ότι σε πολλές περιπτώσεις ο γραφέας γράφει με αρκετή επιμέλεια το αρχικό C όταν γράφει την λέξη Candia.

Από την άποψη της κατανομής του κειμένου στο χειρόγραφο μπορούμε να εντοπίσουμε πέντε ενότητες. Η πρώτη ενότητα, η οποία είναι και η μεγαλύτερη, εκτείνεται από το f.1r ως το f.23v, σε σύνολο δηλαδή 46 σελίδων. Η ενότητα αυτή περιλαμβάνει το κύριο περιεχόμενο του χειρογράφου: Ιατρική ύλη και βότανα της Κρήτης. Μετά το f.23v ακολουθούν πιθανότατα δύο λευκές σελίδες χωρίς κείμενο.

Η δεύτερη ενότητα εκτείνεται από το f.24r ως το f.24v, σε σύνολο δύο σελίδων δηλαδή. Από πλευράς περιεχομένου παρουσιάζονται ορισμένα ζώα της Κρήτης.

Η τρίτη ενότητα αποτελείται από το f.25r, μία σελίδα δηλαδή, και αφορά τα πέτρωμα της Κρήτης. Ανάμεσα στην δεύτερη και την τρίτη ενότητα δεν μεσολαβεί κάποια λευκή σελίδα.

Η τέταρτη ενότητα βρίσκεται στο f.25v και περιλαμβάνει περιεχόμενο παραδοξογραφίας. Συγκεκριμένα το θέμα της είναι «Οι γίγαντες της Κρήτης». Ανάμεσα στην τρίτη και την τέταρτη ενότητα φαίνεται να υπάρχει μια λευκή σελίδα.

Η πέμπτη και τελευταία ενότητα εκτείνεται στα φύλλα f.26r ως f.27v, σε 4 σελίδες δηλαδή. Ανάμεσα στην τέταρτη και στην πέμπτη ενότητα υπάρχει πιθανότατα μία λευκή σελίδα. Μετά το τέλος της πέμπτης ενότητας ακολουθεί ένα λευκό φύλλο, το οποίο φαίνεται να είναι και το τελευταίο του χειρογράφου. Αν ο αριθμός των λευκών σελίδων που εντοπίζουμε είναι σωστός, τότε το χειρόγραφο έχει συνολικό αριθμό φύλλων 30.

Η διάταξη του περιεχομένου είναι αρθρωτή. Ο γραφέας βάζει έναν τίτλο για κάθε βότανο, ύλη ιατρική, ζώο, πέτρωμα ή πρόσωπο και στη συνέχεια ακολουθεί η εκάστοτε περιγραφή. Επίσης, στο τέλος κάθε εγγραφής σημειώνει μια διαχωριστική γραμμή στις περιπτώσεις όπου στην ίδια σελίδα αρχίζει μια νέα εγγραφή.

Όσον αφορά το περιεχόμενο του χειρογράφου διακρίνουμε, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, 5 θεματικές ενότητες. Η κύρια και βασική ενότητα, 23 από τα 27

φύλλα, αφορά την ιατρική ύλη και τα βότανα της Κρήτης. Οι υπόλοιπες 4 ενότητες στα υπόλοιπα 4 φύλλα αφορούν τα ζώα της Κρήτης, τα πετρώματα, μία παραδοξογραφία και προσωπικότητες της Κρήτης αντίστοιχα.

Πιο αναλυτικά 47 εγγραφές αφορούν βότανα και ύλη ιατρική, 5 εγγραφές αφορούν ζώα, 2 εγγραφές πετρώματα, 1 εγγραφή είναι παραδοξογραφία και 5 εγγραφές αναφέρονται σε προσωπικότητες της Κρήτης. Συγκεκριμένα οι εγγραφές για τα βότανα και την ιατρική ύλη έχουν την εξής ιδιαιτερότητα: Κάποιες από αυτές είναι διπλές. Ο γραφέας σε ορισμένες περιπτώσεις διαγράφει με μία αχνή γραμμή την περιγραφή ενός βοτάνου και την ξαναγράφει επανημένη, σε άλλο σημείο του χειρογράφου. Οι διπλές εγγραφές των βοτάνων - ύλης ιατρικής είναι 9, άρα συνολικά οι πρωτότυπες εγγραφές που αφορούν βότανα και ύλη ιατρική είναι στο σύνολό τους 38. Υπάρχει επίσης μια διπλή εγγραφή στις προσωπικότητες. Επομένως το σύνολο των μοναδικών πρωτότυπων εγγραφών είναι 50.

Στον παρακάτω πίνακα καταγράφουμε αναλυτικά τα περιεχόμενα του χειρογράφου, την θέση που καταλαμβάνουν στο χειρόγραφο καθώς και σχόλιο στην περίπτωση διπλής εγγραφής.

A/ A	Τίτλος στο χειρόγραφο	Φύλλο	Σχόλια
1	Del mele di Candia	f.1r	Διπλή εγγραφή - διαγραμμένη από τον γραφέα
2	Del cipresso	f.1r - f.1v	Διπλή εγγραφή - διαγραμμένη από τον γραφέα
3	Del cottogno	f.2r	Διπλή εγγραφή - διαγραμμένη από τον γραφέα
4	Χωρίς τίτλο. Incipit: Il platano fu anticamente	f.2r	Διπλή εγγραφή - διαγραμμένη από τον γραφέα
5	Dello scordio	f.2r	Διπλή εγγραφή - διαγραμμένη από τον γραφέα
6	Delle cipolle	f.2r - f.2v	
7	Della salvia	f.2v	Διπλή εγγραφή - διαγραμμένη από τον γραφέα
8	Dello aspleno	f.2v	
9	Del chameleone	f.3r	
10	Dell'alga	f.3r	Διπλή εγγραφή - διαγραμμένη από τον γραφέα
11	Del mele	f.3v	Διπλή εγγραφή - επανημένη μορφή

A/ A	Τίτλος στο χειρόγραφο	Φύλλο	Σχόλια
12	Del platano	f.4r	Διπλή εγγραφή - επαυξημένη μορφή
13	Del phuco marino, overo alga	f.4r	Διπλή εγγραφή - επαυξημένη μορφή
14	Del thimo	f.4v	
15	Del cipresso	f.5r - f.6r	Διπλή εγγραφή - επαυξημένη μορφή
16	Dello scordio	f.6v	Διπλή εγγραφή - επαυξημένη μορφή
17	Dell'origano	f.7r	
18	Dello tragorigano	f.7r - f.7v	
19	Dell'alimo	f.7v	Διπλή εγγραφή - διαγραμμένη από τον γραφέα
20	Della salvia	f.8r - f.8v	Διπλή εγγραφή - επαυξημένη μορφή
21	Del dittamo cretico	f.9r	
22	D'un altro dittamo di Candia dice Dioscoride	f.9r - f.11r	
23	Del dittamo falso	f.11r	
24	Delli funghi	f.11v	
25	Del ladano, oldano, overo laudano	f.11v	Διπλή εγγραφή - διαγραμμένη από τον γραφέα
26	Del laudano, ladano, overo oldano	f.11v - f.12r	Διπλή εγγραφή - επαυξημένη μορφή
27	Dell'alimo	f.12v	Διπλή εγγραφή - επαυξημένη μορφή
28	Dell'amilo, ò amido	f.13r	
29	Della cera	f.13v	
30	Dell'orobo di Candia	f.14r	
31	Del melibro	f.14v	
32	Dello smirnio candiotto	f.15r - f.15v	
33	Del dauco	f.15v	

A/ A	Τίτλος στο χειρόγραφο	Φύλλο	Σχόλια
34	Della bambagia	f.16r	
35	Del lithospermo	f.16r - f.16v	
36	Del tragio	f.16v - f.17r	
37	Dell'aconito	f.17r - f.17v	
38	Della cicuta	f.18r - f.18v	
39	Del nerio	f.18v - f.19v	
40	Del bunio falso	f.19v	
41	Dell'apios	f.19v - f.20r	
42	Della palma	f.20r - f.21v	
43	Delle silique, carobe, overo carobole	f.21v - f.22r	
44	Del cottogno	f.22r	Διπλή εγγραφή - επαυξημένη μορφή
45	Del seseli cretico	f.22v	
46	Della radice idea	f.23r	
47	Del rovo ideo	f.23r - f.23v	
48	Dell'asino	f.24r	
49	Delle mosche	f.24r	
50	Dello pesce scaro	f.24r	
51	Del caprimulgo	f.24v	
52	Della nottola	f.24v	
53	Della pietra dattili idei et altre pietre di Candia	f.25r	

A/ A	Τίτλος στο χειρόγραφο	Φύλλο	Σχόλια
54	Dell'agatha	f.25r	
55	Dei giganti di Candia	f.25v	
56	Degli huomini illustri. Di San Tito, vescovo di Candia	f.26r	Η εγγραφή νούμερο 56 και 58 αφορούν τον Άγιο Τίτο.
57	Di Ceffa vescovo della Canea	f.26r	
58	Χωρίς τίτλο. Incipit: Tito discepolo di Paolo	f.26r	
59	Χωρίς τίτλο. Incipit: Pineto vescovo di Candia	f.26v	
60	Χωρίς τίτλο. Incipit: Piero Filargo ò Candiano	f.27r - f.27v	

Οι περισσότερες διαγραμμαμένες εγγραφές βρίσκονται στην αρχή του χειρογράφου. Ο γραφέας διέγραψε τις πρώτες εγγραφές, όπως φαίνεται από τον πίνακα πιο πάνω, προκειμένου να τις τροποποιήσει, να τις επεξεργαστεί διαφορετικά και να τις επαυξήσει σε άλλο σημείο του χειρογράφου. Αυτό συνέβη, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, πιθανότατα διότι ο γραφέας άλλαξε στην πορεία τον τρόπο επεξεργασίας του υλικού του.

Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι η βασική πηγή του γραφέα για τα βότανα και την ιατρική ύλη είναι η σχολιασμένη μετάφραση στα ιταλικά του έργου του Διοσκουρίδη, *Περί Ύλης Ιατρικής*. Η μετάφραση στα ιταλικά καθώς και τα σχόλια πάνω στη μετάφραση είναι του Andrea Pietro Mattioli.¹ Άλλες πηγές είναι το *Herbario Nuovo*, του Castor Durante², το *Il mercato delle meraviglie della*

¹ Η πρώτη έκδοση του έργου του A.P. Mattioli είναι το 1554: DIOSCORIDES PEDANIUS, *Libri cinque della historia & materia medicinale tradotti in lingua volgare da M. Pietro Andrea Matthiolo...* εκδ. per Niccolo de Bascarini da Pavone di Brescia, Βενετία, 1544. Όπως θα δούμε παρακάτω, το έργο του P.A. Mattioli γνώρισε αλληπάλληλες εκδόσεις. Ο γραφέας δεν χρησιμοποιεί ως πηγή την πρώτη έκδοση αλλά κάποια από τις μεταγενέστερες.

² Η πρώτη έκδοση του *Herbario nuovo* του Castor Durante είναι του 1585. Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας συμβουλευόμαστε την έκδοση του 1667: DURANTE C., *Herbario Nuovo*, εκδ. Gio. Giacomo Hertz, Βενετία, 1667. Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο εκδόσεις χρησιμοποίησε ο γραφέας ως πηγή του.

natura, του Nicolò Serpetro³ και το *Historia Naturalis* του Πλίνιου του Πρεσβύτερου⁴. Το πιο πρόσφατο έργο στο οποίο παραπέμπει ο γραφέας κατά την σύνθεση του βοτανολογίου και της ιατρικής ύλης της Κρήτης είναι το *Mercato delle meraviglie* του Nicolò Serpetro, το οποίο εκδόθηκε το 1653. Από αυτό συμπεραίνουμε ότι το έργο γράφτηκε σε μεταγενέστερη ημερομηνία, πιστεύουμε ανάμεσα στο 1653 και τα τελευταία χρόνια της Ενετοκρατίας στο νησί, ίσως και μερικά χρόνια αργότερα.

Ο γραφέας στην αρχή του έργου του χρησιμοποιεί αποκλειστικά ως πηγή του το *Historia Naturalis* του Πλίνιου για την πρώτη εγγραφή με τίτλο *Del mele di Candia* ενώ για τις επόμενες, από την εγγραφή ν.2 ως την εγγραφή ν.14 του πίνακα παραπάνω, αποκλειστική πηγή είναι το *Il mercato delle meraviglie*. Ο γραφέας αποδελτιώνει από τις συγκεκριμένες πηγές μόνο ό,τι έχει σχέση με την Κρήτη.

Μετά την εγγραφή ν.14 ο γραφέας αλλάζει μεθοδολογία: Αποφασίζει να αντλήσει πληροφορίες για τα βότανα και την ιατρική ύλη και από το έργο του P.A. Mattioli. Διαγράφει τότε τις εγγραφές 1,2,3,4,5,7 και 10 και τις ξαναγράφει πιο κάτω παρουσιάζοντας μια ενιαία σύνθεση από πληροφορίες που αντλεί από όλες τις προαναφερθείσες πηγές και τις εμπλουτίζει ενίοτε και με δικές του παρατηρήσεις. Προκειται δηλαδή για ένα έργο εν εξελίξει, το οποίο το βλέπουμε στις φάσεις επεξεργασίας του. Ο γραφέας στις περισσότερες περιπτώσεις αναφέρει από ποιον συγγραφέα παίρνει τις πληροφορίες του, άλλες φορές με απλή ονομαστική αναφορά και άλλοτε με ακριβείς παραπομπές σε συγκεκριμένα βιβλία και κεφάλαια.

Η βασική πηγή του γραφέα, όπως αναφέραμε, είναι το *Περί Ύλης Ιατρικής* του Διοσκουρίδη, σε μετάφραση και σχόλια του Pietro Andrea Mattioli. Ο Πεδάνιος Διοσκουρίδης υπήρξε ο πιο διάσημος βοτανολόγος της αρχαιότητας, το έργο του οποίου επηρέασε βαθύτατα την βοτανολογία, την φαρμακευτική και την ιατρική για τους επόμενους αιώνες. Γεννήθηκε τον 1ο αιώνα μ.Χ. στην Ανάζαρβα της Κιλικίας και σπούδασε στην Ταρσό και στην Αλεξάνδρεια φιλοσοφία και επιστήμες. Ταξίδεψε σε πολλές περιοχές της Μεσογείου καθώς ήταν στρατιωτικός γιατρός των ρωμαϊκών λεγεώνων. Στο έργο του *Περί ύλης ιατρικής* κατέγραψε την πολύχρονη εμπειρία του από τις περιοδείες του. Περιγράφει τη μορφολογία των βοτάνων, τις θεραπευτικές τους ιδιότητες και δίνει οδηγίες για την παρασκευή φαρμακευτικών σκευασμάτων, τις φαρμακοτεχνικές μορφές καθώς και την ακριβή δοσολογία⁵. Το έργο είναι καθαρά επιστημονικό βασι-

³ SERPETRO N., *Il mercato delle meraviglie della natura*, εκδ. Tomasini, Βενετία, 1653.

⁴ Ο γραφέας δεν χρησιμοποιεί κάποια έκδοση στα λατινικά του Πλίνιου του Πρεσβύτερου άλλα κάποια από τις μεταφράσεις στα ιταλικά. Δεν γνωρίζουμε ποια έκδοση ή ποια μετάφραση χρησιμοποιεί. Στην παρούσα εργασία βασιστήκαμε στην έκδοση του 1603 προκειμένου να εντοπίσουμε τις πηγές του: PLINIO SECONDO, *Historia Naturale di G. Plinio Secondo, tradotta per L. Domenichi*, εκδ. P. Ricciardi, Βενετία, 1603.

⁵ Για τον Πεδάνιο Διοσκουρίδη, την ταύτιση των βοτάνων με τις επιστημονικές τους ονομασίες και πληροφορίες για τις φαρμακοτεχνικές μορφές και τα μέτρα και τα σταθμά της αρχαιότητας βλ. ΣΚΑΛΤΣΑ Ε., *Ιστορία της φαρμακευτικής. Η διαδρομή στην εξέλιξη των φαρμάκων από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα με έμφαση στην κλασική, ελληνιστική και βυζαντινή περίοδο και η επίδρασή τους στους μεταγενέστερους χρόνους*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2015, σσ. 56-65.

σμένο στον ορθό λόγο καθώς απουσιάζουν προλήψεις, δεισιδαιμονίες, ή επίκληση στο θείο.

Στο έργο του περιγράφονται περίπου 600 φυτικά φάρμακα, και αποτελείται από 5 ενότητες - βιβλία- στις οποίες περιγράφονται οι αλοιφές, τα αρώματα, τα έλαια, τα δέντρα και τα εκκρίματά τους, βάλασμα, ρητίνες, καρποί, προϊόντα ζωικής προέλευσης, σιτηρά, λαχανικά, δραστικά φυτά, ρίζες, σπέρματα, φυσικά εκχυλίσματα, ορυκτά, ανόργανα φάρμακα κ.α. Βασικό χαρακτηριστικό των ιδιοτήτων των φαρμάκων κατά τον Διοσκουρίδη είναι η έννοια *δύναμις*. Κάθε φάρμακο δηλαδή έχει συγκεκριμένες ιδιότητες και επιδρά με χαρακτηριστικό τρόπο στον ασθενή. Με βάση την θεωρία του Ιπποκράτη πίστευε ότι η θεραπευτική δύναμη των φαρμάκων σχετίζεται με τα τέσσερα θεμελιώδη στοιχεία (φωτιά, αέρας, γη, νερό) και ως εκ τούτου είναι αποτέλεσμα αντίστοιχα των τεσσάρων θεμελιωδών ιδιοτήτων: του θερμού, του ψυχρού, του ξηρού και του υγρού. Η διάταξη της ύλης ακολουθεί αυτή τη λογική. Ξεκινάει την περιγραφή των βοτάνων και της ιατρικής ύλης με στοιχεία τα οποία σχετίζονται με τον αέρα και ολοκληρώνει το έργο του με αυτά που σχετίζονται με την γη. Ο τρόπος παρουσίασης της ιατρικής ύλης με αυτόν τον τρόπο έγινε για να διευκολυνθούν οι ιατροί της εποχής κατά την επιλογή του κατάλληλου φαρμάκου. Ο Διοσκουρίδης έγραψε και άλλα έργα, μερικά από τα οποία είναι και το *περί δηλητηρίων φαρμάκων και της αυτών προφυλακής και θεραπείας* και το *περί ιοβόλων εν ω και περί λυσσώντος κυνός*.

Θεωρητικό υπόβαθρο των αρχαίων γιατρών, του Διοσκουρίδη και του Θεόφραστου για την κατάταξη των βοτάνων, του Γαληνού αλλά και όλης σχεδόν της δυτικής ιατρικής μέχρι και τον 16 αιώνα είναι η θεωρία των τεσσάρων χυμών του Ιπποκράτη. Οι τέσσερις χυμοί του σώματος είναι το αίμα, το φλέγμα, η κίτρινη και η μέλαινα χολή. Κάθε χυμός αντιστοιχεί και σε ένα όργανο: Το αίμα με την καρδιά, το φλέγμα με τον εγκέφαλο, η κίτρινη χολή με το ήπαρ και η μέλαινα χολή με την σπλήνα. Η υγεία είναι το αποτέλεσμα της ισορροπίας των τεσσάρων αυτών χυμών (ευκρασία). Το ανθρώπινο σώμα αποτελείται, όπως όλος ο κόσμος, από τα τέσσερα στοιχεία: γη, ύδωρ, αέρας και πυρ. Αντίστοιχα οι ιδιότητες του σώματος είναι το ψυχρό, το υγρό, το ξηρό και το θερμό. Η τελική αναλογία των χυμών εξαρτάται από την ηλικία του ατόμου και την εποχή του έτους. Κατά συνέπεια η θεωρία αυτή καθορίζει την επιλογή των φαρμάκων, διαιτητικών και καθαρτικών για την αποκατάσταση της ισορροπίας των 4 χυμών. Καθορίζει επίσης και την διαίτα που πρέπει να ακολουθηθεί⁶. Η Ιπποκρατική συλλογή περιλαμβάνει πάνω από 1500 φυτικές δρόγες και συνταγές. Υπάρχει όμως μια δυσκολία στην κατανόηση των φαρμάκων αυτών καθώς δεν γίνεται λεπτομερής περιγραφή των βοτάνων παρά μόνο απλή αναφορά στο όνομά τους. Αυτό πιθανότατα συμβαίνει γιατί ο Ιπποκράτης θεωρούσε ότι οι γιατροί της εποχής γνωρίζουν πώς να βρίσκουν και να ξεχωρίζουν τα βότανα τα οποία αναφέρει. Ουσιαστική όμως περιγραφή και τεκμηριωμένη παρουσίασή τους γίνεται με τον Διοσκουρίδη και τον Θεόφραστο. Η

⁶ Για την Ιπποκρατική σχολή, την θεωρία και τη μεθοδολογία του Ιπποκράτη βλ. ο.π., ΣΚΑΛΤΣΑ Ε., 2015, σσ. 38 - 43.

ταυτοποίηση των βοτάνων με βάση τα ονόματα που αναφέρονται στις αρχαίες πηγές είναι ένα δυσχερές έργο καθώς οι αρχαίοι είχαν πολλά ονόματα για το ίδιο βότανο ή με το ίδιο όνομα αναφέρονταν σε διαφορετικές παραλλαγές ή διαφορετικά φυτά.

Ο Γαληνός, Έλληνας γιατρός από την Πέργαμο (2ος αι. μ.Χ.), έζησε για μεγάλο διάστημα στη Ρώμη. Στην *αποθήκη* του, στο κατάστημά του το οποίο βρισκόταν στην Ιερά Οδό, παρασκεύαζε τα φάρμακά του. Έγινε ιδιαίτερα γνωστός στη Ρώμη και συνδέθηκε στενά με τον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο. Το πιο σημαντικό έργο του είναι το *Περί κράσεως και δυνάμεως των απλών φαρμάκων* στο οποίο ανέπτυξε περαιτέρω την θεωρία των χυμών του Ιπποκράτη καθώς και τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται καλύτερα η ισορροπία των ιδιοτήτων του σώματος. Ο Γαληνός θεωρούσε φάρμακο ό,τι προκαλεί αλλοίωση στο σώμα και ό,τι μεταβάλλει μια ή περισσότερες από τις ιδιότητες του σώματος (δηλαδή την θερμότητα, την ψυχρότητα, την υγρότητα και την ξηρότητα). Τα φάρμακα τα κατέτασσε σε απλά, φυτικές, ζωικές ή ανόργανες δρόγες και σύνθετα τα οποία αποτελούνταν από περισσότερες δρόγες. Επίσης ανάλογα με τις δραστικές ουσίες τα κατέτασσε σε εμετικά, καθαρτικά, δηλητήρια και αντίδοτα⁷. Ο Γαληνός επίσης προσδιόρισε την ένταση με την οποία επιδρά ένα απλό φάρμακο στον οργανισμό χρησιμοποιώντας ένα σύστημα διαβάθμισης της ποιότητας του απλού φαρμάκου σε τέσσερις βαθμούς. Η βάση είναι ο πρώτος βαθμός και το μέγιστο ο τέταρτος βαθμός. Αυτό το σύστημα της διαβάθμισης της ποιότητας των απλών φαρμάκων παρέμεινε σε χρήση μέχρι και τον 19 αιώνα. Στον πρώτο βαθμό κατατάσσονται φάρμακα με ασθενείς φαρμακολογικές δράσεις, στον δεύτερο βαθμό η δράση του φαρμάκου γίνεται πιο αντιληπτή, στον τρίτο βαθμό τοποθετούνται τα πιο δραστικά φάρμακα χωρίς η έντασή τους να φτάνει σε ακραίο βαθμό ενώ στον τέταρτο βαθμό βρίσκονται τα πιο δραστικά φάρμακα.

Το κείμενο του Διοσκουρίδη υπήρξε για αιώνες το βασικό εγχειρίδιο για τους γιατρούς και τους φαρμακοποιούς. Η πρώτη έκδοση μεταφρασμένη στα λατινικά ήταν το 1478 του Pietro Padovano και η πρώτη έκδοση στα ελληνικά έγινε το 1499 από τον Aldo Manutio στην Βενετία και η δεύτερη το 1504 ξανά από τον Aldo Manutio, η οποία γνώρισε μεγάλη επιτυχία. Το 1506 ακολούθησε η μετάφραση στα λατινικά του Marcello Virgilio Adriani με σχόλια φιλολογικού χαρακτήρα και το 1516 κυκλοφόρησε και άλλη μετάφραση στα λατινικά από τον Hermolao Barbaro, αυτή τη φορά μαζί με κάποιες αναφορές σχετικά με την ταυτοποίηση των βοτάνων. Η πρώτη έκδοση με μετάφραση στα ιταλικά ήταν του Sebastiano Fausto στη Βενετία το 1542⁸.

Αυτές οι πρώτες εκδόσεις και μεταφράσεις ανέδειξαν τις διαφορές που υπήρχαν από την μία έκδοση στην άλλη καθώς και την μεγάλη σύγχυση που

⁷ Για την ζωή, την θεωρία και το έργο του Γαληνού βλ. ο.π., ΣΚΑΛΤΣΑ Ε., 2015, σσ. 97 - 101.

⁸ Βλ. FERRI S., «Il "Dioscoride", i "Discorsi", i "Commentarii": gli amici e i nemici» στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σ.15, όπου αναφέρονται οι εκδόσεις του έργου του Διοσκουρίδη μέχρι το 1542.

υπήρχε σχετικά με την ταυτοποίηση των βοτάνων. Αυτό οφειλόταν στην χειρόγραφη πηγή του κειμένου του Διοσκουρίδη την οποία επέλεγε ο κάθε εκδότης αλλά και στο ότι πολλά βότανα δεν μπορούσαν να αναγνωριστούν⁹. Υπήρχαν διαφορετικά φυτά με το ίδιο όνομα με αποτέλεσμα οι γιατροί, οι φαρμακοποιοί και οι θεραπευτές να κινδυνεύουν να χρησιμοποιήσουν λανθασμένα βότανα ή λάθος δοσολογία κατά την παρασκευή των φαρμάκων.

Για την επίλυση του προβλήματος ξεκίνησε ανάμεσα στους επιστήμονες του 16ου αιώνα μια πολλή μεγάλη συζήτηση, η οποία είχε ως αποτέλεσμα να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στην μορφολογία των φυτών, να γίνει συστηματική αναζήτηση των βοτάνων που περιέγραφε ο Διοσκουρίδης και να ανακαλυφθούν καινούργια, τα οποία δεν ήταν γνωστά στους αρχαίους. Από την θεωρητική, φιλοσοφική και φιλογολική προσέγγιση των προηγούμενων αιώνων, η έρευνα στρέφεται στην επιτόπια αυτοψία και αναζήτηση βοτάνων στη φύση, θέτοντας τις βάσεις για μια συστηματική επιστημονική μεθοδολογία.

Αποτέλεσμα της συστηματικής έρευνας των φαρμακευτικών ουσιών είναι η εγκαθίδρυση στα πανεπιστήμια της εποχής ξεχωριστής κάθεδρας *Lectura Simplicium*, έδρα δηλαδή βοτάνων και φαρμακευτικών ουσιών και η ενσωμάτωση της μελέτης αυτής στο πρόγραμμα σπουδών των ιατρικών σχολών. Οι έδρες αυτές καλύφθηκαν από καθηγητές που ήδη δίδασκαν πρακτική ιατρική και ήταν άριστοι γνώστες των βοτάνων. Στις αρχές του 16ου αιώνα δημιουργήθηκε έδρα στη Ρώμη, και λίγο μετά στη Μπολόνια, την οποία ανέλαβε ο Nicola Leonicensio. Ο Giovanni Manardo στην Φερράρα και στην Ίμολα ο Luca Ghini. Ο Ghini, αφού δίδαξε για μερικά χρόνια στην Μπολόνια (1533-1544), μεταφέρθηκε στην Πίζα, όπου ο Κόζιμο των Μεδίκων ήθελε να ιδρύσει έναν βοτανικό κήπο. Με την μεθοδική και συστηματική δουλειά του Ghini, ο κήπος αυτός ιδρύθηκε το 1543 και τον εμπλούτισε με πολλά είδη φυτών. Το έργο αυτό είχε εξαιρετική σημασία. Ήταν τώρα δυνατόν να μελετηθούν συστηματικά πολλά φαρμακευτικά βότανα κατά τη διάρκεια όλων των φάσεων ανάπτυξής τους. Το παράδειγμα ακολούθησαν και άλλα Πανεπιστήμια και πρώτη απ'όλους η Padova, όπου δίδασκε ο Francesco Bonafede. Στην Φερράρα, μετά τον Manardo, δίδαξε ο Antonio Musa Bresavola και κατόπιν ο Gabriele Falloppia ή Falloppio, πιο γνωστός ως καθηγητής ανατομίας. Ο Falloppio υπήρξε επίσης φίλος του P.A. Mattioli, ο οποίος τον εκτιμούσε ιδιαίτερα.

Την ίδια περίοδο εξαιρετικής σημασίας έργα για την έρευνα των φαρμακευτικών βοτάνων είναι το *Herbarum vivae eicones* του Otto Brunfels, το οποίο εκδόθηκε ανάμεσα στο 1530 και το 1536 με εξαιρετικές και ακριβείς απεικονίσεις των βοτάνων, το *Kreuter Buch* του Hieronymus Bock, το οποίο εκδόθηκε το 1539 και το 1546 με απεικονίσεις των βοτάνων και το *De Historia Stirpium* του Leonhart Fuchs το 1542. Και οι τρεις βοτανολόγοι εστίασαν στα φαρμακευτικά φυτά και ιδιαίτερα στην αναζήτηση και ταύτιση των βοτάνων τα οποία αναφέ-

⁹ Για τους σπουδαιότερους χειρόγραφους κώδικες που διασώζουν το κείμενο του Διοσκουρίδη βλ. ο.π. ΣΚΑΛΤΣΑ Ε., 2015, σσ. 57 - 58.

ρονται από τον Διοσκουρίδη , τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο και τον Γαληνό και τα οποία βρίσκονται στη γερμανική χλωρίδα¹⁰.

Μέσα σε αυτό πλαίσιο εκδόθηκε το 1544 μια νέα μετάφραση του Διοσκουρίδη από τον P.A. Mattioli, έναν άγνωστο ως τότε γιατρό που έμενε στην Gorizia, μακριά από τα μεγάλα πανεπιστημιακά κέντρα. Η μετάφραση όμως αυτή ήταν διαφορετική από τις προηγούμενες¹¹: Για κάθε βότανο ή φάρμακο που περιγράφει ο Διοσκουρίδης, γίνεται όχι μόνο φιλολογικός σχολιασμός αλλά κυρίως δίνονται ακριβείς και πρακτικές συμβουλές για την αναγνώριση των βοτάνων. Το έργο αυτό απευθυνόταν κυρίως σε γιατρούς και φαρμακοποιούς και όχι τόσο στην περιορισμένη επιστημονική κοινότητα. Το έργο αυτό γνώρισε μεγάλη επιτυχία στον κύκλο των γιατρών, οι οποίοι ενδιαφέρονταν για τα φυτικά φάρμακα αλλά και σε εκείνο των φαρμακοποιών, οι οποίοι τις περισσότερες φορές δεν είχαν συστηματικές σπουδές και βασίζονταν για την παρασκευή των φαρμακευτικών τους σκευασμάτων κυρίως σε προσωπικές συνταγές. Η γνώση της λατινικής δεν ήταν τόσο διαδεδομένη σε αυτούς τους κύκλους και για αυτό το λόγο η ιταλική μετάφραση τους βοήθησε ιδιαίτερα να προσεγγίσουν το έργο του Διοσκουρίδη¹².

Η μετάφραση του 1544 βασίστηκε στην ελληνική έκδοση του Aldo Manutio και αφορούσε τα πέντε βιβλία του *Περί ύλης ιατρικής* του Διοσκουρίδη¹³. Στο τέλος της μετάφρασης κάθε κεφαλαίου υπάρχει με πλάγια γράμματα σχολιασμός από τον P.A. Mattioli. Στα σχόλια ο Mattioli αναφέρει τις προσωπικές του παρατηρήσεις για τα βότανα και τις συγκρίνει με τις πληροφορίες που αναφέρουν και άλλοι αρχαίοι συγγραφείς, όπως ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, ο Θεόφραστος, ο Παύλος Αιγινίτης κ.α. Στις αναφορές αυτές κεντρικό πρόσωπο είναι ο Γαληνός.

Ο P.A. Mattioli γνώριζε λοιπόν καλά το έργο του Γαληνού *Περί κράσεως και δυνάμεως των απλών φαρμάκων* στο οποίο παραπέμπει συνεχώς. Παραπέμπει επίσης συχνά και στα αραβικά ιατρικά έργα. Οι Άραβες βασίστηκαν στην αρχαία ελληνική ιατρική και στη βυζαντινή παράδοση, εμπλουτίζοντας με το έργο τους την φαρμακολογία και την αλχημεία συνεισφέροντας στην εξέλιξη των επιστημονικών γνώσεων. Στο έργο του Mattioli αναφέρονται ανάμεσα σε άλλους οι Αβούλκασης, ο Ιωάννης Σεραπίων ο νεώτερος, ο Ραζής, ο Ιωάννης Μεσούης ο νεώτερος και κυρίως ο Αβικέννας, συγγραφέας του έργου *Κανόνας της Ιατρικής*¹⁴. Όπου υπάρχουν δυσκολίες στην αναγνώριση ενός φυτού πα-

¹⁰ Για το ιστορικό πλαίσιο της δημιουργίας των βοτανικών κήπων στην Ιταλία και των σημαντικότερων εκδόσεων για τα βότανα κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα βλ. FERRI S., ο.π., 2001, σ.16.

¹¹ Το έργο εκδόθηκε στην Βενετία το 1544 από τον Nicolò de Bascarini da Pavone di Brescia και είχε τον τίτλο: Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo, Libri cinque della historia & materia medicinale tradotti in lingua volgare da M. Pietro Andrea Matthiolo Sanese Medico.

¹² Βλ. FERRI S., ο.π., σ.21.

¹³ Βλ. FERRI S., ο.π., σσ.17 - 19.

¹⁴ Για την φαρμακευτική στον αραβικό κόσμο βλ. ο.π. ΣΚΑΛΤΣΑ Ε., 2015, σσ. 129-144.

ραπέμπει στο έργο των σύγχρονών του βοτανολόγων και αναφέρει τη γνώμη τους. Σκοπός του Mattioli είναι να ερευνήσει την αλήθεια και δεν διστάζει να αμφισβητήσει και να επισημάνει τα λάθη του Διοσκουρίδη και άλλων αρχαίων και σύγχρονών του γιατρών και βοτανολόγων. Για την επιστημονική αλήθεια επιστρατεύει τις προσωπικές του παρατηρήσεις και εμπειρίες. Εκτός όμως από τα βότανα που αναφέρει ο Διοσκουρίδης, προσθέτει και άλλα, τα οποία ήταν άγνωστα στους αρχαίους συγγραφείς και τα οποία δεν είχαν πάντα φαρμακευτική χρήση. Ο Mattioli λοιπόν είναι και ο ίδιος εξερευνητής βοτάνων. Ερευνά την κοιλάδα Valle Anania (Val di Non), τις Άλπεις και άλλες περιοχές της βορείου Ιταλίας και γνωρίζει επίσης καλά την χλωρίδα της Τοσκάνης αλλά και της Ρώμης και της ευρύτερης περιοχής.

Για να μπορέσει επίσης να παρακολουθήσει την ανάπτυξη των φυτών είχε δημιουργήσει έναν κήπο στην Gorizia και ενδεχομένως και στο Trento. Επισκεπτόταν επίσης ιδιωτικούς κήπους στο Trento, στη Βενετία κ.α. μέσα στα πλαίσια των ερευνών του. Παράλληλα ενδιαφερόταν και για τα μακρινά είδη φυτών. Έψαχνε στα φαρμακεία και στα λιμάνια της Νάπολης και της Βενετίας για φαρμακευτικά βότανα που είχαν έρθει αποξηραμένα από την Ανατολή¹⁵.

Ο Mattioli, όπως αναφέραμε, γεννήθηκε στην Σιένα και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Πάδοβα. Εκεί σπούδασε λατινικά, αρχαία ελληνικά, ρητορική, γεωμετρία, αστρονομία, την αριστοτελική φιλοσοφία και ιατρική. Το πανεπιστήμιο της Πάδοβας, υπό την προστασία της Γαληνοτάτης, προσέφερε το κατάλληλο περιβάλλον για ερευνητική δραστηριότητα απαλλαγμένης από θρησκευτικές και δογματικές προκαταλήψεις. Το ενδιαφέρον στρέφεται στην παρατήρηση της φύσης και στην πειραματική μεθοδολογία.

Στη συνέχεια έμαθε την χειρουργική από τον Gregorio Caravita στην Περούτζια και έπειτα ακολούθησε τον δάσκαλό του στη Ρώμη μέχρι το 1527. Εκεί παράλληλα με τη μελέτη των ιατρικών έργων των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων, επισκεπτόταν το νοσοκομείο Santo Spirito και το νοσοκομειακό ίδρυμα (Ξενοδοχείον) του San Giacomo, όπου έκανε πρακτική στην ανατομία των πτωμάτων αλλά και μελέτησε από τους πρώτους τα συμπτώματά της σύφιλης¹⁶.

Στη συνέχεια, το 1527 εγκαθίσταται στο Trento, όπου γίνεται προσωπικός γιατρός του καρδινάλιου Bernardo Cles. Κατά την διάρκεια των 14 χρόνων όπου παρέμεινε εκεί, εξερευνά, όπως αναφέραμε, τα βότανα και τα φυτά της Valle Anania (Val di Non). Εκεί θα συνδυάσει την βαθιά γνώση του των κειμένων των αρχαίων βοτανολόγων και ιατρών με την προσωπική παρατήρηση. Ταυτόχρονα θα έρθει σε επαφή με λαϊκές θεραπευτικές πρακτικές του ντόπιου

¹⁵ Βλ. FERRI S., ο.π., σ.19, όπου αναφέρονται ορισμένα από τα βότανα που εντόπισε αλλά και με φαρμακοποιούς με τους οποίους ήρθε σε επαφή.

¹⁶ Σχετικά με τις σπουδές, την εμπειρία και το υπόβαθρο του Mattioli βλ. FAUSTI D., «Traduzioni cinquecentesche di Dioscoride e prospettiva filologica», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σ.52.

πληθυσμού¹⁷. Η έκδοση της μετάφρασης του Διοσκουρίδη δεν έχει λοιπόν για τον Mattioli αξία μόνο φιλολογική. Ήθελε να αναμορφώσει τις ιατρικές σπουδές της εποχής και να αναδείξει την σπουδαιότητα των απλών φαρμάκων. Από τη μία μεριά να φέρει στην επιφάνεια ό,τι καλύτερο είχε να προσφέρει η αρχαία κληρονομιά και ταυτόχρονα να διορθώσει και να προσθέσει νέες παρατηρήσεις. Ήθελε να κατανοήσει σε βάθος τη λειτουργία των βοτάνων και των απλών φαρμάκων και να τα θέσει στην υπηρεσία των ανθρώπων.

Ο Mattioli κατ'αυτήν την έννοια βρίσκεται στην κορυφή μιας μακράς παράδοσης με ρίζες στην αρχαιότητα και τον μεσαίωνα. Για αιώνες κυκλοφορούν στη Δύση προφορικά ή γραπτά κείμενα με συνταγές απλών φαρμάκων, τα οποία αποδίδονται πολλές φορές στον Διοσκουρίδη. Γενιές και γενιές πρακτικών γιατρών και ανθρώπων γνωρίζουν τα βότανα, τα ορυκτά, τα προϊόντα ζωικής προέλευσης και τις θεραπευτικές τους ιδιότητες. Όλος αυτός ο θησαυρός γνώσεων βρίσκεται κατακερματισμένος σε αναρίθμητους κώδικες οι οποίοι είχαν ως σκοπό την κάλυψη πρακτικών αναγκών. Υπήρχαν συνταγολόγια και βοτανολόγια για πρακτική χρήση, τα οποία συνέχιζαν την παράδοση της αρχαίας και μεσαιωνικής ιατρικής προσαρμοσμένης στις πρακτικές ανάγκες. Αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρείται και στον ελλαδικό χώρο κυρίως από τον 15ο ως και τον 20ο αιώνα, με τα γιατροσόφια ή ιατροσοφικούς κώδικες, στους οποίους θα αναφερθούμε πιο κάτω. Με την εφεύρεση της τυπογραφίας υπήρξε άμεσα η ανάγκη να κυκλοφορήσουν αυτά τα κείμενα σε απλή γλώσσα γιατί έχουν άμεση πρακτική αξία για πολύ κόσμο¹⁸. Και ταυτόχρονα δημιουργήθηκε η ανάγκη για την διασταύρωση και των έλεγχου των πηγών και την ανάδειξη του ακριβούς περιεχομένου των αρχαίων κειμένων. Ο Mattioli, γνώστης αυτής της παράδοσης, συστηματικοποιεί αυτές τις γνώσεις και τις συνενώνει στην μετάφραση του Διοσκουρίδη εφαρμόζοντας ταυτόχρονα την παρατήρηση και τις πειραματικές και επιστημονικές μεθόδους της εποχής.

Υπό την προστασία του καρδινάλιου θα αρχίσει να δουλεύει τη μετάφραση και τον σχολιασμό του έργου του Διοσκουρίδη. Μετά τον θάνατο του Bernardo Cles, νέος πάτρωνας του Mattioli έγινε ο Cristoforo Madruzzo, στον οποίο αφιερώνει την πρώτη έκδοση του έργου του.

Η πρώτη έκδοση της μετάφρασης του Διοσκουρίδη στα ιταλικά γίνεται στη Βενετία το 1544, ενώ ο ίδιος ο Mattioli εργάζεται ως γιατρός στην Gorizia. Το έργο είχε αναπάντεχη επιτυχία και μεγάλη απήχηση όχι μόνο στους γιατρούς και στους φαρμακοποιούς, στους οποίους αρχικά απευθυνόταν, αλλά και σε πολλούς μελετητές των απλών φαρμάκων και ιδιαίτερα στους καθηγητές του πανεπιστημίου της Πάδοβας. Η επιτυχία του έργου τον κάνει διάσημο και καλείται να υπηρετήσει ως προσωπικός γιατρός της οικογένειας του αυτοκράτο-

¹⁷ Σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο προσέγγισε ο Mattioli την λαϊκή ιατρική πρακτική και την επιστημονική μεθοδολογία βλ. CHIARAMONTE E., TOZZI S., «Un medico umanista fra dottrina e pratica», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σ.62.

¹⁸ Σχετικά με την εκδοτική παραγωγή τέτοιων κειμένων που αποσκοπούν στην εκλαΐκευση και διάδοση πρακτικών μεθόδων ιατρικής και παρασκευής γιατροσοφίων βλ. CHIARAMONTE E., TOZZI S., 2001, ο.π., σ.65.

ρα της Αυστρίας Φερδινάνδου Α', μαικήνα των γραμμάτων και των τεχνών. Στην Πράγα όπου τώρα διαμένει ο Mattioli, βρίσκεται υπό την προστασία του αυτοκράτορα, έχει πρόσβαση σε πλήθος επιστημονικών έργων και μελετών αλλά και την δυνατότητα να έρθει σε επαφή με τους πιο σπουδαίους μελετητές της εποχής.

Πλήθος ερευνητών του στέλνουν επιστολές για να τον συγχαρούν αλλά και για να τον πληροφορήσουν και για άλλα άγνωστα στον Mattioli βότανα. Ήταν σε επικοινωνία, όπως αναφέρθηκε, και ζητούσε βοήθεια από τους διάσημους βοτανολόγους της εποχής. Ανάμεσα σε αυτούς είναι και ο Luca Ghini, καθηγητής των Απλών Φαρμάκων στο πανεπιστήμιο της Πίζας, ο οποίος του έστειλε πρώτα μια λίστα στα λατινικά με επεξηγήσεις πάνω στα βότανα του Διοσκουρίδη και στη συνέχεια του έστειλε πολλά αποξηραμένα βότανα τα οποία προέρχονταν από τον βοτανικό κήπο της Πίζας.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά τα βότανα και τα φυτά της Κρήτης, ο γραφέας του χειρογράφου το οποίο εκδίδουμε με την παρούσα εργασία, μεταφέρει την πληροφορία από τον Mattioli ότι στην Βενετία έφτασε από την Κρήτη ένα είδος ρίγανης¹⁹. Επίσης αναφέρει ότι ο Luca Ghini του έστειλε από την Pisa ένα είδος άλλο είδος ρίγανης (l'onite στο χειρόγραφο) προερχόμενο και αυτό από την Κρήτη²⁰. Στην περιγραφή επίσης μιας ποικιλίας του δικτάμου της Κρήτης (di un altro dittamo di Candia) υπάρχει η πληροφορία ότι μπορεί κανείς να το βρει στην Βενετία και επίσης αναφέρεται ο θαυμασμός που τρέφει προς το εν λόγω βότανο ο εξερευνητής βοτάνων Manardo da Ferrara²¹. Επίσης στην περιγραφή του φασκόμηλου (Della salvia) ο Mattioli αναφέρει ότι του το έστειλε ο B. Ramusio, οποίος το έλαβε από τον Βενετό αξιωματούχο στην Κρήτη, M. Gioan Marco Molino²². Επίσης ο Mattioli αναφέρει ότι είδε ο ίδιος ένα είδος

¹⁹ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II f.7v: *Dice il Matthioli, scrivendo dell'origano. Portarsene à Vinegia di Candia una certa spetie di secco, il cui fiore è bianco, acutissimo al gusto, et odorato, il che più volte m'ha fatto credere (se per il vero origano heracleotico, lo mostrano gli speciali) che questo sia il vero origano salvatico, di cui scrisse Dioscoride.* Ο γραφέας αντλεί την πηγή του από το έργο του Mattioli: βλ. MATTIOLI P. A., *I discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli sanese, medico cesareo, ... nei sei libri di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale*, εκδ. Marco Ginami, Βενετία, 1621. σ.420.

²⁰ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II f.7v: *E l'onite mi mando già da Pisa l'illustrissimo et peritissimo medico M. Luca Ghini (cosa che dà manifesto inditio, non solamente della sua vera dottrina, ma della nobiltà grande, e liberalità del suo animo). L'uno e l'altro, venuti come egli scrisse di Candia, e perche mi pare, che amendue corrispondono molto bene all'historia, che ne scrive Dioscoride, per ciò, ho posto nelli miei libri le figure di essi. Lo stesso riferisce Castor Durante, nel suo herbario.* Ο γραφέας του χειρογράφου αντλεί την πηγή του από το έργο του Mattioli. Βλ. MATTIOLI P. A., ο.π., σ.420.

²¹ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II f.9v: *Il Matthioli dice, non esser gran tempo, che s'è cominciato à portare il dittamo di Candia à Venetia, percioche il Manardo da Ferrara diligentissimo rintracciatore de semplici, già di pochi anni sepolto, diceva in una sua epistola, che se di nuovo Venere, non ce'l portava di Candia della selva Ida, ne faremmo per l'avenire senza esso.* Ο γραφέας αντλεί την πηγή από το έργο του Mattioli. Βλ. MATTIOLI P. A., ο.π., σ.422.

²² Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II f.8r: *produce la salvia un frutto beretino, simile alle galle delle querce, di cui mi fece già coppia il magnifico M. Gian Battista Ramusio, segretario dell'illustrissimo Consiglio dei dieci della Serenissima Republica di Venetia, à cui era di nuovo stato mandato di Candia dal Clarissimo M. Gioan Marco Molino suo cognato, ch'all'hora era consigliere in quell'Isola.* Βλ. και MATTIOLI P. A., ο.π., σ.424.

ροβιού από την Κρήτη²³ (dell'orobo di Candia). Τέλος για το βότανο apios μαθαίνουμε ότι εστάλη στον Mattioli από την Βενετία από τον G. Michele Filosofo Comasco, ο οποίος το είχε λάβει από την Κρήτη²⁴ και στην περιγραφή του φοίνικα (della palma) ότι ο Gabriele Falloppia του έστειλε ένα τσαμπί με χουρμάδες από την Κρήτη. Επίσης ο Giacomo Antonio Cortuso του έστειλε ένα σχέδιο το οποίο απεικόνιζε ένα τσαμπί χουρμάδες από την Κρήτη²⁵.

Όλες οι νέες πληροφορίες που του έστελναν διάφοροι μελετητές σε όλη την Ευρώπη, τον ώθησαν στην δεύτερη έκδοση του έργου του το 1548. Σε αυτήν την έκδοση συμπεριέλαβε και τα έργα του Διοσκουρίδη, τα οποία θεωρούνται από μερικούς μελετητές νόθα, το *περί δηλητηρίων φαρμάκων και της αυτών προφυλακής και θεραπείας* και το *περί ιοβόλων*. Τα έργα αυτό μιλούν για τα δηλητήρια και τα αντίδοτα, ένα ιδιαίτερα φλέγον θέμα της εποχής²⁶. Ο Mattioli θεωρεί τις πραγματείες αυτές ως αυθεντικά έργα του Διοσκουρίδη, τα οποία περιλαμβάνονται πλέον σε κάθε νέα έκδοση και αναφέρονται ως το έκτο βιβλίο του Διοσκουρίδη²⁷. Στην δεύτερη έκδοση οι σχολιασμοί εμπλουτίστηκαν και προστέθηκε η περιγραφή 200 νέων φυτών καθώς και σχόλια ή παραπομπές στο περιθώριο, τα οποία επισημαίνουν ενδεχόμενα σφάλματα ή διορθώσεις των συγγραφέων της αρχαιότητας ή και δικά του σφάλματα. Τα 200 νέα φυτά που περιγράφονται και τα οποία δεν υπάρχουν στον Διοσκουρίδη τα ανακάλυψε είτε ο ίδιος μέσω των προσωπικών του ερευνών είτε του τα έστειλαν και του τα επισήμαναν οι αναγνώστες του έργου του. Ακολούθησε πλήθος νέων εκδόσεων: το 1550, το 1554 στα λατινικά, το 1555 ξανά στα ιταλικά. Σε κάθε νέα έκδοση ο Mattioli διευρύνει τις περιγραφές και τα σχόλιά του, προσθέτει νέα βότανα, παραθέτει τις παρατηρήσεις και τις ανακαλύψεις φίλων και

²³ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II f.14r: Honne veduto una specie portato di Candia, assai simile al nostro, ma con più minuto seme e con bacelli più sottili. Βλ. επίσης MATTIOLI P. A., ο.π., σ.286.

²⁴ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II f.20r *La di cui pianta, mi mandò di Vinegia l'illustrissimo medico et semplicista peritissimo M. Nicolo da G. Michele filosofo et medico celebratissimo della età nostra, chiamato in Venetia il Comasco, à cui era stata mandata di Candia*. Βλ. και MATTIOLI P. A., ο.π., σ.696.

²⁵ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II f.20v: *Le elate nasce per lo più fra i primi rami, lunga due spanne. Una mi fu mandata tutta intera, insieme, con i datoli da Padova dall'illustrissimo M. Gabrielle Falloppia, medico famoso de nostri tempi e quasi nel medesimo tempo, mi fu mandata, ritratta in pittura, dal Magnifico Signore Giacomo Antonio Cortuso gentilhuomo Padovano et per dottrina et per altre buone qualita eccellentissimo*. Βλ. και MATTIOLI P. A., ο.π., σ.696.

²⁶ Για τον Mattioli ήταν επιβεβλημένο να συμπεριλάβει αυτές τις δύο πραγματείες στο έργο του: Υμνεί τον Διοσκουρίδη για το έργο του και κυρίως για τις πραγματείες *περί δηλητηρίων* και *περί ιοβόλων*, τις οποίες τις θεωρεί ως το έκτο βιβλίο του Διοσκουρίδη. Γράφει συγκεκριμένα: *"Et però havendo già io per avanti interpretati in lingua volgare Italiana i cinque suoi libri dell'istoria et facultà di tutte le piante [...] considerando poi che senza questo sesto libro tutto il resto era un corpo senza cuore; non ho voluto mancare di non tradurre et commentare anchor questo"*. Βλ. FAUSTI D., «Traduzioni cinquecentesche di Dioscoride e prospettiva filologica», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σ.49 και υποσ. 12.

²⁷ Στην έκδοση του έργου *Περί ύλης ιατρικής* του Aldo Manutio το 1499, τα έργα *περί δηλητηρίων* και *περί ιοβόλων* εμφανίζονταν αμέσως μετά το *Περί ύλης ιατρικής*. Σχετικά με τις πηγές, βιβλία ή χειρόγραφους κώδικες, τους οποίους χρησιμοποιεί ο Mattioli για να μεταφράσει στα ιταλικά τον Διοσκουρίδη βλ. FAUSTI D., «Traduzioni cinquecentesche di Dioscoride e prospettiva filologica», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle p iante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σσ. 49-59.

γνωστών του μελετητών αλλά και έρχεται σε αντιπαράθεση επίσης με πολλούς από αυτούς. Το κείμενο πλέον του Διοσκουρίδη είναι απλώς η αφορμή για το εν εξελίξει έργο του Mattioli.

Στην έκδοση του 1555 στο τέλος κάθε κεφαλαίου παραθέτονται οι ονομασίες κάθε απλού φαρμάκου ή βοτάνου στα ελληνικά, τα ιταλικά, τα λατινικά, τα αραβικά, τα γερμανικά, τα ισπανικά και τα γαλλικά. Επέφερε επίσης διορθώσεις στη μετάφραση του κειμένου του Διοσκουρίδη από νέα χειρόγραφα τα οποία έρχονταν σε γνώση του²⁸. Για τον Mattioli ήταν εξαιρετικά σημαντικό να ελέγχει με αυστηρότητα την εγκυρότητα των πηγών του κειμένου του Διοσκουρίδη ώστε η μετάφρασή να βρίσκεται όσο το δυνατόν εγγύτερα στο πρωτότυπο²⁹.

Ακολούθησαν και άλλες εκδόσεις, η κορυφαία των οποίων είναι η έκδοση στα ιταλικά του 1568. Εκδόθηκε από τον Vargrissi στη Βενετία και είχε πάνω από 1000 απεικονίσεις φυτών. Όλες οι επόμενες εκδόσεις έχουν ως βάση το κείμενο αυτής της έκδοσης, πάντοτε με νέες προσθήκες και διορθώσεις κάθε φορά από τον συγγραφέα.

Είναι εξαιρετικό κατά τη γνώμη μας το πώς είχε δημιουργηθεί, όπως αναφέραμε, ένα εκτεταμένο δίκτυο ερευνητών, επιστημόνων, φίλων σε όλη την Ευρώπη, οι οποίοι έστελναν στον Mattioli συνεχώς νέα βότανα ή πληροφορίες, σχέδια και περιγραφές για αυτά. Σε κάθε νέα έκδοση έβαζε αυτά τα στοιχεία και αναφέρει συνεχώς τους ανθρώπους από τους οποίους του έγιναν γνωστά. Δεν ξεχνάει τους δασκάλους του, τόσο ακαδημαϊκούς όσο και λαϊκούς παραδοσιακούς θεραπευτές, οι οποίοι τον δίδαξαν και τον έφεραν σε επαφή με τις θεραπευτικές πρακτικές και τα βότανα.

Καταβάλει συνειδητή προσπάθεια, επηρεασμένος και από το γερμανικό περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται, να παρουσιάσει μια όσο γίνεται ακριβέστατη παρουσίαση των θεραπευτικών βοτάνων. Θέλει να ξεδιαλύνει τις παρερμηνείες του έργου του Διοσκουρίδη, οι οποίες είχαν δημιουργηθεί στο πέρασμα των αιώνων. Βοηθός του και φίλτρο μέσα από το οποίο δίνει εγκυρότητα στις πρακτικές παρατηρήσεις του είναι ο Γαληνός. Βρισκόμαστε πλέον σε μια περίοδο όπου στη Δύση έχει αρχίσει ο διαχωρισμός ανάμεσα στον πρακτικό ή εμπειρικό γιατρό και εκείνον που είναι σπουδασμένος και ακαδημαϊκά αναγνωρισμέ-

²⁸ Ο Φλαμανδός Oger de Busbeck, πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη του αυτοκράτορα Φερδινάνδου Α', υπήρξε και μεγάλος αρχαιολόγος και φυσιοδίφης. Στη συλλογή του υπήρχαν χειρόγραφα του Διοσκουρίδη, τα οποία ο Mattioli τα συμβουλευτηκε για να αναθεωρήσει την μετάφρασή του. Βλ. FERRI S., «Il "Dioscoride", i "Discorsi", i "Commentarii": gli amici e i nemici» στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σ.35 και FAUSTI D., «Traduzioni cinquecentesche di Dioscoride e prospettiva filologica», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σ.55, όπου αναφέρεται ότι ο Mattioli διατηρούσε αλληλογραφία με τον Oger de Busbeck. Σε μία από της επιστολές του προς τον Φλαμανδό πρέσβη, τον ευχαριστεί για τα δύο χειρόγραφα του Διοσκουρίδη, τα οποία έφερε από την Κωνσταντινούπολη και με τα οποία μπόρεσε να αναθεωρήσει το κείμενο της μετάφρασης. Ο πρώτος κώδικας είχε δοθεί στον πρέσβη από τον Αντώνιο Καντακουζηνό και το άλλο από τον Δραγουμάνο. Το πρώτο χειρόγραφο μπορεί να ταυτιστεί με τον Vindobonensis Med. gr. I, το πιο αρχαίο χειρόγραφο του Διοσκουρίδη. Το χειρόγραφο αυτό αποκτήθηκε από την αυτοκρατορική βιβλιοθήκη το 1569.

²⁹ Βλ. σχετικά FAUSTI D., ο.π., σ.52.

νος. Αρχίζουν να αμφισβητούνται και να κατηγορούνται οι πρακτικοί θεραπευτές πολλές φορές και ως μάγοι. Η αναζήτηση θεραπευτικών πρακτικών αρχίζει να γίνεται αποκλειστικότητα των πανεπιστημίων. Ο Mattioli βρίσκεται ανάμεσα στους δύο αυτούς κόσμους, τους γνωρίζει καλά όπως επίσης γνωρίζει ότι η αναζήτηση της ιατρικής ύλης δεν μπορεί να είναι θέμα αποκλειστικά του ακαδημαϊκού κόσμου. Επομένως μέσα από το έργο του ενσωματώνει και τους δύο αυτούς κόσμους, την πρακτική λαϊκή ιατρική παράδοση αιώνων και την σύγχρονη ακαδημαϊκή έρευνα και μεθοδολογία³⁰.

Ανήσυχο πνεύμα και αναζητητής της επιστημονικής αλήθειας, δεν διστάζει να έρθει σε σύγκρουση με τους σύγχρονους του μεταφραστές του Διοσκουρίδη και μελετητές των βοτάνων και να τους υποδείξει τα λάθη και τις παραλείψεις τους, δημιουργώντας έτσι αρκετές έριδες³¹. Συνδυάζει πολλές ιδιότητες ταυτόχρονα: Είναι φιλόλογος, βοτανολόγος, διπλωματούχος γιατρός και ταυτόχρονα γνωρίζει και την πρακτική λαϊκή ιατρική. Είναι γνώστης της αρχαίας και μεσαιωνικής παράδοσης όσον αφορά την ιατρική πρακτική αλλά ταυτόχρονα γνώστης των νέων μεθόδων παρατήρησης της ανατομίας, της βοτανικής και της αλχημείας. Η δράση του βρίσκεται εκτός των πανεπιστημιακών χώρων, ταυτόχρονα όμως σε διαρκή επαφή με τους πιο σπουδαίους καθηγητές. Το έργο λοιπόν του Mattioli έθεσε τις βάσεις για την δημιουργία της βοτανολογίας ως ξεχωριστής επιστήμης. Το ιατρικό μέρος του έργου του ήταν προσανατολισμένο στους αρχαίους γιατρούς, οι οποίοι όμως έχαναν σιγά σιγά την πρωτοκαθεδρία στους ακαδημαϊκούς κύκλους, καθώς η επιστήμη έπαιρνε πλέον διαφορετική κατεύθυνση. Παρόλα αυτά η επίδραση που είχε σε ευρωπαϊκό επίπεδο ήταν τεράστια και όπως θα δούμε και στη συνέχεια επηρέασε και στην συγγραφή των ιατροσοφικών βιβλίων στον ελλαδικό χώρο.

Ο γραφέας του κρητικού βοτανολογίου το οποίο εξετάζουμε σε αυτήν την εργασία δεν αναφέρει ποια έκδοση συμβουλευτήκε, πάντως δεν είναι κάποια από τις πρώτες εκδόσεις αλλά κάποια μεταγενέστερη, η οποία βασίζεται στο κείμενο της έκδοσης του 1568. Καταλήγω σε αυτό το συμπέρασμα γιατί το βιβλίο από το οποίο αντλεί τις πηγές του έχει απεικονίσεις των βοτάνων³². Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας συμβουλευτήκαμε την έκδοση του 1621³³. Ο γραφέας επιλέγει να καταγράψει από το έργο του Mattioli μόνο τα βότανα ή τα απλά φάρμακα τα οποία έχουν σχέση με την Κρήτη. Είτε είναι βότανα εν-

³⁰ Ο Mattioli συνδυάζει την επιστημονική μεθοδολογία της εποχής και την πανεπιστημιακή του εκπαίδευση με την γνώση της λαϊκής και πρακτικής ιατρικής. Σχετικά με αυτό το θέμα βλ. CHIARAMONTE E., TOZZI S., «Un medico umanista fra dottrina e pratica», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σσ. 61-81

³¹ Για τη σχέση του Mattioli με τους άλλου μεταφραστές του Διοσκουρίδη βλ. FAUSTI D., ο.π., σ. 53.

³² Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II f.7v: 'Όταν ο γραφέας του χειρογράφου, παραθέτοντας τα λόγια του Mattioli, περιγράφει το tragorigano αναφέρει τα εξής: *L'uno e l'altro, venuti come egli scrisse di Candia, e perche mi pare, che amendue corrispondono molto bene all'historia, che ne scrive Dioscoride, per ciò, ho posto nelli miei libri le figure di essi.*

³³ MATTIOLI P. A., *I discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli sanese, medico cesareo, ... nei sei libri di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale*, εκδ. Marco Ginami, Βενετία, 1621.

δημικά της Κρήτης είτε βότανα τα οποία βρίσκονται και σε άλλα μέρη της Μεσογείου πάντα καταγράφονται οι ιδιαιτερότητες που έχουν αυτά στην Κρήτη.

Η δεύτερη πιο σημαντική πηγή από την οποία αντλεί πληροφορίες ο γραφέας του χειρογράφου για τα βότανα της Κρήτης είναι το *Herbario nuono* του Castor Durante³⁴. Ο C. Durante γεννήθηκε στην Περούτζια το 1529, από όπου και αποφοίτησε από την ιατρική το 1567. Το 1568 μετέβη στο Viterbo όπου και εμβάθυνε τις μελέτες του πάνω στα βότανα και τις θεραπευτικές τους ιδιότητες. Έγινε καθηγητής θεραπευτικής βοτανολογίας στο Archiginnasio (*simplicium medicinalium explanator*). Το 1585 εξέδωσε στη Ρώμη το πιο σημαντικό του έργο, το *Herbario nuono*, με 965 ξυλογραφίες που απεικονίζουν τα βότανα τα οποία φύονται στην Ευρώπη, την Ανατολή και την Δύση³⁵. Στον πρόλογο της έκδοσης αναφέρει ότι συνεργάστηκε με τον συνάδελφό του M. Patriarca da Grottamare και ότι ενσωματώνει στο *Herbario nuono* το έργο *Discorsi* του Mattioli. Κάθε φυτικό είδος αναφέρεται με την κοινή του ονομασία, από την εικόνα του και από την ονομασία του σε διάφορες γλώσσες (ελληνικά, λατινικά, ιταλικά, γερμανικά, γαλλικά κ.α.). Στη συνέχεια γίνεται η περιγραφή του βοτάνου για την οποία χρησιμοποιεί τις εξής κατηγορίες: *forma*, *loco*, *qualità*, *virtù di dentro e di fuori*. Δηλαδή περιγράφει το σχήμα και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά, τις τοποθεσίες όπου φύεται, την ποιότητά του, αν έχει δηλαδή θερμαντική ή ψυκτική δράση κ.ο.κ και πόσο δραστικό είναι, την εσωτερική και την εξωτερική χρήση του βοτάνου. Στο τέλος του έργου υπάρχει πίνακας με τα είδη των βοτάνων και τις ασθένειες που θεραπεύουν. Προσθέτει επίσης στο έργο του την περιγραφή νέων ειδών, τα οποία δεν είχε περιγράψει ο Mattioli και πληροφορίες για την ταυτοποίηση ορισμένων φυτών.

Το χειρόγραφο της παρούσας εργασίας τοποθετείται μέσα στο ιδιαίτερο πλαίσιο του ενδιαφέροντος για τα απλά φάρμακα και τα βότανα της Κρήτης, το οποίο ήταν έντονο κατά τον 16ο και 17ο αιώνα στους πανεπιστημιακούς κύκλους της Ιταλίας και ιδιαίτερα της Πάδοβας. Όπως ήδη αναφέραμε τα Πανεπιστήμιο της Πίζας, της Πάδοβας, της Μπολόνιας κ.α. ίδρυσαν βοτανικούς κήπους, οι οποίοι θα βοηθούσαν τους σπουδαστές ιατρικής να κατανοήσουν καλύτερα τις θεραπευτικές ιδιότητες των βοτάνων και την παρασκευή απλών φαρμάκων. Ο βοτανικός κήπος της Πάδοβας ιδρύθηκε το 1545 ύστερα από απόφαση της Βενετικής συγκλήτου με πρώτο διευθυντή του τον Francesco Bonafede³⁶. Οι κήποι αρχικά περιλάμβαναν φυτά της ευρύτερης περιοχής της Πάδοβας και της βόρειας Ιταλίας, το ενδιαφέρον όμως επεκτάθηκε και σε άλ-

³⁴ Πληροφορίες για την ζωή και το έργο του Castor Durante βλ. [https://www.treccani.it/enciclopedia/castore-durante_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/castore-durante_(Dizionario-Biografico)) (πρόσβαση στις 20/6/22) όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁵ DURANTE C., *Herbario nuovo Con figure ... Con versi latini, che comprendono le facolta de i semplici medicamenti*, Bartolomeo Bonfadino, Ρώμη, 1585. Για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας παραπέμπουμε στην έκδοση του 1667. https://books.google.gr/books?id=M3xDAAAcAAJ&hl=el&source=gbs_navlinks_s (πρόσβαση στις 20/6/22).

³⁶ Σχετικά με το χρονικό αναζήτησης βοτάνων στην Κρήτη από το πανεπιστήμιο της Πάδοβας καθώς και σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας του βοτανικού κήπου του πανεπιστημίου βλ. ΒΙΟΛΙΔΑΚΗΣ Γ., «*Ad lecturam simplicium et altri curiosi per la cognitione herbaria. Αναζητήσεις βοτάνων στην Κρήτη από το πανεπιστήμιο της Πάδοβας*», *Περί ιστορίας*, 10, (2021), Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών, Κέρκυρα, σ. 280 και σημ.4.

λες περιοχές της Ιταλίας και της Μεσογείου και ιδιαίτερα στην Κρήτη. Οι καθηγητές ιατρικής και οι ειδήμονες βοτανολόγοι ήξεραν από τις αρχαίες πηγές για την ποικιλία και την μοναδικότητα της χλωρίδας της Κρήτης καθώς και για τις ιδιαίτερες θεραπευτικές ιδιότητες των βοτάνων. Σύντομα επομένως δημιουργήθηκε το ενδιαφέρον να εμπλουτιστεί ο βοτανικός κήπος της Πάδοβας και με βότανα της Κρήτης.

Το ενδιαφέρον για την χλωρίδα της Κρήτης έχει μακρά ιστορία: σπουδαίοι περιηγητές και σπουδαστές ταξιδεύουν στην Κρήτη για να γνωρίσουν και να περιγράψουν την ιδιαίτερη χλωρίδα του νησιού. Ανάμεσα σε αυτούς αναφέρουμε τον Cristoforo Buondelmonti, οποίος τον 15 αιώνα αναφέρει ότι υπήρχε μεγάλη ποικιλία φαρμακευτικών βοτάνων, τον Symeon Symeonis και τον Louis Rochedouart. Αναφορές τον 16 αιώνα στην τοπική χλωρίδα της Κρήτης κάνει και ο Γερμανός περιηγητής Reinhold Lubenau καθώς και πιο μετά ο Γάλλος γιατρός και βοτανολόγος Tournefort³⁷.

Ξεχωριστή θέση στην αναζήτηση βοτάνων στην Κρήτη έχει ο ουμανιστής Onorio Belli, ο οποίος διέμεινε στην Μεγαλόνησο από το 1583 ως το 1599 με τον σκοπό ακριβώς να ερευνήσει και να περιγράψει την τοπική χλωρίδα αλλά και την αρχιτεκτονική ορισμένων αρχαίων ευρημάτων. Ο Onorio Belli σπούδασε ιατρική στην Πάδοβα, το πιο σπουδαίο επιστημονικό κέντρο της εποχής στον τομέα της ιατρικής. Την άνοιξη του 1583 ο Belli αναχωρεί για την Κρήτη ως προσωπικός γιατρός τους Γενικού Προνοητή της Κρήτης Alvisè Grimanì³⁸. Και οι δύο περιοδεύουν για δύο χρόνια τα χωριά της Κρήτης, κατά την διάρκεια των οποίων ο Belli διενεργεί αρχαιολογικές ανασκαφές, συλλέγει αρχαία και καταγράφει τις κατόψεις αρχαίων κτισμάτων. Ταυτόχρονα αφιερώνεται στην μελέτη της χλωρίδας της Κρήτης καθοδηγούμενος από τους αρχαίους συγγραφείς, τον Θεόφραστο, τον Διοσκουρίδη και τον Πλίνιο. Κάρπος των ερευνών του είναι μία πραγματεία περί των βοτάνων της Κρήτης σε συνεργασία με τον φαρμακοποιό από τα Χανιά Silverio Todeschini, η οποία όμως δεν ολοκληρώθηκε και παραμένει κατά το μεγαλύτερο μέρος της ανέκδοτη³⁹. Μας έχουν επίσης σωθεί λίστες με ονόματα κρητικών βοτάνων τα οποία ερεύνησε ο Belli. Στην αλληλογραφία που είχε με τον θείο του Valerio Barbaro εκτός από τις αρχαιολογικές του ανακαλύψεις, τον ενημερώνει και για τις βοτανολογικές του έρευνες και για τα είδη που εντόπισε⁴⁰. Παρόλο που η πραγματεία (Trattato) περί των βοτάνων την οποία σχεδίαζε δεν εκδόθηκε, έχουμε ωστόσο μια σειρά επιστολών από το 1593 ως το 1597 ανάμεσα στον ίδιο και τον

³⁷ Για τους περιηγητές που ταξιδεύουν στην Κρήτη και περιγράφουν την χλωρίδα της βλ. σχετικά ΒΙΟΛΙΔΑ-ΚΗΣ Γ., ο.π., σ.282 και σημ.8 όπου αναφέρονται τα ονόματα των περιηγητών καθώς και σχετική βιβλιογραφία. Για τους Ιταλούς περιηγητές στην Κρήτη βλ. BESCHI L., *Onorio Belli a Creta. Un manoscritto inedito della Scuola Archeologica Italiana di Atene (1587)*, Scuola Archeologica Italiana di Atene, Αθήνα, 1999, σ. 9 και σημ.8.

³⁸ Περισσότερες λεπτομέρειες για την δραστηριότητα και το έργο του Onorio Belli στην Κρήτη βλ. ο.π. BESCHI L., 1999, σσ.10-13.

³⁹ Βλ. ο.π., BESCHI L., 1999, σ.10.

⁴⁰ Βλ. BESCHI L., ο.π., σσ. 57-67.

σπουδαίο βοτανολόγο Carlo Clusio, με λεπτεμερείς περιγραφές των φυτών της Κρήτης. Οι επιστολές αυτές εκδόθηκαν το 1601 στην Αμβέρσα στο *Rariorum plantarum Historia*⁴¹.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας εμπλούτισε τον βοτανικό κήπο του και με βότανα από την Κρήτη. Κατά τις αρχές όμως του 17ου αιώνα ο κήπος βρίσκεται σε παρακμή. Τα βότανα παραμελούνται και πολλά γίνονται αντικείμενο κλοπής. Υπάρχει μάλιστα και η μαρτυρία του βοτανολόγου και υπευθύνου του βοτανικού κήπου Prospero Alpini το 1609, ο οποίος αναφέρει ότι εκλάπη η *Saluta Baccifera di Candia*, η φασκομηλιά δηλαδή, η οποία βρισκόταν ήδη εδώ και 30 χρόνια στον κήπο⁴². Αυτό το συγκεκριμένο είδος είναι πιθανό ότι περιγράφεται στο χειρόγραφο A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II το οποίο παρουσιάζουμε με την παρούσα εργασία στα φύλλα f.2v και f.8r-f.8v.

Την ουσιαστική ανασυγκρότηση του κήπου αναλαμβάνει ο νέος διευθυντής, ο Ιωάννης Vesling από το Mindem της Γερμανίας. Η θητεία του Vesling διήρκησε από το 1638 ως το 1649 όπου και σηματοδοτείται από δύο εξερευνητικές βοτανολογικές αποστολές στην Κρήτη. Η πρώτη στην αρχή της θητείας του και η δεύτερη προς το τέλος, στην οποία συμμετείχε και ο ίδιος προσωπικά. Προκειμένου να πραγματοποιηθεί η έρευνα στην Κρήτη αποφασίστηκε από την βενετική σύγκλητο να αξιοποιηθούν οι Βενετοί αξιωματούχοι του νησιού και να βοηθήσουν στο εγχείρημα.

Ο Γενικός Προνοητής της Κρήτης έλαβε έναν κατάλογο με φυτά και σπόρους, τα οποία έπρεπε να συλλέξει και να αποστείλει στη Βενετία⁴³. Ο κατάλογος αυτός περιλάμβανε 59 διαφορετικά βότανα ενώ για κάποια από αυτά ζητήθηκαν και διαφορετικές ποικιλίες. Ζητούσαν επίσης από του τοπικούς αξιωματούχους να αποστείλουν και ό,τι άλλο έβρισκαν σκόπιμο. Τα βότανα τα οποία ζητήθηκαν ήταν γνωστά στους υπευθύνους του βοτανικού κήπου της Πάδοβας και ήταν είτε είδη τα οποία υπήρχαν παλιά στον κήπο είτε νέα. Όπως αναφέραμε και προηγουμένως ο Onorio Belli είχε κάνει γνωστή την χλωρίδα της Κρήτης στους κύκλους της Πάδοβας. Τα ονόματα των περισσότερων βοτάνων καταγράφονται με την λατινική ονομασία της εποχής, μερικά όμως αναφέρονται με τα λαϊκή τους ονομασία είτε δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες της περιγραφής τους προκειμένου να εντοπιστούν⁴⁴. Τα συγκεκριμένα βότανα δεν φύονται αποκλειστικά στην Κρήτη, όμως λόγω του ότι η Κρήτη είναι υπο βενετική διοίκηση και ταυτόχρονα αποτελεί έναν από τους κορυφαίους τόπους με βοτανολογικό ενδιαφέρον της Μεσογείου, ευνόησαν τις συνθήκες

⁴¹ Βλ. BESCHI L., ο.π., σ.79.

⁴² Για την παρακμή στην οποία βρίσκεται ο βοτανικός κήπος της Πάδοβας και τις προσπάθειες ανασυγκρότησής του βλ. ΒΙΟΛΙΔΑΚΗΣ Γ., ο.π., σσ.283-286.

⁴³ Βλ. ΒΙΟΛΙΔΑΚΗΣ Γ. ο.π., σ.286 και σημ. 24 όπου γίνεται παραπομπή στα πρακτικά της απόφασης με τον κατάλογο των βοτάνων.

⁴⁴ Βλ. ΒΙΟΛΙΔΑΚΗΣ Γ., ο.π., σ.288.

για την πραγματοποίηση της έρευνας. Να σημειωθεί επίσης ότι τα βότανα τα οποία ζητήθηκαν δεν είχαν όλα φαρμακευτικό χαρακτήρα. Επομένως πολλά από αυτά ζητήθηκαν είτε για καθαρά βοτανολογικό ενδιαφέρον, είτε για καλλωπισμό του κήπου είτε για συνδυασμό πολλών παραγόντων.

Μέχρι τον Αύγουστο του 1639 οι τοπικοί αξιωματούχοι όμως στην Κρήτη δεν ανταποκρίθηκαν στο αίτημα των βενετικών αρχών, λόγω ενδεχομένως των πολεμικών ετοιμασιών στην επικείμενη σύγκρουση με τους Οθωμανούς. Κρίθηκε λοιπόν αναγκαίο να αποσταλεί στην Κρήτη ειδικός απεσταλμένος για να ερευνήσει και να συλλέξει τα βότανα. Ο Vesling επέλεξε για αυτήν την αποστολή τον φλαμανδικής καταγωγής μαθητή του Ιγνάτιο d'Acere, ο οποίος με προθυμία ανέλαβε το έργο⁴⁵. Ο Ιγνάτιος παρέμεινε στο νησί για τις έρευνές του από τον Σεπτέμβριο του 1639 ως τον Απρίλιο περίπου του 1641. Είχε ως βάση τον Χάνδακα και οργάνωσε έρευνες στην περιοχή των Χανίων αλλά και πιθανότατα και σε άλλα μέρη της Κρήτης. Από τα στοιχεία που υπάρχουν διαθέσιμα σύμφωνα με τον Βιολιδάκη, ο Ιγνάτιος απέστειλε από την Κρήτη τουλάχιστον 5 αναφορές αλλά μόνο μία έχει βρεθεί⁴⁶, στην οποία μας πληροφορεί για την δράση και το έργο του στην Κρήτη. Παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισε είναι ευχαριστημένος από τα αποτελέσματα της ερευνητικής αποστολής και δηλώνει τη διαθέσιμότητά του για τη συνέχισή της. Το 1648 και ενώ έχει ήδη ξεσπάσει ο βενετοτουρκικός πόλεμος, ο Vesling μεταβαίνει προσωπικά στην Κρήτη για να συνεχίσει τις έρευνες, γεγονός το οποίο αναδεικνύει ακόμη πιο πολύ τη σημασία το εγχειρήματος. Λίγους μήνες όμως αργότερα ο Vesling πεθαίνει χωρίς να καταφέρει να ολοκληρώσει την καταγραφή των όσων ερευνούσε.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο του έντονου ερευνητικού ενδιαφέροντος για τα βότανα της Κρήτης θα μπορούσαμε να εντάξουμε και το χειρόγραφο A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II το οποίο παρουσιάζουμε. Δεν γίνεται είναι αλήθεια καμία αναφορά στα πρόσωπα ή σε κάποια από τις ερευνητικές αυτές αποστολές, ωστόσο είναι μια απόδειξη ότι την ίδια χρονικά περίοδο κατά την οποία τοποθετούμε την συγγραφή του χειρογράφου, δηλαδή κατά το δεύτερο μισό του 17 αιώνα, το ενδιαφέρον για την χλωρίδα της Κρήτης, τα βότανα και τις θεραπευτικές τους ιδιότητες είναι πολύ έντονο.

Ένα τέτοιο έργο για τα βότανα της Κρήτης και τις θεραπευτικές τους χρήσεις θα ενδιέφερε όχι μόνο τους εξερευνητές βοτάνων αλλά και τους γιατρούς και φαρμακοποιούς του νησιού. Οι Βενετοί κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας τους στην Κρήτη (1211 - 1669) διαμόρφωσαν ένα είδος κοινωνικής πρόνοιας και φροντίδας υγείας. Είναι γνωστό ότι υπήρχαν νοσηλευτικά ιδρύματα τα οποία

⁴⁵ Βλ. ΒΙΟΛΙΔΑΚΗΣ Γ., ο.π., σσ.289-291 και σημ. 31 και 32 όπου αναφέρεται ο προϋπολογισμός του κόστους αλλά και ο τρόπος χρηματοδότησης για την κάλυψη των εξόδων του Ιγνατίου κατά τη διάρκεια της ερευνητικής αποστολής.

⁴⁶ Βλ. ΒΙΟΛΙΔΑΚΗΣ Γ., ο.π., σ. 295.

είχαν ως σκοπό την φροντίδα των φτωχών και των ασθενών⁴⁷. Στην δημόσια υγεία εμπλέκονταν δύο τύποι αξιωματούχων. Από τη μία μεριά οι Βενετοί άποικοι της Κρήτης ή ευγενείς Κρήτες. Μπορούσαν να εκλεγούν για διάφορα αξιώματα, ένα από τα οποία και το *officio della sanita* με θητεία δύο χρόνων. Για το αξίωμα αυτό εκλέγονταν οι *pronveditori alla sanita*, οι οποίοι ήταν συνήθως 4 Βενετοί με καθήκον την διατήρηση της δημόσιας υγείας και επέβαλαν κυρώσεις. Από την άλλη μεριά, υπήρχαν αξιωματούχοι από την λαϊκή ή αστική τάξη, συμβολαιογράφοι κ.α., οι οποίοι μπορούσαν να εργαστούν ως υπάλληλοι ή φύλακες στο λοιμοκαθαρτήριο⁴⁸. Για την περίθαλψη των ασθενών υπήρχαν γιατροί με αμοιβή, διπλωματούχοι ή πρακτικοί καθώς και τσαρλατάνοι. Ένα μεγάλο μέρος όμως του πληθυσμού λόγω φτώχειας δεν είχε πρόσβαση σε αυτούς. Να σημειώσουμε επίσης ότι πολλοί Κρήτες της εποχής, σπούδασαν ιατρική και φαρμακευτική στα ιταλικά πανεπιστήμια, όπου θα ήρθαν σε επαφή με το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την χλωρίδα της Κρήτης.

Πληροφορίες για τα ονόματα των γιατρών στην Κρήτη παίρνουμε από τα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, καθώς την άδεια ασκήσεως επαγγέλματος την έδινε το Collegio ή Μεγάλο Συμβούλιο αλλά και από τις συμβολαιογραφικές πράξεις στις οποίες αναφέρονται ως μάρτυρες. Υπάρχει η διάκριση ανάμεσα σε *fisico* - *cegoico*, φυσικό γιατρό και χειρουργό. Σύμφωνα με την Ραμουτσάκη⁴⁹ στο νοσοκομείο του Χάνδακα υπήρχαν δύο έμμισθες θέσεις γιατρών, ένας φυσικός γιατρός (παθολόγος) και ένας πρακτικός. Η χρηματική αμοιβή των γιατρών ήταν πολύ υψηλή και για να αποφεύγονται απάτες οι γιατροί έπρεπε να καταβάλουν εγγύηση 25 υπέρπυρα και να ενημερώνουν για κάθε εγχείριση που θα πραγματοποιούσαν. Επίσης απαγορευόταν να συνεργάζονται με καταστήματα πώλησης φαρμάκων ή με εμπόρους φαρμάκων και είχαν την δυνατότητα να παίρνουν άδεια από τις βενετικές αρχές για περαιτέρω επιστημονική κατάρτιση ή ενημέρωση στα πανεπιστήμια της Ιταλίας.

Στο στρατιωτικό νοσοκομείο του Χάνδακα η θέση των γιατρών ήταν ισόβια και η εκλογή τους γινόταν από τις αρχές της Κρήτης με επικύρωση από τη βενετική γερουσία. Ο γιατρός έβλεπε τον ασθενή δύο φορές την ημέρα, το πρωί και το βράδυ, φρόντιζε το διαιτολόγιο και κανόνιζε την θεραπευτική αγωγή. Τα φάρμακα αυτά παραγγέλλονταν από τους τοπικούς φαρμακοποιούς και συχνά

⁴⁷ Για τους γιατρούς αλλά και για την νοσοκομειακή περίθαλψη στην Κρήτη κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας βλ. ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι. Α., «Οι ιατροί κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κρήτη», *Κρητολογικά γράμματα*, 15/16, (1999-2000), σσ.105-124, ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι., «Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη», *Δέλτος*, 15 (1998), 7-13 και ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι. Α., *Σταθμοί της ιστορίας της ιατρικής στην Κρήτη κατά την περίοδο της ενετοκρατίας και τουρκοκρατίας στο νησί : δύο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα ιατρών*, Ηράκλειο, 1997. Επίσης βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη = Ospizi ed ospedali nell'isola di Creta sotto il dominio veneziano*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 1996. Επίσης για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στην Κρήτη κατά την ενετική περίοδο καθώς και για τον ρόλο των φαρμακοποιών βλ. και ΗΟΗΛWEG Α., «Διάδοση και επιδράσεις της βυζαντινής ιατρικής στους μετά την Άλωση χρόνους», στο ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (επιμ.), *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σσ. 42-43.

⁴⁸ Βλ. σχετικά ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι. Α., «Οι ιατροί κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κρήτη», *Κρητολογικά γράμματα*, 15/16, (1999-2000), σ. 105

⁴⁹Βλ. ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι. Α., ο.π., σ.107.

γινόταν χρήση θεραπευτικών βοτάνων. Δεν αποκλείεται ο γραφέας του χειρογράφου να είχε κατά νου και αυτό το συγκεκριμένο αναγνωστικό κοινό των γιατρών, καθιστώντας πιο εύκολη την πρόσβαση σε πληροφορίες για τις θεραπευτικές ιδιότητες των βοτάνων τα οποία βρίσκονταν κοντά τους. Υπάρχει στο χειρόγραφο ένδειξη ότι είχε σχέσεις μαζί τους. Σε μία περίπτωση, όταν περιγράφει ταμανιτάρια της Κρήτης (Delli funghi, στο f.11v) αναφέρεται σε έναν γιατρό από τα Χανιά με το όνομα Carofilli⁵⁰. Στον κατάλογο των ιατρών της Κρήτης τον οποίο παραθέτει η Ραμουτσάκη⁵¹ δεν εντοπίστηκε το όνομα αυτού του γιατρού.

Εκτός όμως από τους γιατρούς μια πραγματεία για τα βότανα της Κρήτης, τις χρήσεις και τις θεραπευτικές τους ιδιότητες θα ενδιέφερε και τους φαρμακοποιούς του νησιού. Σύμφωνα με την Πανοπούλου⁵² κάθε φαρμακοποιός διέθετε συνταγολόγιο (ricettarii) με θεραπείες για τις συνηθισμένες αρρώστειες. Στον Χάνδακα μόνο, γνωρίζουμε κυρίως μέσα από τις νοταριακές πράξεις, ότι υπήρχαν πάνω από 100 φαρμακεία. Στη Βενετία υπήρχε διαχωρισμός ανάμεσα στους φαρμακοποιούς (specier) και στους αρωματοποιούς, διαχωρισμός όμως που δεν φαίνεται να ισχύει στον Χάνδακα. Γνωρίζουμε επίσης ότι υπήρχε κανονισμός για τα φαρμακεία να βρίσκονται σε απόσταση 100 - 200 βημάτων το ένα από το άλλο και ότι η μαθητεία στο επάγγελμα διαρκούσε 3 με 6 χρόνια.

Οι φαρμακοποιοί παρασκευάζαν αλοιφές, αφεψήματα, σκόνες, βαφικές ουσίες, εγχύματα, ματζούνια και άλλα φάρμακα. Πολλές από τις φαρμακευτικές ύλες προέρχονταν από την Ανατολή, πολλά όμως από τα φαρμακευτικά βότανα προέρχονταν από τον ελλαδικό χώρο. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένα βοτανολόγιο το οποίο εστιάζει στην κρητική χλωρίδα, με οδηγίες μάλιστα για την παρασκευή φαρμακευτικών σκευασμάτων, θα τους ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο.

Το βοτανολόγιο το οποίο εκδίδουμε με την παρούσα εργασία μπορεί επίσης να συνδεθεί και να συσχετιστεί με την μακραίωνη παράδοση της λαϊκής θεραπευτικής πρακτικής στον ελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα στην Κρήτη καθώς επί-

⁵⁰ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.11v. στην παρούσα εργασία: *“Soleva dire il medico Carofilli nativo di Canea, che chi non voleva, che i funghi gli fossero nocivi, li facesse prima nettare, e lavare, et con oglio aglio, pepe et altri aromati pretiosi, cucinare, in un pignato nuovo, e cotti che fossero, gli gettasse fuori della fenestra, che non gli farebbero male alcuno”*. Εδώ μάλλον με μια δόση χιούμορ, ο γραφέας μας παραθέτει τις συμβουλές που συνηθίζε να δίνει ο γιατρός Carofilli από τα Χανιά σχετικά με το πώς να προστατεύεται από τα δηλητηριώδη μανιτάρια.

⁵¹ Βλ. ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι. Α., ο.π., σσ.109 - 123.

⁵² Για τα φαρμακεία και τους φαρμακοποιούς στον Χάνδακα βλ. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ Α., «Φαρμακεία και φαρμακοποιοί του Χάνδακα (16ος-17ος αι.)», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996*, τ.Β2' (Βυζαντινή και Μεσαιωνική Περίοδος), εκδ. Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2000, σσ.129-141.

σης και με την παρουσία ιατροσοφιών⁵³. Τα γιατροσόφια ή οι ιατροσοφικοί κώδικες σύμφωνα με τον Τσελίκας Αγ. είναι: «χειρόγραφα βιβλία που περιέχουν συστηματοποιημένη ιατρική ύλη κατά ασθένεια των μερών του σώματος αρχίζοντας από τα πάθη της κεφαλής και προχωρώντας προς τα κάτω, και μερικές φορές παρέχουν και κάποιες πληροφορίες για τη φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος»⁵⁴. Στα γιατροσόφια ή ιατροσοφικά χειρόγραφα επίσης εντάσσουμε και τα κείμενα που περιέχουν οδηγίες για τις φαρμακευτικές ιδιότητες και τις θεραπευτικές χρήσεις των βοτάνων, καθώς και την χρήση ιατρικής ύλης ζωϊκής ή ορυκτής προέλευσης.⁵⁵ Περιέχουν επίσης θεραπείες και συνταγές για την παρασκευή ποικίλων φαρμακευτικών σκευασμάτων: αφεψήματα, έμπλαστρα, δισκία, καταπλάσματα κ.α.

Τα γιατροσόφια αυτά είναι γραμμένα σε καθομιλουμένη απλοελληνική γλώσσα με πλήθος ιταλικών και τουρκικών λέξεων⁵⁶. Καλύπτουν χρονικά μια περίοδο που ξεκινάει τον 16ο αιώνα και φτάνει μέχρι και τον 20ο. Βασίζονται σε μια μακρά ιατρική παράδοση προφορική και γραπτή, η οποία ξεκινάει από τους αρχαίους Έλληνες ιατρούς, εμπλουτίζεται από το έργο των Βυζαντινών και Αράβων γιατρών αλλά και από τους σπουδαίους Ιταλούς γιατρούς και βοτανολόγους του 16ου και 17ου αιώνα, ανάμεσα στους οποίους είναι και ο P.A. Mattioli και ο Castor Durante. Πολλά από αυτά τα γιατροσόφια αναφέρουν στον τίτλο τους από πού αντλούν το περιεχόμενό τους. Για παράδειγμα το χειρόγραφο αρ.68 της Δημόσιας Βιβλιοθήκης Δημητσάνας έχει τίτλο: *Ιατροσόφιον εκλελεγμένον εκ πολλών βιβλίων και ιατρών εμπείρων Γαληνού, Ιπποκράτους, Μελετίου, Ιακώβου του Μαΐνης, Ματεώλην, Κάστορα, και εκ πολλών Ιταλών φιλοσόφων και ιατρών συναθροισμένων*⁵⁷.

⁵³ Για την δημόδη ιατρική στην Κρήτη βλ. ΦΡΑΓΚΑΚΗ Ε., *Η δημόδης ιατρική της Κρήτης*, Αθήνα, 1978. Επίσης για μία συνολική επισκόπηση της ιστορίας της ιατρικής στην Κρήτη κυρίως για την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας βλ. ΔΕΤΤΟΡΑΚΗΣ Μ., *Ιστορία της ιατρικής στην Κρήτη επί τουρκοκρατίας (1645-1898)*. Εκδ. Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2010.

⁵⁴ Βλ. ΤΣΕΛΙΚΑΣ ΑΓ., «Τα ιατροσοφικά χειρόγραφα», στο ΤΣΕΛΙΚΑΣ ΑΓ., *Θέματα ελληνικής παλαιογραφίας*, εκδ. Αρέθας, Μεσογειακό Ινστιτούτο Ερευνών Παλαιογραφίας, Βιβλιολογίας και Ιστορίας των Κειμένων, Αθήνα, 2004, σ.338.

⁵⁵ Σύμφωνα με τον ΜΗΤΟΥΛΑΚΗ Δ., ο όρος γιατροσόφια ή ιατροσοφικά χειρόγραφα αναφέρεται σε «σύνολα καταγεγραμμένων συνταγών και φαρμάκων από τη μεσαιωνική ως τη νεότερη περίοδο. Είναι χειρόγραφα βιβλία με ιατρικό και φαρμακευτικό περιεχόμενο, τα οποία περιέχουν πρακτικώς χρήσιμη ιατρική ύλη, φαρμακευτικές οδηγίες και συνταγές. Σε αυτά θα μπορούσαμε να εντάξουμε και ιδιωτικές φαρμακοποιίες». Βλ. ΜΗΤΟΥΛΑΚΗΣ Δ., *Παραδοσιακή ιατρική και φαρμακογνωσία μέσα από ελληνικά χειρόγραφα ιατροσόφια (15ος-19ος αι.): δρόγες, παθήσεις, συνταγές, διδακτορική διατριβή*, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2020, σσ.123-125. Κατά τον Hohlweg τα ιατροσόφια είναι «συνοπτικά εγχειρίδια συνταγών ή δοκιμασμένων μεθόδων θεραπείας διανθισμένων με συμβουλές για πρακτικά προβλήματα της ζωής και άλλα ετερογενή στοιχεία, που προστέθηκαν κατά τη διάρκεια των αιώνων είτε από τους αντιγραφείς είτε από τους κατόχους των χειρογράφων». Βλ. σχετικά HOHLWEG A., «Διάδοση και επιδράσεις της βυζαντινής ιατρικής στους μετά την Άλωση χρόνους», στο ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (επιμ.), *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σ.38.

⁵⁶ Για την γλώσσα των ιατροσοφικών κωδίκων βλ. ΤΣΕΛΙΚΑΣ ΑΓ., «Τα ελληνικά γιατροσόφια: μια περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων», στο ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (επιμ.), *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σσ. 62-63.

⁵⁷ Άλλες περιπτώσεις χειρογράφων με τους πρωτότυπους τίτλους τους βλ. ΤΣΕΛΙΚΑΣ ΑΓ., ο.π., σσ. 59-61.

Επίσης σε ένα ανέκδοτο ως τώρα χειρόγραφο, το οποίο συνέθεσε ο ιατρός Νικόλαος Ιερόπαις εξ Αγράφων(;) ή Βελισδονίτης και το οποίο ανήκει στην Μονή Ολυμπιωτίσσης στην Ελασσώνα, στον τίτλο αναφέρεται ότι μία από τις πηγές για την σύνθεση του έργου είναι και ο Mattioli. *“Βίβλος ιατρική συντεθείσα δε εκ των **Ματθαιόλου** και Βρυέλλου και Ιακώβου του Ολερίου των Ιταλών, έτι δε και Ορειβασίου και Διοσκορίδους των Ελλήνων. Καθόλου μιν εν τοις απλοῖς βοηθήμασιν ο Διοσκορίδης και ο **Ματθαιόλος**, τας δὲ των νούσων συνδρομάς εκ των Ορειβασίου. Διαίτης δε και τροφής εκ των Βρυέλλου εν τω περί λοιμού λόγω, τα πλείστα δε εκ των του Ιακώβου συντέθεται*⁵⁸. Σύμφωνα με την Χατζοπούλου Β., ο Νικόλαος ο Ιερόπαις είχε επηρεαστεί κυρίως από τη δυτική ιατρική, και είχε δεχτεί την επίδραση των δυτικοευρωπαϊκών συγγραμμάτων της Αναγέννησης και του 17ου αιώνα. Τα συγγράμματα του Ιερόπαιδα, όπως παρατηρούμε από τους τίτλους των έργων, αποτελούν σε μεγάλο βαθμό μεταφράσεις ή διαλογές έργων δυτικών κυρίως γιατρών. Στο συγγραφικό έργο του Νικολάου Ιερόπαιδα γίνεται αναφορά στον Mattioli, *«Εἰς τὴν μαλαφράντζαν, τοῦ **Ματθαιόλου** απλά»*⁵⁹.

Ιατροσοφικά χειρόγραφα και μακραίωνη προφορική και γραπτή παράδοση της λαϊκής ιατρικής έχουμε και στην Κρήτη⁶⁰. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά κείμενα είναι του κήρυκα Αγαπίου Λάνδου (1580/85 - 1656/7), ο οποίος καταγόταν από την Κρήτη. Ο ίδιος αναφέρει στο έργο του ότι υπήρξε γιατρός και ότι ταξίδεψε σε διάφορα νησιά του Αιγαίου θεραπεύοντας πολλούς γεωργούς και δοκιμάζοντας ποικιλία φαρμάκων. Το έργο του ονομάζεται *«Γεωπονικόν»*⁶¹. Στο έργο του αναφέρει ότι διάλεξε τους «πλέον μαθηματικούς γιατρούς», δηλαδή τους λογιότερους, διάβασε τα συγγράμματα των Ιταλών και Ελλήνων φιλοσόφων και προσπάθησε να γράψει την αλήθεια⁶².

Εκτός από το ιστορικό υπόβαθρο της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής παράδοσης αλλά και των πρακτικών γιατρών οι οποίοι περνάνε τις γνώσεις τους

⁵⁸ Βλ. ΙΕΡΟΠΑΙΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΞ ΑΓΡΑΦΩΝ(;), *Πραγματεία περί φυσιολογίας και παθολογίας*, Πρόλογος: Αντωνακόπουλος, εισαγωγή - έκδοση: Τσελίκας Αγαμέμνων, Ηλιούδης Γιάννης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, τμήμα Ιατρικής, Λάρισα 1996, σ.14

⁵⁹ Βλ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ Β., «Ο ιατρός Νικόλαος Ιερόπαις Βελισδονίτης: νέα στοιχεία για το έργο του», *Λαϊκή ιατρική και ιατρική επιστήμη. Σχέσεις αμφίδρομες. Πρακτικά Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου (Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012)*, Τόμος 2, επιμ. Κ.Χρυσού-Καρατζά, Ακαδημία Αθηνών - Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας - 33, Αθήνα, 2018, σσ. 23 - 24 σημ.42 .

⁶⁰ Βλ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Ν. Ε., «Νέο χειρόγραφο ιατροσοφίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 2003, σσ.429-438. Στον ίδιο τόμο των πρακτικών ο ερευνητής μπορεί να εντοπίσει πλήθος ανακοινώσεων σχετικών με την πρακτική λαϊκή ιατρική στην Κρήτη. Ενδεικτικά αναφέρουμε επίσης τις εξής ανακοινώσεις τις οποίες συμβουλευτήκαμε για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας: ΒΟΛΟΝΑΚΗΣ Ι. Η., «Πρόληψη και θεραπεία ασθενειών με βότανα στο Αποδόλου Αμαρίου Ρεθύμνης Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”, Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 2003, σσ. 49-83 και CLARK P. A., «Αρχαία “Materia Medica” και το τετράδιο ενός πρακτικού γιατρού στον Μέρωνα Αμαρίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”, Ρέθυμνος, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 2003, σσ.235-247.

⁶¹ Βλ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ Δ., *Αγάπιος Λάνδος ο Κρης. Συμβολή στη μελέτη του έργου του.*, Ιωάννινα, 1983.

⁶² Βλ. HOHLWEG A., «Διάδοση και επιδράσεις της βυζαντινής ιατρικής στους μετά την Άλωση χρόνους», στο ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (επιμ.), *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σσ.38-39

από γενιά σε γενιά, ένας από τους λόγους όπου στην Κρήτη εμφανίζονται γιατροσόφια ίσως σχετίζεται με τον συγκριτικά με άλλα μέρη της Ελλάδας μεγάλο αριθμό Κρητών σπουδαστών στις ιατρικές σχολές της Ιταλίας. Στη Ρώμη τα χρόνια 1577 - 1700 ένα πέμπτο των φοιτητών ήταν από την Κρήτη. Τα χρόνια 1591 - 1669 από τους 373 Έλληνες σπουδαστές ιατρικής στην Πάδοβα, 234 ήταν από την Κρήτη. Είναι εξαιρετικά δυσανάλογα αυτά τα ποσοστά ειδικά για την ιατρική⁶³. Ανάμεσα στους φοιτητές ιατρικής της Πάδοβας αξίζει να αναφέρουμε τον Μιχάλη Κοντοπίδη, ο οποίος φοιτούσε στο πανεπιστήμιο το 1648. Ο Κοντοπίδης συνέθεσε μία συλλογή από βοτανικές θεραπείες⁶⁴. Στον πρόλογο του βιβλίου από τον εκδότη αναφέρεται ότι ο Κοντοπίδης συνέγραψε το βιβλίο όταν βρισκόταν στο σπουδαστήριο της Πάδοβας. Η επιλογή των βοτάνων και των συνταγών έγινε απ' τα βιβλία των αρχαίων βοτανολόγων και ιατρών αλλά και από τον Mattioli.

Άλλη μία χαρακτηριστική περίπτωση ιατροσοφίου είναι το τετράδιο ενός πρακτικού γιατρού από τον Μέρωνα Αμαρίου στην Κρήτη, το οποίο εντοπίστηκε, μελετήθηκε και εκδόθηκε από την Patricia Ann Clark⁶⁵. Το όνομα του πρακτικού γιατρού είναι Νικόλαος Κωνσταντίνου Θεοδωράκης και έζησε από το 1891 ως το 1979. Στο τετράδιό του κατέγραψε πλήθος θεραπευτικών συνταγών, τις οποίες έμαθε κατά κύριο λόγο από τον πατέρα του, ορισμένους συγχωριανούς του αλλά και από τη δική του προσωπική πείρα. Στο χειρόγραφο περιλαμβάνονται οδηγίες για τη θεραπεία ποικίλων νόσων (δερματικές παθήσεις, εξογκώματα κ.α.) αλλά και συνταγές για την παρασκευή αλοιφών, αφεψημάτων αλλά και άλλων φαρμακευτικών σκευασμάτων. Η ιατρική ύλη που περιέχεται στο τετράδιο περιλαμβάνει φυτά, μπαχαρικά, προϊόντα ζωικής προέλευσης αλλά και ορυκτά. Ύστερα από την έρευνα της Patricia Ann Clark διαπιστώθηκε ότι 143 από τα 157 φυτά τα οποία αναφέρονται στο τετράδιο του Θεοδωράκη μπορούν να ταυτιστούν στα αρχαία κείμενα του Διοσκουρίδη, του Ιπποκράτη, του Θεόφραστου, του Γαληνού, του Ορειβάσιου και του Πλίνιου του Πρεσβύτερου⁶⁶. Να σημειώσουμε επίσης ότι η περιοχή στην οποία κινήθηκε και δραστηριοποιήθηκε ο Θεοδωράκης, η περιοχή δηλαδή του Μέρωνα Αμαρίου είναι

⁶³ Βλ. CLARK P. A., *A cretan healer's handbook in the byzantine tradition : text, translation and commentary*, England, USA: Ashgate, 2011, σ.12.

⁶⁴ Βλ. CLARK P. A., ο.π., σ.3 και ΚΟΝΤΟΠΙΔΗΣ Μ., *Τα βότανα της ελληνικής γης σαν θεραπευτικά μέσα. Μια μεγάλη συλλογή από 115 συνταγές από βότανα*, εκδ. Ν. Παναγόπουλος, Αθήνα, 1900.

⁶⁵ CLARK P. A., *A cretan healer's handbook in the byzantine tradition : text, translation and commentary*, England, USA: Ashgate, 2011 και CLARK P. A., «Αρχαία "Materia Medica" και το τετράδιο ενός πρακτικού γιατρού στον Μέρωνα Αμαρίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνος, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 2003, σσ.235-247.

⁶⁶ Βλ. CLARK P. A., «Αρχαία "Materia Medica" και το τετράδιο ενός πρακτικού γιατρού στον Μέρωνα Αμαρίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνος, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 2003, σσ.238-239.

πλούσια σε βότανα και παρουσιάζει ιδιαίτερη ποικιλία και μοναδικά είδη φυτών⁶⁷.

Τα παραπάνω παραδείγματα ιατροσοφικών κειμένων, η παρουσία ιατρών και φαρμακοποιών στη Κρήτη αλλά και οι πολυάριθμοι κρητικοί, οι οποίοι σπουδάζουν ιατρική στα ιταλικά πανεπιστήμια αναδεικνύουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο ο γραφέας του χειρογράφου συνέθεσε το έργο το οποίο παρουσιάζουμε με την παρούσα εργασία.

Όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο ο γραφέας συνθέτει το έργο του για τα βότανα διαπιστώνουμε τα εξής: Ο γραφέας προτάσσει τον τίτλο του κάθε απλού φαρμάκου και έπειτα ακολουθεί η περιγραφή. Συνήθως ξεκινάει με την εξωτερική περιγραφή ή τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των βοτάνων. Αρχίζει συνήθως πρώτα αντλώντας το υλικό του από την έκδοση του Διοσκουρίδη σε μετάφραση του Mattioli⁶⁸. Αναφέρει αν τις πληροφορίες τις δίνει ο Διοσκουρίδης (dice Dioscoride) ή ο Mattioli (dice Mattioli) χωρίς να αναφέρει αριθμό κεφαλαίου ή σελίδας ή την έκδοση. Επίσης προσθέτει πολλές φορές σχόλια και πληροφορίες από τον Γαληνό ή τον Πλίνιο αναφέροντας το βιβλίο και το κεφάλαιο. Και αυτές τις πληροφορίες τις παίρνει κατευθείαν από την έκδοση του Mattioli. Στη συνέχεια, πολλές φορές για το ίδιο βότανο προσθέτει και τις πληροφορίες που βρίσκει στο *Herbario nuono*, χωρίς να αναφέρει έκδοση ή σελίδα.

Για ορισμένα βότανα ή απλά φάρμακα αντλεί υλικό και από το έργο *Il mercato delle maraviglie* του Nicolò Serpetro χωρίς να αναφέρει ποια έκδοση, δίνοντας όμως ακριβείς παραπομπές μέσα στο έργο. Το συγκεκριμένο έργο έχει έναν ιδιόμορφο τρόπο κατανομής του περιεχομένου του. Αντί για ενότητες ή κεφάλαια το περιεχόμενο διαιρείται σε loggie και officine. Το έργο δηλαδή έχει τη λογική μιας αγοράς, με την αρχαία έννοια του όρου, όπου βρίσκονται όλες οι γνώσεις και τα θαυμάσια και παράξενα πράγματα της φύσης και του κόσμου κατανημημένα σε στοές και μαγαζιά τα οποία βρίσκονται μέσα στην εκάστοτε στοά. Οι ευρύτερες ενότητες αποτελούν τις loggie και τα επιμέρους κεφάλαια τις officine. Ο γραφέας όταν παραπέμπει στο *Il mercato delle maraviglie* αναφέρει από ποια loggia και officina άντλησε τις πληροφορίες του. Κατά την απόδοση του περιεχομένου του χειρογράφου την οποία παραθέτουμε μετά την εισαγωγή, αναφέρουμε από ποια πηγή άντλησε το περιεχόμενο ο γραφέας και δίνουμε ακριβείς παραπομπές, όπου ήταν δυνατό να εντοπιστούν.

Εκτός όμως από τα βότανα και την ιατρική ύλη στα τελευταία φύλλα του χειρογράφου (f.24r - f.27v) παρουσιάζονται ορισμένα ζώα, πετρώματα, παραδοξογραφίες και προσωπικότητες οι οποίες έχουν σχέση με την Κρήτη. Αυτές οι

⁶⁷Για την ποικιλία των βοτάνων της ευρύτερης περιοχής βλ. ΒΟΛΟΝΑΚΗΣ Ι. Η., «Πρόληψη και θεραπεία ασθενειών με βότανα στο Αποδόλου Αμαρίου Ρεθύμνης Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 2003, σσ. 49-83

⁶⁸Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, δεν γνωρίζουμε ποια ακριβώς έκδοση των Discorsi του Mattioli συμβουλευέται, γνωρίζουμε όμως ότι είναι κάποια έκδοση στα ιταλικά του 1568 ή μεταγενέστερη, η οποία περιέχει και απεικονίσεις των βοτάνων.

ενότητες του χειρογράφου αποτελούν όπως είδαμε ένα σχετικά πολύ μικρό μέρος του έργου σε σχέση με το υπόλοιπο κείμενο, το οποίο αφορά τα βότανα. Δεν γνωρίζουμε αν ο γραφέας είχε σκοπό να δημιουργήσει ένα ξεχωριστό έργο για τα βότανα και ένα ξεχωριστό έργο για τα ζώα, τα πετρώματα, την παραδοξογραφία και τις προσωπικότητες ή να τα συνθέσει όλα μαζί σε ένα ενιαίο έργο. Ούτε επίσης είναι σαφές αν τις τελευταίες 4 ενότητες τις συνέθεσε την ίδια περίοδο με τα βότανα ή αν το έκανε αυτό σε αρκετά μεταγενέστερο χρόνο. Πηγή του για την περιγραφή των ζώων και των πετρωμάτων είναι το έργο του Nicolò Serpetro, *Il mercato delle meraviglie*. Για την παραδοξογραφία *dei giganti di Candia* αντλεί το περιεχόμενο από διαφορετικές πηγές. Ο γραφέας δίνει ακριβείς παραπομπές στα έργα των συγγραφέων Giovanni Ramusio⁶⁹, Nicolò Serpetro, Nicestra Fanara. Παραπέμπει στην μετάφραση στα ιταλικά του Ρωμαίου συγγραφέα Lucius Giunus Moderatus Columella την οποία επιμελήθηκε ο Pietro Lauro⁷⁰, στον Bartolomeo Marliano⁷¹, στον Filippo Da Bergamo⁷², στον Antonio Torquemada⁷³, στον Celio Malaspina και στον

⁶⁹ Ο Giovanni Battista Ramusio (1485 - 1557) ήταν Ιταλός γεωγράφος και ταξιδιωτικός συγγραφέας. Ο γραφέας του χειρογράφου παραπέμπει στον τρίτο τόμο του βιβλίου *Delle navigationi et viaggi* το οποίο εκδόθηκε στην Βενετία το 1606. Βλ. RAMUSIO GIOVANNI BATTISTA, *Delle Navigationi et viaggi, raccolto da M. Gio. Battista Ramusio, volume terzo*, εκδ. Giunti, Βενετία, 1606. Πρόσβαση στο ψηφιοποιημένο βιβλίο εδώ: https://books.google.gr/books?id=vQ1MAAAcAAJ&hl=el&source=gsb_navlinks_s (πρόσβαση στις 29/05/2022). Περισσότερα για τη ζωή και το έργο του συγγραφέα εδώ: [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-battista-ramusio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-battista-ramusio_(Dizionario-Biografico)) (πρόσβαση στις 29/05/2022).

⁷⁰ Ο Pietro Lauro ήταν λόγιος ο οποίος γεννήθηκε περίπου το 1510 και σπούδασε μάλλον στην Πάδοβα ή στην Μπολόνια. Μετακόμισε στην Βενετία όπου ασχολήθηκε με την μετάφραση στα ιταλικά και την εκλαίκευση κλασικών αρχαίων συγγραφέων. Βλ. [https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-lauro_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-lauro_(Dizionario-Biografico)) (πρόσβαση στις 29/05/2022). Στο σημείο αυτό ο γραφέας του χειρογράφου αναφέρεται στο έργο *De re rustica libri XII* του Ρωμαίου συγγραφέα Lucius Junius Moderatus Columella και συγκεκριμένα στη μετάφραση στα ιταλικά την οποία επιμελήθηκε ο Pietro Lauro. Το βιβλίο εκδόθηκε στη Βενετία το 1544. Βλ. COLUMELLA, LUCIUS JUNIUS MODERATUS, *De l'agricoltura libri XII. Lutio Giunio Moderato Columella. Trattato de gli alberi, tradotto nuovamente di latino in lingua italiana per Pietro Lauro Modonese in Venetia*, εκδ. Michele Tramezzino il vecchio, Βενετία, 1544. Πρόσβαση στο ψηφιοποιημένο βιβλίο https://books.google.gr/books?id=Acf-jM_1BgAC&dq=lucio+giunio+columella+pietro+lauro&hl=el&source=gsb_navlinks_s (πρόσβαση στις 29/05/2022).

⁷¹ Ο Bartolomeo Marliano ήταν Ιταλός λόγιος ο οποίος έζησε περίπου το 1500 με 1560. ανάμεσα στα βιβλία που έγραψε είναι και το *Consulum, dictatum, censorumque Romanorum series*, το οποίο εκδόθηκε στη Ρώμη το 1549 στα λατινικά. Στο βιβλίο αυτό ο συγγραφέας δίνει πληροφορίες για την τοπογραφία και τα αρχαία μνημεία της Ρώμης. Βλ. <https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marliano> (πρόσβαση στις 29/05/2022). Ο γραφέας του χειρογράφου αναφέρεται στη μετάφραση του βιβλίου αυτού στα ιταλικά, πιθανότατα στο *L'antichità di Roma*, η οποία εκδόθηκε στη Ρώμη το 1622. Βλ. MARLIANI BARTOLOMEO, *Le antichità di Roma di Bartolomeo Marliani cavalier di San Pietro. Tradotte in lingua volgare da Hercole Barbarasa*, εκδ. per Andrea Fei. Ad istanza di Pompilio Totti, Ρώμη, 1622.

⁷² Πρόκειται για τον λόγιο και ιερέα Giacomo Filippo Foresti (1434 - 1520), ο οποίος γεννήθηκε στο Bergamo. Έγραψε στα λατινικά το έργο *Supplementum chronicarum*, το οποίο εκδόθηκε πρώτη φορά στην Βενετία το 1483. Στο έργο αυτό περιλαμβάνονται διάφορες ιστορικές και μυθολογικές αφηγήσεις. Μεταφράστηκε στα ιταλικά και εκδόθηκε το 1491 από τον Bernardino Rizo de Novara. Βλ. [https://www.treccani.it/enciclopedia/filippo-da-bergamo_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/filippo-da-bergamo_(Dizionario-Biografico)) και https://books.google.gr/books/about/Cronica_de_tuto_el_monde_vulgare.html?id=ioS-tgAACAAJ&redir_esc=y (πρόσβαση στις 29/05/2022).

⁷³ Ο Antonio Torquemada (1507 - 1569) ήταν Ισπανός λόγιος, ο οποίος έγραψε ανάμεσα σε άλλα το εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα έργο *Jardin de flores curiosas* (1570). Βλ. <https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-de-torquemada> (πρόσβαση στις 29/05/2022). Εδώ ο γραφέας του χειρογράφου αναφέρεται στην μετάφραση του βιβλίου του Antonio Torquemada στα ιταλικά από τον Ιταλό λόγιο Celio Malespina, η οποία εκδόθηκε στη Βενετία του 1612. Βλ. DE TORQUEMADA ANTONIO, *Giardino di Fiori curiosi: in forma di Dialogo Diviso in sei Trattati*, εκδ. Pietro Bertano, Βενετία, 1612. Το ψηφιοποιημένο βιβλίο https://books.google.gr/books?id=OG32qENd-UqQC&hl=el&source=gsb_navlinks_s (πρόσβαση στις 29/05/2022).

Tommaso Garzoni⁷⁴. Για την περιγραφή των προσωπικοτήτων από την Κρήτη πηγή του είναι ο Antonio di Paolo Masini da Bologna⁷⁵, ο Pietro Natali⁷⁶, ο Giacomo Filippo Da Bergamo Agostiniano, ο Antonio Monachino, δόκτωρ στη Σορβόνη, και ο Giovanni Battista Rizzoli Germita.

Βλέπουμε λοιπόν ότι ο γραφέας έχει εκπονήσει ένα μεθοδικό και συστηματικό έργο, αντλώντας υλικό από διαφορετικές πηγές. Τον ενδιαφέρει η τεκμηρίωση και η διασταύρωση των πληροφοριών. Φαίνεται επίσης ότι ο γραφέας είχε κατά νου ένα συγκεκριμένο αναγνωστικό κοινό και ενδεχομένως να σκόπευε να εκδώσει το έργο του. Μία ισχυρή ένδειξη για αυτό είναι στην περιγραφή που κάνει στο *seseli cretico* στο f.22v. Γράφει κατά λέξη: *Et noi qui descriveremo le virtù solamente del cretico lasciando il lettore in libertà di indagare le virtù degl'altri negl'autori, che di quei trattano piacendoli*. Από τη μία μεριά διαπιστώνουμε ότι ενδιαφέρεται να αναφέρει μόνο τις ιδιότητες της κρητικής ποικιλίας του εν λόγω βοτάνου, από την άλλη κάνει αναφορά σε *lettore*, σε αναγνώστη δηλαδή. Άλλο παρόμοιο παράδειγμα υπάρχει στην περιγραφή της λαδανιάς στο f.12r: *Altre sue faccoltà il curioso le puo à suo piacere vedere nel Matthioli, Castor Durante, Galeno, e Dioscoride, che per breuita le tralascio*. Από αυτό συμπεραίνουμε ότι γράφει αυτό το έργο όχι για δική του προσωπική χρήση αλλά για ένα συγκεκριμένο αναγνωστικό κοινό. Να υπενθυμίσουμε επίσης ότι η ενότητα με την περιγραφή των βοτάνων δεν ολοκληρώθηκε. Το τελευταίο βότανο το οποίο περιγράφεται είναι το *rono ideo*, περιγραφή η οποία δεν ολοκληρώνεται αλλά διακόπτεται στο μέσο της φράσης στο f.23v: *Mà il frutto, quando è maturo, ha non poco*. Δεν γνωρίζουμε τον λόγο της διακοπής, ούτε επίσης αν ο γραφέας είχε σκοπό να συμπεριλάβει και άλλα ενδημικά φυτά ή απλά φάρμακα της Κρήτης στην περιγραφή του. Στο έργο του Mattioli εντοπίζουμε και σε άλλα βότανα αναφορές ότι φύονται και στην Κρήτη. Από αυτά αναφέρουμε το *thlaspi*⁷⁷ (θλάσπι στον Διοσκουρίδη) και το *helichriso di Candia*⁷⁸ τα οποία δεν συμπεριλαμβάνει ο γραφέας ούτε επίσης κάνει κάποια αναφορά. Αν δούμε την πρώτη ενότητα μεμονωμένα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο σκοπός της συγγραφής αυτού του έργου είναι η έκδοση μιας εξειδικευμένης πραγματείας για τα βότανα και την ιατρική ύλης της Κρήτης. Αν όμως ο γραφέας είχε σκοπό να συμπεριλάβει στο έργο αυτό

⁷⁴ Ο Tommaso Garzoni (1549 - 1589) ήταν Ιταλός συγγραφέας έργων εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα. Τα βιβλία του γνώρισαν πολυάριθμες εκδόσεις και μετάφρασεις σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Εδώ ο γραφέας του χειρογράφου αναφέρεται στο έργο *Il serraglio de gli stupori del mondo*, το οποίο εκδόθηκε στη Βενετία το 1613 μετά τον θάνατο του συγγραφέα. Το βιβλίο αυτό είναι μια συλλογή από παράξενες, θαυμαστές, τερατώδεις και μαγικές ιστορίες σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής. Βλ. [https://www.treccani.it/enciclopedia/tomaso-garzoni_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/tomaso-garzoni_(Dizionario-Biografico)) (πρόσβαση στις 29/05/2022).

⁷⁵ MASSINI ANTONIO, *Scuola del cristiano*, εκδ. Giuseppe Maria Ruinetti alla Verita, Βενετία 1690, σσ.321-322.

⁷⁶ Ο Pietro de' Natali (περίπου 1330 - 1406) γεννήθηκε στη Βενετία και ήταν επίσκοπος της Καθολικής εκκλησίας και συγγραφέας. Το πιο διάσημο έργο του είναι το *Catalogus sanctorum et gestorum eorum*, μία συλλογή σύντομων αγιογραφιών. Βλ. [https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-de-natali_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-de-natali_(Dizionario-Biografico)) (πρόσβαση στις 29/05/2022).

⁷⁷ MATTIOLI P.A., 1621, σ. 350, όπου ο Mattioli αναφέρεται σε *Thlaspi di Candia*.

⁷⁸ MATTIOLI. P.A., 1621, σ.587.

και τις τελευταίες 4 ενότητες (ζώα, πετρώματα, παραδοξογραφία, προσωπικότητες) τότε πιθανότατα σκοπός της συγγραφής είναι η παρουσίαση των πολύπλευρων ιδιαιτεροτήτων της Κρήτης. Ίσως να είχε κατά νου ένα έργο δηλαδή παρόμοιο με το *Il mercato delle meraviglie* αλλά εστιασμένο στην Κρήτη το οποίο θα μπορούσε να είχε τον τίτλο *Le meraviglie di Candia*. Όλες οι ενότητες πάντως μας δίνουν την εντύπωση ότι ο γραφέας διαπνέεται από μεγάλη αγάπη, θαυμασμό και ενδιαφέρον για το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον της Κρήτης, μέλος του οποίου είναι και ο ίδιος.

Μία πολλή ενδιαφέρουσα πλευρά του έργου είναι οι ίδιες οι προσωπικές μαρτυρίες και πληροφορίες τις οποίες προσθέτει ο ίδιος ο γραφέας κατά την συγγραφή του έργου του. Παράλληλα δηλαδή με τις πηγές τις οποίες χρησιμοποιεί και αναφέρει και τις οποίες εντοπίσαμε, σε αρκετά σημεία βρίσκουμε ορισμένα σχόλια, πληροφορίες και μαρτυρίες οι οποίες είναι του ίδιου του γραφέα ή δεν κατέστη δυνατό να βρούμε αν τις βρήκε από κάποια πηγή. Οι προσωπικές αυτές μαρτυρίες πιστεύουμε ότι έχουν πολύ ενδιαφέρον και ενδεχομένως να προσφέρουν νέες γνώσεις και πληροφορίες για το περιβάλλον και τον πολιτισμό της Κρήτης κατά την περίοδο της ενετικής κυριαρχίας. Κατά την απόδοση του περιεχομένου που ακολουθεί, αναφέρουμε όσες από αυτές ήταν δυνατό να εντοπιστούν. Κρίνουμε όμως χρήσιμο να τις συνοψίσουμε σε αυτό το σημείο.

Στην περιγραφή του για το μέλι (*del mele di Candia / del mele*) ο γραφέας του χειρογράφου σχολιάζει ότι ακόμα και σήμερα οι σύγχρονοί του Κρητικοί δίνουν στα παιδιά τους ζεστό μέλι με παπαρούνα για να τα κοιμίσουν και αυτό το καταφέρνουν με επιτυχία⁷⁹.

Στην περιγραφή για το κυπαρίσσι (*del cipresso*) αναφέρει ότι στην Κρήτη και σε άλλες πόλεις τα δοκάρια των ναών και των σπιτιών είναι από ξύλο κυπαρισσιού. Από αυτό το ξύλο κατασκευάζουν κουτιά, τραπέζια, γραφεία και άλλα έπιπλα τα οποία τα εξαγουν στην Αγγλία, την Ολλανδία, στην περιοχή Dancica (;) και σε άλλους τόπους με πλοία που μεταφέρουν λιάτικα και μοσχάτα κρασιά⁸⁰. Σε ένα άλλο σημείο όταν ο Mattioli γράφει πως η κατεχοχήν πατρίδα του κυπαρισσιού είναι η Κρήτη, καθώς σε οποιοδήποτε μέρος του νησιού φυτρώνει ακόμα και αν δεν το σπείρεις, ο γραφέας μέσα σε παρένθεση εκφράζει την αντίθεσή του προς τον Ματτιόλι αλλά με σεβασμό. Συγκεκριμένα

⁷⁹ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.1r: (*et al presente usano i moderni Candiotti cibarli di mele cotto con papavero per addormentarli, e riesce mirabilmente essendo il papavero sonnifero*) και f.3v (*et al presente usano i moderni Candiotti cibarli loro bambini di mele cotto con papavero pisto per addormentarli, e riesce mirabilmente, essendo il papavero sonnifero*).

⁸⁰ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.1v: *In Candia, e nell'altre città i templi e le case hanno le travature di questo legno. Di questo si fabricano casse, tavolini, scrittorii, et altre galanterie, che si trasportano nell'Inghilterra, in Olanda, in Dancica et in altri luoghi dalle navi che vano à caricare moscati liatici et altri vini, che sono di meravigliosa bontà.* Παρόμοιο και στο f.5r: *In Candia, e nell'altre città, i templi, e le case hanno le travature di questo legno. E di questo si fabricano casse, tavolini, scrittorii, et altre galanterie, che si trasportano in altri luoghi, dalle navi, che vano à caricare i moscati, liatici et altri vini, che sono di meravigliosa bontà.*

αναφέρει: «Αυτό λέω εγώ ότι είναι λάθος, με μεγάλη ευγνωμοσύνη για έναν συγγραφέα όπως ο Ματτιόλι⁸¹».

Στην περιγραφή για τα κρεμμύδια (delle cipolle) Ο γραφέας αναφέρει πως στην Κρήτη, στο χωριό Muscella, τα κρεμμύδια είναι πολύ μεγάλα και γλυκά. Είναι τόσο μεγάλα όσο ένα πιάτο⁸².

Στην περιγραφή του φασκόμηλου (della salvia) δική του παρατήρηση ή πληροφορία είναι η ακόλουθη: *Στην Κρήτη η φασκομηλιά είναι ένας ψηλός θάμνος, με δυνατό άρωμα. Οι καρποί του είναι δροσεροί και όταν τρώγονται ωμοί σταματούν την δίψα. Έχουν πολύ γλυκιά γεύση, χρησιμοποιούνται ως καρύκευμα, τις εξάγουν και είναι ένα ευγενικό δώρο*⁸³.

Στην περιγραφή για το άσπληνο (dell'aspleno) δική του είναι μια επεξήγηση σχετικά με την ονομασία του βοτάνου. Ονομάζεται έτσι γιατί τα ζώα που τρώνε αυτό το βότανο τους καταστρέφεται η σπλήν⁸⁴.

Στην περιγραφή του βοτάνου chameleone (ίσως το φυτό με την επιστημονική ονομασία *carlina gummiifera*) αναφέρει ότι οι γυναίκες της Κρήτης το χρησιμοποιούν όλες τις ώρες και αφήνουν αυτήν την κολλώδη ουσία να σαπίσει και την ονομάζουν κόλλα ή μίξα⁸⁵.

Ενδιαφέρον αλλά και χιούμορ έχουν οι πληροφορίες που ο ίδιος αναφέρει στην περιγραφή του για ταμανιτάρια (delli funghi): «Στο βασίλειο της Κρήτης ταμανιτάρια δεν είναι πολύ μεγάλα, από όσο έχω δει εγώ και είναι όλα άσπρα και πολύ νόστιμα. Αυτά που φυτρώνουν στις ρίζες των αγκαθιών είναι πολύ ευχάριστα στη γεύση, δεν βλάπτουν καθόλου και μπορείς να τα φας με ασφάλεια. Για τα υπόλοιπα όμως πρέπει να προσέχεις. Ο γιατρός Carofilli από τα Χανιά έλεγε ότι όποιος θέλει να μην τον βλάψουν ταμανιτάρια, πρώτα να τα καθαρίσει, να τα πλύνει, να τα μαγειρέψει με λάδι, σκόρδο, πιπέρι και άλλα πο-

⁸¹ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.5v: *La propria patria dei cipressi, è l'isola di Candia, percioche, quivi, in ciascun luogo, che si muova la tera, senza seminarsene il seme, vi produce la natura i cipressi (il che dico io, essere falso, con buona gratia d'un tanto autore, come è il Mattioli).*

⁸² Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.2v: *Nascono nel territorio di Candia, nella villa chiamata la Muscella le cipolle di smisurata grandezza e di molta dolcezza. La loro grandezza uguaglia quella d'un piatto da tovagliolo.*

⁸³ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.2v: *La salvia in Candia è un alto arborscello, spira grande odore ed è bacifero. I suoi frutti sono freschi e mangiati crudi levano la sette. Al gusto, sono dolcissimi, de quali si condiscono, e mandano altrove ed è un nobile regalo.*

⁸⁴ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.2v: *Quest' herba, devorata dalle bestie, gli devora la milza. E per questo fu chiamata da Greci aspleno, che splina in quell' idioma si chiama la milza.*

⁸⁵ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.3r: *E le candioti lo usano à tutte l'ore come si fa del marcire e lo chiamono cola o mixa.*

λύπιμα αρώματα σε καινούργια γάστρα, και όταν ψηθούν, να τα πετάξει έξω από το παράθυρο και έτσι δεν θα κάνουν κακό σε κανέναν»⁸⁶.

Μία ακόμη εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μαρτυρία έχουμε στην περιγραφή της λαδανιάς (del laudano, ladano, ovvero olbano) για τον τρόπο με τον οποίο στην Κρήτη συλλέγουν το λάβδανο⁸⁷: «Χώνουν στη γη δύο χοντρά καρφιά σε μικρή απόσταση το ένα από το άλλο. Σ'αυτά δένουν δύο δερμάτινες ταινίες, δύο δάκτυλα πάχους και πέντε ή έξι πήχεις μήκος. Από την άλλη πλευρά των δερμάτινων ταινιών δένουν ξύλα, το καθένα έχει μήκος μισό πήχυ. Κάτω από τις δερμάτινες κορδέλες τοποθετούνται τα φύλλα της αλαδανιάς. Ο εργάτης κρατάει το ξύλο και ανεβοκατεβάζει έντονα τα χέρια του χτυπώντας με δύναμη τα φύλλα πάνω στις ταινίες, όπου και κολλάει η ουσία που περιέχουν. Έπειτα με ένα μαχαίρι βγάζουν αυτήν την ουσία και συνεχίζουν να χτυπούν το φυτό μέχρι να βγάλει όλον τον χυμό του. Έπειτα αυτήν την ουσία την υγροποιούν και φτιάχνουν παστέλια, τα οποία τα στέλνουν στην Βενετία και σε άλλους τόπους για να τα χρησιμοποιήσουν οι αρωματοποιοί και οι φαρμακοποιοί»⁸⁸.

Για το βότανο orobo di Candia, ή ρόβι, αναφέρει ότι το χρησιμοποιούσαν στην Κρήτη ως τροφή για τα περιστέρια ή για άλλα ζώα και ότι κοινώς καλείται ρόβι⁸⁹.

Ο γραφέας μας δίνει επίσης ενδιαφέρουσες πληροφορίες και κατά την περιγραφή του φυτού nerio, της πικροδάφνης. Παραθέτει μερικές πληροφορίες τις οποίες δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε αν τις παίρνει από τον Mattioli ή από κάπου αλλού. Αναφέρει πως η λευκή πικροδάφνη ήταν στο παρελθόν σχεδόν άγνωστη στην Ιταλία. Την έφερε από την Κρήτη ο Antonio Calergi, γιος του βενετού πατρικίου Vittorio το έτος 1547, όταν ήρθε στη Βενετία για να παραστεί στον γάμο του αδερφού του Matteo, ο οποίος παντρεύτηκε την εγγονή

⁸⁶ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.11r: *Nel regno di Candia, non sono i funghi molto grandi perquanto ho io veduto, et sono tutti bianchi, e molto saporiti. Quei che nascono alle radici dei spini sono molto aggradevoli al gusto, et senza alcuna malignità, onde si mangiano sicuramente, mà degl'altri fà di mestieri andar cauti. Soleva dire il medico Carofilli nativo di Canea, che chi non voleva, che i funghi gli fossero nocivi, li facesse prima nettare, e lavare, et con oglio aglio, pepe et altri aromati pretiosi, cucinare, in un pignato nuovo, e cotti che fossero, gli getasse fuori della fenestra, che non gli farebbero male alcuno.*

⁸⁷ Ακόμα και σήμερα στην Κρήτη στο χωριό Σίτες Μυλοποτάμου οι κάτοικοι συλλέγουν τη ρητίνη της αλαδανιάς, η οποία εκκρίνεται κατά τις θερμές ώρες της ημέρας στη διάρκεια της άνοιξης και του καλοκαιριού. Υπάρχει σχετικό ντοκιμαντέρ, "Οι λαδανιάρηδες του Μυλοποτάμου", παραγωγή του τηλεοπτικού καναλιού Νέα Τηλεόραση Κρήτης σε σκηνοθεσία Βίκης Αρβελάκη. Στο ντοκιμαντέρ υπάρχουν οι μαρτυρίες των κατοίκων για το πώς συλλέγουν το λάβδανο. Το ντοκιμαντέρ είναι διαθέσιμο σε αυτή την διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=dA5hKRgr1j4> [Επίσκεψη στις 26/06/2022].

⁸⁸ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.12r: *Altre sue facoltà il curioso le puo à suo piacere vedere nel Matthioli, Castor Durante, Galeno, e Dioscoride, che per breuita le tralascio. Dico solamente il modo, che usano in Candia à cavarlo, ed è questo. Ficcano in terra due grossi chiodi poco discosti l'uno dall'altro, ne quali legano due cordelle di cuoio larghe due dita, e lunghe cinque, o sei braccia. Dall'altro canto delle cordelle legano ne legni lunghi mezzo braccio, quali l'operario tiene una per mano, e sotto queste cordelle mettono le foglie di questa piana. Alzano et abbassano poi le mani, percuotendo le foglie tenacemente. Attaccati vi resta il succo nelle cordelle. Poscia con un coltello, lavano quell'humore, e lo ripongono, e di nuovo battono l'herba medema fino che habbi succo. La liquefano poscia, e la collano come si fà col mele, e ne fanno pastelli e li mandano à Venetia et in altri luoghi, per uso de profumieri e de speciali.*

⁸⁹ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.14r: *S'è sempre usato in Candia per cibo de colombi nè d'altro gli pascono, e lo chiamano largamente rovi.*

του δόγη της Βενετίας Francesco Donato. Ο Antonio Calergi δώρισε το φυτό στον φίλο του Giovanni Battista Ramusio, οποίος το διέδωσε στους φίλους του και σύντομα γέμισε τους κήπους της Βενετίας, του Μουράνο, της Τζιουντέκκα και πολλών πόλεων της Ιταλίας⁹⁰.

Στην ενότητα όπου περιγράφει τα ζώα παραθέτει τη δική του ενδιαφέρουσα μαρτυρία για το πουλί nottola. Το πτηνό αυτό αναφέρεται σε ένα είδος κουκουβάγιας ή ένα είδος νυχτερίδας⁹¹. Θεωρούμε πιο πιθανό να αναφέρεται στο είδος της νυχτερίδας. Ο γραφέας διαφωνεί με τους ιστορικούς που ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχει αυτό το είδος στην Κρήτη. Σύμφωνα με τον ίδιο τον γραφέα, το είδος αυτό βρίσκεται σε αφθονία στην Κρήτη. Το βλέπεις να πετάει τα καλοκαιρινά βράδια στο λυκόφως μετά τη δύση του ήλιου. Τα παιδιά κατά τη διάρκεια της ημέρας τοποθετούν ένα μαύρο καπέλο στην κορυφή ενός κονταριού και με αυτό τον τρόπο πιάνουν πολλά από αυτά τα πτηνά⁹².

Ορισμένες δικές του μαρτυρίες (ή πληροφορίες τις οποίες δεν ήταν δυνατό να εντοπίσουμε την πηγή τους) μας αναφέρει ο γραφέας κατά την περιγραφή ορισμένων πετρωμάτων στην Κρήτη. Αναφέρει ότι υπάρχει μια πέτρα στην Κρήτη λευκή και εύθραυστη, η οποία όταν σπάει περιέχει μια άλλη πέτρα, σε σχήμα ανθρώπινης καρδιάς. Είναι τόσο καλοσχηματισμένη από την φύση ώστε μοιάζει να έχει βγει από τα χέρια ενός τεχνίτη. Πινόμενη σε σκόνη με κρασί ή σούπα βοηθάει στους πόνους της καρδιάς και στην ταχυκαρδία. Υπάρχει και μια άλλη πέτρα στο χωριό που ονομάζεται Cares⁹³, μαύρου χρώματος, από την οποία κατασκευάζουν κολόνες και άλλα στολίδια. Επίσης στο νησάκι του Αγίου Θεοδώρου⁹⁴, το επονομαζόμενο και Turliurù, αλλά και σε

⁹⁰ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.19r: *La pianta dell'oleandro bianco, per lo passato, poco conosciuta in Italia, fù per quando si dice portata di Candia in queste parti dall'Illustrissimo Cavaliere ... Antonio Calergi, che fù figliolo del Signor Vittorio patricio Veneto di conosciuto valore et bontà l'anno MDXLVII quando venne à Venetia per le prime nozze dell'Illustrissimo Signor Matteo suo fratello, che prese per moglie la nipote del Serenissimo Francesco Donato, all'hora Principe di Venetia. Et havendone donato una bellissima pianta al magnifico M. Giovanni Battista Ramusio, suo vecchio amico. Egli poi si come fù d'una nobilissima liberal natura, prontamente ne fece parte à tutti gl'amici suoi et in breve tempo, ne furono riempiti, non pure tutti i giardini di Venetia, di Murano et della Giudeca, mà oltre questi, ancora quelli di molte altre città d'Italia.*

⁹¹ Στο διαδικτυακό λεξικό Treccani εντοπίζουμε και τις δύο σημασίες <https://www.treccani.it/vocabolario/nottola/> (πρόσβαση στις 25/6/22).

⁹² Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.24v: *Dicono alcuni historici, che nell'isola di Candia, non si trovano nattole, ma s'ingannano, perche ve ne sono molte. Anziche, si vedono volare, la sera l'estate nell'imbrunire del giorno quando il sole è andato à monte. Et i ragazzi per giorno vi mettono un cappello nero, sopra un asta et in quello vanno volando et si radunano molte nattole.*

⁹³ Το χωριό αυτό ίσως είναι η Καρέ (Καρές) Ρεθύμνου.

⁹⁴ Πρόκειται για το νησί Άγιοι Θεόδωροι ή Θεωδωρού ή Τουρλουρού απέναντι από την παραλία της Αγίας Μαρίνας στα Χανιά.

άλλα σημεία της Κρήτης υπάρχει μια πέτρα που μοιάζει με το κοκκινωπό μάρμαρο της Βερόνας⁹⁵.

Δικές του είναι επίσης οι πληροφορίες όταν περιγράφει το πέτρωμα αχάτης. Γράφει ότι στην Κρήτη υπάρχει ο αχάτης και ότι ο ίδιος τον έχει δει στην περιοχή των Χανίων, κοντά στην εκκλησία του San Venerando, τρία μίλια μακριά από τα Χανιά. Βρίσκεται σε μια βραχώδη περιοχή στην οποία ο ίδιος ο γραφέας έχει δει πολλά κομμάτια του πετρώματος, τα οποία μπορεί να τα βγάλει με πολύ ευκολία. Έχουν λευκό χρώμα και άλλα κομμάτια είναι ποικίλου χρώματος⁹⁶.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα πτυχή του χειρογράφου που παρουσιάζουμε είναι η αναφορά σε αρκετά βιβλία, τα οποία ο γραφέας συμβουλευτηκε για να συνθέσει το έργο του. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν το έργο όντως γράφτηκε στην Κρήτη, ωστόσο οι παραπάνω προσωπικές μαρτυρίες και πληροφορίες του γραφέα δείχνουν σαφώς ένα πρόσωπο το οποίο βρίσκεται στην Κρήτη και γνωρίζει πολύ καλά την τοπογραφία, τα χωριά, την χλωρίδα, την πανίδα και τον πολιτισμό της μεγαλονήσου. Εφόσον λοιπόν το έργο γράφεται στην Κρήτη, ο γραφέας έχει στη διάθεσή του και συμβουλευεται πλήθος βιβλίων. Το πολιτιστικό επίπεδο, η παιδεία, η εκπαίδευση και η καλλιέργεια των γραμμάτων στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της Ενετικής κυριαρχίας, ιδιαίτερα κατά τους τελευταίους δύο αιώνες (1453 - 1669), επιτρέπει την ύπαρξη δημόσιων και ιδιωτικών βιβλιοθηκών, αν και οι γνώσεις μας πάνω σε αυτό είναι περιορισμένες⁹⁷. Η Κρήτη υπήρξε κέντρο των ελληνικών σπουδών, ιδιαίτερα μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης και έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην αντιγραφή χειρογράφων και στην διάσωση της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς⁹⁸. Η ύπαρξη επίσης της Ακαδημίας των Stravaganti, εκπαιδευτικών κέντρων στις καθολικές μονές του νησιού και η παρουσία πολλών λογίων, Ελλήνων και δυτικών στην Κρήτη⁹⁹, ενισχύουν ακόμα πιο πολύ την υπόθεση για την ύπαρξη βιβλιοθηκών αλλά και για την διακίνηση έντυπου βιβλίου, αν και για λόγους πολιτικούς δεν ιδρύθηκε τυπογραφείο στην Κρήτη κατά τα χρόνια της Βενετι-

⁹⁵ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.25r: *Una pietra si trova in Candia bianca di colore et è fragile, la quale spezzata, si trova dentro un'altra pietra, che forma un cuor humano, così ben lavorato dalla natura, che sembra fatto per mano d'artefice. E dicono valere (bevuta in polvere con vino, ò freddo) al dolore et palpitazione del cuore. Un'altra pietra si trova nella villa detta Cares di color nero, et è bellissima della quale se ne fanno colonne et altri ornamenti nelle fabriche. Nel scoglio di S. Thodoro, detto Turlurù et in altri luoghi del regno, si trova un'altra sorte di pietra, non dissimile dalla veronese.*

⁹⁶ Βλ. A.S.V. MISC. ATTI M.S. B.138 II, f.25r: *Si trova l'in Candia l'agata, et lo l'ho veduta nel territorio della Canea, appresso la chiesa di Santo Venerando, tre miglia lontano da detta città, in un luogo al quanto sassoso, nel quale lo ho veduto molti pezzi, che si potevano scagliare con molta facilità. Et è di color bianco et alcuni pezzi ne ho veduti di variati colori, vaghi e curiosi da vedere.*

⁹⁷ Για την παιδεία κατά τη διάρκεια της Βενετοκρατίας βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν.Μ., «Η παιδεία κατά την Βενετοκρατία», στο ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. Μ. (επιμ.), Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός, τόμ. Β', Κρήτη 1988, σσ. 165-195.

⁹⁸ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν.Μ., ο.π., σσ.168-170.

⁹⁹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν.Μ., ο.π., σσ.175-176.

κής κυριαρχίας¹⁰⁰. Υπάρχουν πάντως ευρήματα τα οποία επιβεβαιώνουν την κίνηση και εμπορεία βιβλίων από την Ιταλία στον Χάνδακα¹⁰¹. Γνωρίζουμε ότι ο Αντώνιος Καλλέργης διατηρούσε στον Χάνδακα πολύ πλούσια βιβλιοθήκη 600 εντύπων περίπου και 57 χειρογράφων αλλά και ότι άλλοι λόγιοι και διανοούμενοι του 16ου αιώνα διατηρούσαν μικρότερες βιβλιοθήκες με μικρό ή μεγάλο αριθμό βιβλίων, χωρίς όμως να είναι γνωστό πώς τα απέκτησαν αυτά τα βιβλία¹⁰². Γνωρίζουμε το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης δύο μόνο προσώπων, το Nicolò Bon quondam mr Francesco καθώς και της βιβλιοθήκης του γιατρού Μανούσου Μαρά, γιου του νοταρίου Μιχαήλ Μαρά. Από τα αρχειακά ευρήματα μαθαίνουμε ότι ο Βενετός τυπογράφος Zuan Piero Griffio έστειλε στον Χάνδακα τον Francisco da Sallò ως αντιπρόσωπό του με ένα κιβώτιο βιβλία για να τα πουλήσει και του έστειλε και ένα δεύτερο κιβώτιο με βιβλία πιο μετά¹⁰³. Τα βιβλία αυτά διατέθηκαν στην αγορά και από την πώλησή τους εισπράχθηκαν 104 δουκάτα. Ο Librario Zuan Piero Griffio ταυτίζεται με τον Giovanni Griffio γνωστό τυπογράφο της Βενετίας με αξιόλογη εκδοτική δραστηριότητα κατά την περίοδο 1544-1576¹⁰⁴. Δεν γνωρίζουμε ποια βιβλία απέστειλε ο Griffio στον Sallò, πιθανότατα έστειλε βιβλία από τις εκδόσεις του, τους 22 τίτλους που είχε ως περίσσευμα στις αποθήκες του και είχε τυπώσει από το 1544 ως 1548¹⁰⁵. Ανάμεσα στους 22 αυτούς τίτλους δεν βρίσκεται κάποιος με έργα του Mattioli, του Castor Durante ή κάποιου άλλου βιβλίου τα οποία χρησιμοποιεί ο γραφέας του χειρογράφου. Τα βιβλία όμως τα οποία συμβουλευέται αποτελούν μια ένδειξη για την παρουσία τους στην Κρήτη κατά το δεύτερο μισό του 17 αιώνα. Να υπενθυμίσουμε ότι δεν αναφέρει ποια έκδοση συγκεκριμένα χρησιμοποιεί. Τα βιβλία και οι συγγραφείς τα οποία αναφέρονται στο μεγαλύτερο μέρος του έργου, δηλαδή στις ενότητες για τα βότανα, τα ζώα και τα πετρώματα είναι τα εξής¹⁰⁶:

1. MATTIOLI P. A., *I discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli sanese, medico cesareo, ... nei sei libri di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale*, εκδ. Marco Ginami, Βενετία, 1621 (πρώτη έκδοση 1544)
2. DURANTE C., *Herbario Nuovo*, εκδ. Gio. Giacomo Hertz, Βενετία, 1667. (πρώτη έκδοση 1585)

¹⁰⁰ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν.Μ., ο.π., σ. 177.

¹⁰¹ Βλ. σχετικά ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ Σ. «Ειδήσεις για τη διακίνηση του έντυπου δυτικού βιβλίου στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα (μέσα ΙΣΤ' αιώνα)», *Κρητικά Χρονικά*, 26, Ηράκλειο, 1986, σσ.152-176.

¹⁰² Βλ.ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ Σ. ο.π., σσ.152-153.

¹⁰³ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ Σ., ο.π., σ.154.

¹⁰⁴ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ Σ., ο.π., σ. 155.

¹⁰⁵ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ Σ., ο.π., σσ.161-162, όπου παρατίθενται οι 22 τίτλοι βιβλίων τα οποία είχε εκδώσει ο Giovanni Griffio.

¹⁰⁶ Εδώ αναφέρουμε τις εκδόσεις τις οποίες συμβουλευτήκαμε για την διασταύρωση των πηγών του χειρογράφου.

3. SERPETRO N., *Il mercato delle meraviglie della natura*, εκδ. Tomasini, Βενετία, 1653 (πρώτη έκδοση 1653)
4. PLINIO SECONDO, *Historia Naturale di G. Plinio Secondo, tradotta per L. Domenichi*, εκδ. P. Ricciardi, Βενετία, 1603.

Η ενότητα η οποία περιλαμβάνει την παραδοξογραφία για τους γίγαντες της Κρήτης και η τελευταία ενότητα για τις προσωπικότητες της Κρήτης ενδεχομένως να γράφτηκαν σε διαφορετικό χρόνο από τις προηγούμενες και όχι απαραίτητως στην Κρήτη, καθώς απουσιάζει κάθε προσωπική μαρτυρία του γραφέα ή κάποιο σχόλιο. Επίσης ένα από τα βιβλία της ενότητας για τις προσωπικότητες της Κρήτης έχει ως πρώτη έκδοση το 1690, χρονολογία μεταγενέστερη της πτώσης του Χάνδακα (1669) το οποίο μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η ενότητα αυτή ίσως γράφτηκε όταν ο γραφέας είχε φύγει από την Κρήτη και βρισκόταν στη Βενετία¹⁰⁷.

Μερικά από τα βιβλία και τους συγγραφείς που αναφέρονται στις δύο τελευταίες ενότητες (οι γίγαντες της Κρήτης και οι προσωπικότητες της Κρήτης) και τα οποία καταφέραμε να εντοπίσουμε είναι τα εξής:

1. JACOPO FILIPPO DA BERGAMO, *Supplementum supplementi delle croniche del ... padre Iacobo Philippo del ordine Heremitano* εκδ, Bernardo Bindone, 1535.
2. MASINI A., *Scuola del cristiano, ouero Ristretto della vita di Giesu Cristo, della sua Santissima Madre, degli Apostoli, e di altri santi*, εκδ. Giuseppe Maria Ruinetti, Βενετία, 1690.
3. RAMUSIO GIOVANNI BATTISTA, *Delle Navigationi et viaggi, raccolto da M. Gio. Battista Ramusio, volume terzo*, εκδ. Giunti, Βενετία, 1606
4. COLUMELLA, LUCIUS JUNIUS MODERATUS, *De l'agricoltura libri XII. Lutio Giunio Moderato Columella. Trattato de gli alberi, tradotto nuovamente di latino in lingua italiana per Pietro Lauro Modonese in Venetia*. εκδ. Michele Tramezzino il vecchio, Βενετία, 1544.
5. MARLIANI BARTOLOMEO, *Le antichità di Roma di Bartolomeo Marliani cavalier di San Pietro. Tradotte in lingua volgare da Hercole Barbarasa*, εκδ. per Andrea Fei. Ad istanza di Pompilio Totti, Ρώμη, 1622.
6. DE TORQUEMADA ANTONIO, *Giardino di Fiori curiosi: in forma di Dialogo Diviso in sei Trattati*, εκδ. Pietro Bertano, Βενετία, 1612.

¹⁰⁷ Υποθέτουμε ότι θα βρέθηκε κάποια στιγμή ο γραφέας στη Βενετία καθώς αυτό το μαρτυρεί η ύπαρξη του χειρογράφου στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας. Στο PAPADAKI I., «From Crete to Venice: The transfer of the archives», *Θησαυρίσματα*, 46, (2016), Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, σσ. 235-306 παρουσιάζεται το χρονικό και η διαδικασία μεταφοράς των Βενετικών αρχείων από την Κρήτη στη Βενετία. Από τη μελέτη της δημοσίευσης αυτής δεν κατέστη δυνατό να βγάλουμε κάποια περαιτέρω συμπεράσματα για το πώς βρέθηκε στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας το συγκεκριμένο χειρόγραφο το οποίο εκδίδουμε.

7. GARZONI TOMASO, *Il seraglio de gli stupori del mondo*, εκδ. A., et B. Dei fratelli, Βενετία, 1613.

Οι αναφορές και οι παραπομπές σε τόσους διαφορετικούς συγγραφείς και βιβλία μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο γραφέας ήταν λόγιος με υψηλή μόρφωση και ακαδημαϊκή προσέγγιση. Τεκμηριώνει όσα αναφέρει και παραθέτει τις πηγές του. Είναι κρίμα που δεν γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία για την ταυτότητά του.

Όσον αφορά την παρουσίαση και την έκδοση του χειρογράφου ακολουθήσαμε την εξής μεθοδολογία. Πρώτα παρουσιάζουμε την απόδοση του περιεχομένου κάθε κεφαλαίου. Στην περίπτωση των βοτάνων τα οποία παρουσιάζονται δύο φορές σε διαφορετικά σημεία του χειρογράφου, στην απόδοση του περιεχομένου τα παρουσιάζουμε μαζί. Προτάσσουμε τον τίτλο ή τους τίτλους κάθε εγγραφής και τον αριθμό του φύλλου ή των φύλλων του χειρογράφου στο οποίο βρίσκονται καθώς και τις σειρές που καταλαμβάνουν στο χειρόγραφο. Επίσης εντοπίζουμε και αναφέρουμε την πηγή ή τις πηγές από όπου αντλεί ο γραφέας τις πληροφορίες του και παραθέτουμε μια σύντομη περίληψη των όσων αναφέρει. Σε περίπτωση όπου διαπιστώνουμε προσωπικά σχόλια, μαρτυρίες ή πληροφορίες οι οποίες δεν ήταν δυνατό να εντοπιστούν σε κάποια από τις πηγές, το επισημαίνουμε. Στην περίπτωση των βοτάνων και της ιατρικής ύλης, παραθέτουμε την κοινή ονομασία στα νέα ελληνικά αλλά και την επιστημονική ονομασία, όπου αυτό ήταν δυνατό.

Όσον αφορά την εκδοτική μέθοδο ακολουθούμε την διπλωματική μέθοδο ακολουθώντας τις οδηγίες και τις προτάσεις οι οποίες παρουσιάζονται στην έκδοση των εκθέσεων των Βενετών Βαΐλων και Προνοητών Κερκύρας του Γεράσιμου Παγκράτη¹⁰⁸. Μεταγράφουμε το κείμενο με όσο το δυνατό πιο διακριτική παρέμβαση από εμάς, με σκοπό να βοηθήσουμε τον αναγνώστη να μπορεί να διαβάσει την ιστορική πηγή χωρίς δυσκολίες. Τηρήσαμε την ορθογραφία και τον τονισμό του πρωτότυπου, παρεμβαίνοντας μόνο στις περιπτώσεις όπου θα υπήρχε δυσκολία στην κατανόηση του κειμένου ή κίνδυνος παρανόησης. Αφήσαμε τυχόν ανορθογραφίες ή διπλοτυπίες. Όπου υπάρχουν διπλές εγγραφές ή παράγραφοι, οι οποίες έχουν σβηστεί διακριτικά από τον γραφέα με μια διαγώνια ή κάθετη γραμμή, τις εκδίδουμε και αυτές. Σε περίπτωση όπου ο γραφέας έχει σβήσει μια λέξη ή μια φράση με μια απλή οριζόντια γραμμή ή μουτζουρώνοντάς την, την παρουσιάζουμε, όταν είναι δυνατό να αναγνωστεί μέσα σε παρενθέσεις [αβε] με την ένδειξη ότι έχουν διαγραφεί. Κεφαλαιογραφήσαμε σιωπηρά ή διατηρήσαμε όπου υπήρχαν τα αρκτικά γράμματα των κύριων ονομάτων, των τοπωνυμίων, των συλλογικών διοικητικών οργάνων και των τυποποιημένων εκφράσεων και αφαιρέσαμε τα κεφαλαία από τα μη κύρια ονόματα. Όπου υπήρχαν αριθμοί για να δηλώσουν τακτικά αριθμητικά τα διατηρήσαμε: Για παράδειγμα 2do (secondo). Αναπτύξαμε τις λίγες βραχυγραφίες που υπήρχαν ακολουθώντας τη λογική της ίδιας της γλώσσας του κειμένου, το οποίο είναι γραμμένο σε ιταλική γλώσσα ανάμεικτη με μεσαιωνικά στοιχεία, λατινισμούς, και βενετσιάνικες λέξεις ή ιδιαιτερότητες στην ορθογραφία.

¹⁰⁸ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ Γ., Οι εκθέσεις των Βενετών Βαΐλων και Προνοητών Κερκύρας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα, 2008, σσ. 40 - 43.

[aæð] για λέξεις ή φράσεις που διαγράφει ο ίδιος ο γραφέας
 || αλλαγή φύλλου
 {...} διπλοτυπίες του συντάκτη
 ... γράμματα μη αναγνώσιμα
 \.../ λέξεις που προστέθηκαν από το διάστιχο πάνω από τη γραμμή

Ακολουθεί ένας δεύτερος πίνακας περιεχομένων. Σε αυτόν έχουμε ενοποιήσει τις διπλές εγγραφές, τα βότανα δηλαδή τα οποία περιγράφονται δύο φορές σε διαφορετικά σημεία του χειρογράφου. Ο αύξων αριθμός δηλώνει κάθε πρωτότυπη εγγραφή. Στον τίτλο βάζουμε αυτόν τον οποίο έχει δώσει ο ίδιος ο γραφέας. Σε περίπτωση διπλής εγγραφής σημειώνουμε τον δεύτερο τίτλο από κάτω από τον πρώτο αλλά με πιο έντονα γράμματα. Στο φύλλο σημειώνουμε το φύλλο ή τα φύλλα στα οποία βρίσκεται η κάθε εγγραφή. Με πιο έντονα γράμματα δηλώνεται σε ποιο φύλλο βρίσκεται η δεύτερη εγγραφή. Στην ελληνική ονομασία καταγράφουμε την κοινή ονομασία την οποία έχει ένα βότανο ή η ιατρική ύλη, σε περίπτωση που είναι δυνατή η ταύτισή τους. Όταν δεν είμαστε σίγουροι βάζουμε ερωτηματικό (;). Στην επιστημονική ονομασία καταγράφουμε το επιστημονικό όνομα το οποίο έχει ένα βότανο ή φυτό. Σε πολλές περιπτώσεις δεν είμαστε σίγουροι για την ταύτιση των βοτάνων. Αυτό συμβαίνει είτε γιατί δεν είναι δυνατή η ταύτιση με κάποιο είδος ή σε άλλες περιπτώσεις δεν είναι σαφές σε ποιο υποείδος ή κατηγορία αναφέρεται ο Διοσκουρίδης (ή ο Mattioli και ο Castor Durante)¹⁰⁹. Η προσπάθεια για την ταύτιση των βοτάνων με κοινές ονομασίες ή με την επιστημονική τους ονομασία γίνεται με κάθε επιφύλαξη. Για τις υπόλοιπες ενότητες που αφορούν τα ζώα, τα πετρώματα, την παραδοξογραφία και τις προσωπικότητες δεν αναφέρουμε κοινή ή επιστημονική ονομασία.

A/ A	Τίτλος	Φύλλο	ελληνική ονομασία	επιστημον. ονομασία
1	Del mele di Candia Del mele	f.1r f.3v	Μέλι	?
2	Del cipresso Del cipresso	f.1r - f.1v f.5r - f.6r	Κυπαρίσσι	Cupressus sempervirens L.
3	Del cottogno Del cottogno	f.2r f.22r	Ροδιά	Cydonia oblonga Miller

¹⁰⁹ Για την ταύτιση των βοτάνων, την κοινή και την επιστημονική τους ονομασία συμβουλευτήκαμε το MARRIOTTI M. G., «L'identificazione delle piante», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σσ. 161-214. Στο άρθρο αυτό πάρχει κατάλογος με τα βότανα τα οποία περιγράφει ο Mattioli και γίνεται προσπάθεια ταυτίσής τους πάνω στη βάση των εικονογραφημένων εκδόσεων του *Discorsi*. Επίσης βλ. ΑΛΙΜΠΕΡΤΗΣ Α., *Βότανα της Κρήτης. Ιδιότητες και χρήσεις των φυτών*, εκδ. Μύστις, Ηράκλειο, 2010. Για την δυσκολία στην ταύτιση των βοτάνων τα οποία αναφέρει ο Διοσκουρίδης βλ. ΣΚΑΛΤΣΑ Ε., *Ιστορία της φαρμακευτικής. Η διαδρομή στην εξέλιξη των φαρμάκων από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα με έμφαση στην κλασική, ελληνιστική και βυζαντινή περίοδο και η επίδρασή τους στους μεταγενέστερους χρόνους*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2015, σσ. 60 - 89 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

A/A	Τίτλος	Φύλλο	ελληνική ονομασία	επιστημον. ονομασία
4	Χωρίς τίτλο. Incipit: Il platano fu anticamente Del platano	f.2r f.4r	Πλάτανος	Platanus orientalis L.
5	Dello scordio Dello scordio	f.2r f.6v	Σκόρδο	Αβέβαιη ταύτιση
6	Delle cipolle	f.2r - f.2v	Κρεμμύδι	Allium cepa L. - Amaryllidaceae
7	Della salvia Della salvia	f.2v f.8r - f.8v	Φασκομηλιά	Salvia officinalis L. ή Salvia triloba L.
8	Dello aspleno	f.2v	Ασπλήνιο	Asplenium ceterach L.
9	Del chameleone	f.3r	Χαμοληός; Ατρακτυλίσ η κομμοφόρος ;	Carlina acaulis L. (?) Carlina gummifera (?)
10	Dell'alga Del phuco marino, overo alga	f.3r f.4r	φύκος θαλάσσιον (;)	Αβέβαιη ταύτιση
11	Del thimo	f.4v	Θυμάρι	Thymus vulgaris L. (?)
12	Dell'origano	f.7r	Ρίγανη	Origanum vulgare
13	Dello tragorigano	f.7r - f.7v	Τραγορίγανη, Θρούμπι	Satureja thymbra L. (?)
14	Dell'alimo Dell'alimo	f.7v f.12v	Αλιμιά (;)	Atriplex halimus (?)
15	Del dittamo cretico	f.9r	Δίκταμο	Origanum dictamnus L.
16	D'un altro dittamo di Candia dice Dioscoride	f.9r - f.11r	;	Αβέβαιη ταύτιση - ίσως dictamnus albus L.
17	Del dittamo falso	f.11r	;	Ballota pseudodictamnus (L.)
18	Delli funghi	f.11v	Μανιτάρια	Αβέβαιη ταύτιση

A/ A	Τίτλος	Φύλλο	ελληνική ονομασία	επιστημον. ονομασία
1 9	Del ladano, oldano, overo laudano Del laudano, ladano, overo oldano	f.11v f.11v - f.12r	Λαδανιά ή αγκίσσαρος	Cistus creticus L.
2 0	Dell'amilo ò amido	f.13r	Άμυλο	?
2 1	Della cera	f.13v	Κερί	?
2 2	Dell'orobo di Candia	f.14r	Ρόβι	Vicia ervilia (?)
2 3	Del meliloto	f.14v	Μελίλωτος, Νυχάκι	Melilotus officinalis
2 4	Dello smirnio candiotto	f.15r - f.15v	Σμύρνιο ή αγριοσέλινο	Smirnium rotundifolium Miller
2 5	Del dauco	f.15v	Δαύκος ή άγριο καρότο	Athamantha cretensis (?)
2 6	Della bambagia	f.16r	Βαμβάκι	Gossypium herbaceum L.
2 7	Del lithospermo	f.16r - f.16v	λιθόσπερμο	Lithospermum officinale L. (?)
2 8	Del tragio	f.16v - f.17r	Τράγιον;	Αβέβαιη ταύτιση
2 9	Dell'aconito	f.17r - f.17v	Ακόνιτο	Aconitum variegatum (?) Aconitum vulparia (?)
3 0	Della cicuta	f.18r - f.18v	Κώνειο	Conium maculatum (?)
3 1	Del nerio	f.18v - f.19v	Πικροδάφνη	Nerium oleander (?)
3 2	Del bunio falso	f.19v	Ψευδοβούνιο	Αβέβαιη ταύτιση
3 3	Dell'apios	f.19v - f.20r	Ευφορβία η άπιος (;)	Euphorbia apios L. ?

A/ A	Τίτλος	Φύλλο	ελληνική ονομασία	επιστημον. ονομασία
3 4	Della palma	f.20r - f.21v	Φοίνικας; Χουρμαδιά;	Phoenix dactylifera L. / Palmae species plurimae Αβέβαιη η ακριβής ταύτιση
3 5	Delle silique, carobe, overo carobole	f.21v - f.22r	Χαρουπιά	Ceratonia siliqua L.
3 6	Del seseli cretico	f.22v	Σέσελι ;	Αβέβαιη ταύτιση
3 7	Della radice idea	f.23r	;	Αβέβαιη ταύτιση
3 8	Del rovo ideo	f.23r - f.23v	Βάτος η ιδιαί	Rubus idaeus L.
3 9	Dell'asino	f.24r		
4 0	Delle mosche	f.24r		
4 1	Dello pesce scaro	f.24r		
4 2	Del caprimulgo	f.24v		
4 3	Della nottola	f.24v		
4 4	Della pietra dattili idei et altre pietre di Candia	f.25r		
4 5	Dell'agatha	f.25r		
4 6	Dei giganti di Candia	f.25v		

A/ A	Τίτλος	Φύλλο	ελληνική ονομασία	επιστημον. ονομασία
4 7	Degli huomini illustri. Di San Tito, vescovo di Candia Χωρίς τίτλο. Incipit: Tito discepolo di Paolo	f.26r f.26r		
4 8	Di Ceffa vescovo della Canea	f.26r		
4 9	Χωρίς τίτλο. Incipit: Pineto vescovo di Candia	f.26v		
5 0	Χωρίς τίτλο. Incipit: Piero Filargo ò Candiano	f.27r - f.27v		

ΑΠΟΔΟΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

1. Del mele di Candia, f.1r, 1-21 και Del mele f.3v.

Το χειρόγραφο ξεκινάει με την περιγραφή του μελιού της Κρήτης. Η περιγραφή βρίσκεται σε δύο μέρη, στο f.1r, 1-21 και στο f.3v. Το πρώτο είναι διαγραμμαμένο και το δεύτερο είναι λίγο πιο εκτενές από το πρώτο. Επιλέγει από τον Πλίνιο, από το έργο του *Historia Naturalis*, συγκεκριμένα αποσπάσματα τα οποία αναφέρονται στη θεραπευτική χρήση του μελιού από τους αρχαίους Άραβες και Αιγύπτιους¹¹⁰. Οι πρωτόγονοι πληθυσμοί που ζούσαν στον ποταμό Marignano έτρωγαν το μέλι, το οποίο έσταζε από τα δέντρα και τους θάμνους. Ο γραφέας αναφέρεται επίσης στον Ρωμαίο συγγραφέα Λακτάντιο, στο έργο του *Divinae Institutiones*. Ο Λακτάντιος διηγείται ότι ο βασιλιάς της Κρήτης Μέλισσος, ο οποίος ήταν ο πρώτος που θυσίασε στους θεούς, είχε δύο κόρες, την Αμάλθεια και την Μέλισσα, οι οποίες τάζαν τον μικρό Δία κατσικίσιο γάλα και μέλι. Όταν οι κάτοικοι της Κρήτης είδαν ότι το μέλι είναι τόσο καλή τροφή, άρχισαν να το δίνουν και στα παιδιά τους. Εδώ ο γραφέας του χειρογράφου σχολιάζει ότι ακόμα και σήμερα οι σύγχρονοί του Κρητικοί δίνουν στα παιδιά τους ζεστό μέλι με παπαρούνα για να τα κοιμίσουν και αυτό το καταφέρνουν με επιτυχία. Αρκετοί αρχαίοι ποιητές αναφέρουν ότι οι μέλισσες πέταξαν στο στόμα του Δία. Ο Σόλωνας δεν επέτρεπε την εξαγωγή μελιού από την Αττική. Δική του πληροφορία ή σχόλια είναι αυτό που αναφέρει για τους Τούρκους: «Οι Τούρκοι έχουν σε μεγάλη εκτίμηση το μέλι, δεν επιτρέπεται να έχουν παραπάνω από όσο χρειάζονται και ελπίζουν ότι μετά θάνατον θα βρεθούν σε έναν τόπο με όλα τα αγαθά αλλά κυρίως με καλό μέλι». Στο δεύτερο μέρος της περιγραφής του μελιού ο γραφέας προσθέτει και άλλες πληροφορίες από τον Πλίνιο και δίνει ακριβείς παραπομπές. Στην Κρήτη υπάρχει ένα βουνό με το όνομα Carina, με περίμετρο 9 μιλίων, και μέσα σε αυτήν την περιοχή δεν πετούν μύγες. Γι'αυτό το λόγο το μέλι της περιοχής είναι εξαιρετικής ποιότητας και με μοναδικές θεραπευτικές ιδιότητες καθώς οι μύγες δεν το αγγίζουν. Η ποιότητα του μελιού εξαρτάται από τον τόπο στον οποίο δημιουργείται και κατά συνέπεια οι κερήθρες έχουν εξαιρετική ποιότητα κεριού. Χαρακτηριστικό της Κρήτης είναι και η ποσότητα του κεριού.

2. Del cipresso, f.1r - 1v και Del cipresso, f.5r - 6r.

Η περιγραφή του κυπαρισσιού βρίσκεται σε δύο μέρη. Το πρώτο στα φύλλα 1r - 1v το οποίο είναι διαγραμμαμένο από τον γραφέα και το δεύτερο μέρος και πιο εκτενές στα φύλλα 5r-6r. Ο γραφέας του χειρογράφου επιλέγει ορισμένα σημεία της περιγραφής του P.A. Mattioli για το κυπαρίσσι¹¹¹ και προσθέτει και δικές του παρατηρήσεις ή σχόλια. Το κυπαρίσσι είναι αυτοφυές σε όλη την Κρήτη, φυτρώνει χωρίς να το φυτέψεις. Σύμφωνα με τον Πλίνιο, η πλειοψηφία

¹¹⁰ Οι πηγές του γραφέα είναι κυρίως Plin. Nat. 11.14 και Plin. Nat. 21.14.

¹¹¹ Βλ. MATTIOLI P. A., *I discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli sanese, medico cesareo, ... nei sei libri di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale*, εκδ. Marco Ginami, Βενετία, 1621, σσ. 96-97.

των δέντρων βρίσκεται στο όρος Ίδη. Αν το φυτέψεις σε μέρη με πολύ νερό σαπίζει και αν βάλεις κοπριά δεν μεγαλώνει. Οι σπόροι του κυπαρισσιού είναι μικροσκοπικοί και αρέσουν πολύ στα μυρμήγκια. Είναι αειθαλές και το ξύλο του δεν το τρώει ο σκόρος ή το σαράκι. Το είδωλο του Δία στο Καπιτώλιο της Ρώμης ήταν φτιαγμένο από ξύλο κυπαρισσιού. Στην Αρκαδία, στην περιοχή Παφίδα, ήταν τόσο ψηλά τα κυπαρίσσια που σκίαζαν το κοντινό βουνό. Ο γραφέας συνεχίζει με δικές του παρατηρήσεις και σχόλια. Στην Κρήτη και σε άλλες πόλεις τα δοκάρια των ναών και των σπιτιών είναι από ξύλο κυπαρισσιού. Από αυτό το ξύλο κατασκευάζουν κουτιά, τραπέζια, γραφεία και άλλα έπιπλα τα οποία τα εξάγουν σε άλλους τόπους με πλοία που μεταφέρουν λιάτικα και μοςχάτα κρασιά. Ένα καρφί χωμένο σε αυτό το ξύλο αν προσπαθήσεις να το βγάλεις θα σπάσει. Ο γραφέας συνεχίζει αναφέροντας ξανά τον Mattioli. Υπάρχουν δύο είδη κυπαρισσιών, το αρσενικό και το θηλυκό. Περιγράφει το σχήμα τους, τα χαρακτηριστικά τους και τον καρπό τους. Από τον κορμό του δέντρου βγαίνει ένα είδος ρετσινιού, παρόμοιο με την τερεβινθίνη, το οποίο είναι σκληρό και έχει ευχάριστο άρωμα. Οι αρχαίοι αφιέρωναν το δέντρο στον Πλούτωνα και υπήρχε το δημόσιο έθιμο να κρεμάνε έξω από τις πόρτες όσων πέθαιναν κλαδιά κυπαρισσιού. Η κατεχοχήν πατρίδα του Κυπαρισσιού είναι η Κρήτη, καθώς σε οποιοδήποτε μέρος του νησιού φυτρώνει ακόμα και αν δεν το σπείρεις. Εδώ ο γραφέας μέσα σε παρένθεση εκφράζει την αντίθεσή του προς τον P.A. Mattioli αλλά με σεβασμό. Συγκεκριμένα αναφέρει: *“Αυτό λέω εγώ ότι είναι λάθος, με μεγάλη ευγνωμοσύνη για έναν συγγραφέα όπως ο Ματτιόλι”*. Είναι ιδιαίτερα πολυπληθές γύρω από την Ίδη, μεγαλώνει με ευκολία σε αυτό το μέρος ενώ αλλού με δυσκολία. Το κυπαρίσσι μισεί τα ποτάμια και ξεραίνεται όταν φυτεύεται σε υγρούς τόπους ή όταν προσθέτεις κοπριά. Παράγουν καρπό τρεις φορές τον χρόνο, τον Ιανουάριο, τον Μάιο και τον Σεπτέμβριο. Οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν το κυπαρίσσι για να κατασκευάσουν αγάλματα καθώς πίστευαν ότι το ξύλο του θα άντεχε για πάντα. Τα φύλλα του κυπαρισσιού κοπανισμένα διώχνουν τα σκουλήκια και αν πλένεις συχνά το στόμα σου με το αφέψημα των καρπών του σε ξύδι, απαλύνεις τον πονόδοντο. Με το ίδιο θεραπεύεις την λεύκη (δερματική πάθηση). Αν ανακατέψεις την στάχτη των καρπών μαζί με νύχι από μουλάρι και λάδι μύρτιλου και αλείψεις το κεφάλι, σταματάει η τριχόπτωση. Δίνει και άλλες οδηγίες για την παρασκευή σκευασμάτων με βάση το κυπαρίσσι για την αντιμετώπιση του βήχα και της διάρρησης του εντέρου. Στη συνέχεια ο Ματτιόλι παραθέτει όσα αναφέρει ο Γαληνός για τις θεραπευτικές ιδιότητες του κυπαρισσιού. Ανάμεσα σε άλλα, βοηθάει στην επούλωση των πληγών, στην αντιμετώπιση του έλκους και της νόσου ερισύπελας.

3. Περί του κυδωνιού. Del cottogno f.2r, 1-6 και Del cottogno f.22r, 5-26.

Η περιγραφή και οι ιδιότητες του κυδωνιού βρίσκονται στο f.2r σειρές 1 - 6, και στο f.22r, σειρές 5 - 26. Το πρώτο μέρος είναι ένα προσχέδιο διαγραμμαμένο από τον γραφέα και το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει ό,τι και το πρώτο συν πρόσθετες πληροφορίες. Ο γραφέας αντλεί τις πληροφορίες για το κυδώνι

από τον P.A. Mattioli και τον Castor Durante¹¹². Το κυδώνι (cottogno), παίρνει το όνομα από τα Χανιά (Canea), από το αρχαίο όνομα Κυδωνία. Αν μια έγκυος γυναίκα επιθυμεί ή τρώει συχνά κυδώνια θα γεννήσει ένα παιδί δραστήριο και ευφυές. Στην Ιταλία τα κυδώνια ήρθαν από την Κρήτη. Τα κυδώνια πριν το φαγητό σφίγγουν το σώμα ενώ συμβαίνει το αντίθετο όταν τα τρως μετά το φαγητό. Εμποδίζουν τους υδρατμούς του στομαχιού να ανέβουν στο κεφάλι. Η κολλώδης ουσία από σπόρους κυδωνιού με νερό θεραπεύει όλες τις φλεγμονές και ιδιαίτερα το κάψιμο της γλώσσας στους πυρετούς. Από τον χυμό των κυδωνιών φτιάχνεται ένα γιατρικό για τους εμετούς της χολέρας και για την δυσεντερία. Ο γραφέας αναφέρει την ακριβή συνταγή, τα υλικά, τις αναλογίες και τον τρόπο παρασκευής του φαρμάκου καθώς και πόσες φορές και πότε πρέπει να το παίρνει ο ασθενής.

4. Del platano f.2r, 7-11 και Del platano f.4r., 1 - 6.

Το πρώτο μέρος της περιγραφής του πλατάνου βρίσκεται στο f.2r, στις σειρές 7 έως 11 και στο f.4r, σειρές 1-6. Το πρώτο μέρος διαγραμμαμένο από τον γραφέα. Επιλέγει αποσπάσματα από τον N. Serpetro και από τον P.A. Mattioli¹¹³. Οι αρχαίοι είχαν σε τόση εκτίμηση τον Πλάτανο ώστε τον πότιζαν με κρασί. Στην Κρήτη υπήρχε ένας Πλάτανος που δεν έχανε ποτέ τα φύλλα του. Κάτω από αυτόν τον Πλάτανο ο Δίας πλάγιασε με την Ευρώπη.

5.Dello scordio f.2r, 12-18 και Dello scordio f.6v.

Το πρώτο μέρος της περιγραφής του σκόρδου βρίσκεται στο f.2r, στις σειρές 12 ως και 18. Το δεύτερο σε όλο το φύλλο 6v. Το πρώτο μέρος είναι διαγραμμαμένο από τον γραφέα, το δεύτερο πιο εκτενές. Παραπέμπει στο έργο του N. Serpetro, στον Διοσκουρίδη και στον P.A. Mattioli¹¹⁴. Στο πρώτο μέρος αναφέρει ότι το σκόρδο διατηρεί τα πτώματα. Κατά την διάρκεια του πολέμου της Κρήτης¹¹⁵, τα πτώματα τα οποία έπεσαν πάνω στο κρητικό σκόρδο διατηρήθηκαν ανέπαφα, ιδιαίτερα η πλευρά που βρισκόταν σε επαφή με το σκόρδο. Στο δεύτερο μέρος, ο γραφέας αναφέρει τα χαρακτηριστικά του σκόρδου και που φυτρώνει. Ο Γαληνός εξαίρει το σκόρδο και αναφέρει ότι το καλύτερο είναι το κρητικό. Ο P.A. Mattioli αναφέρει ότι, σύμφωνα με αξιόπιστους συγγραφείς, το σκόρδο προστατεύει τα πτώματα από τη σήψη. Μερικά πτώματα κατά τη διάρκεια των μαχών, τα οποία βρισκόνταν για πολλές μέρες πάνω σε σκόρδα, βρέθηκαν σε καλύτερη κατάσταση από τα άλλα και ιδιαίτερα η πλευρά που ακουμπούσε πάνω σε αυτά. Το σκόρδο επίσης, όπως αναφέρει ο Γαληνός στο

¹¹² Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ. 166 - 167 και DURANTE C., *Herbario Nuovo*, εκδ. Gio. Giacomo Hertz, Βενετία, 1667, σσ. 151-152.

¹¹³ Βλ. SERPETRO N., *Il mercato delle meraviglie della natura*, εκδ. Tomasini, Βενετία, 1653, σσ.227-228 και MATTIOLI P.A., ο.π., σ. 106.

¹¹⁴ Βλ. SERPETRO N., ο.π., σ.232 και MATTIOLI P.A., ο.π., σσ. 494-495.

¹¹⁵ Πιθανόν αναφέρεται στον Κρητικό πόλεμο 205 π.Χ. - 200 π.Χ. ανάμεσα στον Φίλιππο Ε' της Μακεδονίας και την Αιτωλική Συμπολιτεία καθώς και αρκετές πόλεις της Κρήτης.

Περί τῆς τῶν ἀπλῶν φαρμάκων κράσεως καὶ δυνάμεως χρησιμοποιεῖται ὡς ἀντίδοτο κατὰ των δηλητηριωδῶν ζώων. Αναφέρονται τὰ εἶδη τοῦ σκόρδου καθὼς καὶ οἱ θεραπευτικὲς τοῦ ιδιότητες. Ανάμεσα σε ἄλλα θερμαίνει τὰ σπλάχνα, εἶναι ἐμμηναγωγὸ καὶ διουρητικὸ, ἀναλγητικὸ, ἐπουλωτικὸ καὶ βοηθαεῖ στο ἔλκος.

6.Delle cipolle f.2r, 19-28 καὶ f.2v, 1-4.

Πηγὴ τοῦ γραφέα γιὰ τὴν περιγραφὴ των κρεμμυδιῶν εἶναι τὸ βιβλίον *Mercato delle maraviglie*¹¹⁶ ὅπου καὶ ἐπιλέγει μόνον ὅ,τι ἔχει σχέση με τὴν Κρήτη. Στὴν Κρήτη, ὅπως ἀναφέρει ὁ Θεόφραστος, ὑπάρχει ἓνα εἶδος κρεμμυδιοῦ τὸ ὁποῖο ἀν τὸ σπείρεις μεγαλύνει στὴ ρίζα ἀλλὰ ἀν μεταφυτευτεῖ γίνεται ὅλο κοτσάνι καὶ ἔχει γλυκιὰ γεύση. Ἀν βάλεις σπόρο λιναριοῦ στὰ κρεμμύδια, βγαίνει ἓνα βότανο με φύλλα λιναριοῦ, με στυφὴ γεύση καὶ ὀνομάζεται dragone. Ὁ Giulio Cesare Scaligero¹¹⁷ ὁμῶς δὲν τὸ ἐπιβεβαιώνει. Τὰ κρεμμύδια ἀντιπαθοῦν τὸν φεγγάρι καθὼς βλασταίνουν στὴ χάση καὶ ξεραίνονται στὴ γέμιση. Ὁ γραφέας συνεχίζει με δικές του παρατηρήσεις καὶ ἀναφέρει πῶς στὴν Κρήτη, στὸ χωριὸ Muscella, τὰ κρεμμύδια εἶναι πολὺ μεγάλα καὶ γλυκά. Εἶναι τόσο μεγάλα ὅσο ἓνα πιάτο.

7. Della salvia f.2r, 5-9 καὶ Della salvia f.8r - 8v.

Τὸ πρῶτο μέρος, f.2r, 5-9, εἶναι διαγραμμαμένο ἀπὸ τὸν γραφέα. Τὸ φυτὸ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ γραφέας πρέπει νὰ εἶναι ἓνα εἶδος φασκομηλιάς, ἡ μηλοσφακιά ἢ χανιώτικη φασκομηλιά¹¹⁸. Γράφει ὅτι στὴν Κρήτη ἡ φασκομηλιά εἶναι ἓνας ψηλὸς θάμνος, με δυνατό ἀρώμα. Οἱ καρποὶ του εἶναι δροσεροὶ καὶ ὅταν τρώγονται ὠμοὶ σταματοῦν τὴν δίψα. Ἔχουν πολὺ γλυκιὰ γεύση, χρησιμοποιοῦνται ὡς καρύκευμα, τὶς ἐξάγουν καὶ εἶναι ἓνα εὐγενικὸ δῶρο. Αὐτές εἶναι μάλλον δικές του παρατηρήσεις ἢ σχόλια καθὼς δὲν ἐντοπίστηκε κάτι σχετικὸ στὸν P.A. Mattioli, στὸν Castor Durante ἢ στὸ ἔργο του N. Serpetro *Mercato delle maraviglie*. Τὸ δεύτερο μέρος τῆς περιγραφῆς τῆς φασκομηλιάς βρίσκεται στὰ φύλλα 8r - 8v. Ὁ γραφέας ἀντλεῖ τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὸν P.A. Mattioli¹¹⁹. Ἡ φασκομηλιά στὴν Κρήτη παράγει ἓναν γκριζωπὸ καρπὸ, παρόμοιο με τὰ παράσιτα τῆς βελανιδιάς. Ὁ Ματτιόλι ἀναφέρει ὅτι τοῦ ἔφερε τέτοιον καρπὸ ὁ Gian Battista Ramusio, γραμματέας τοῦ Συμβουλίου των Δέκα τῆς Βενετίας. Ὁ G. B. Ramusio εἶχε ἀποσταλεῖ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν Gian Marco

¹¹⁶ Βλ. SERPETRO N., ο.π., σ.209.

¹¹⁷ Giulio Cesare Scaligero, ἱατρός, βοτανολόγος καὶ λόγιος (1484 - 1558). Μελέτησε τὰ ἔργα τοῦ Θεοφράστου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη σχετικὰ με τὰ βότανα καὶ ἐξέδωσε τὸ βιβλίον *De Plantis*.

¹¹⁸ Βλ. σ.141, ΑΛΙΜΠΕΡΤΗΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, *Βότανα τῆς Κρήτης. Ἰδιότητες καὶ χρήσεις των φυτῶν*, ἐκδ. Μύσις, Ἡράκλειο 2010 ὅπου ἀναφέρει γιὰ τὴν *Salvia pomifera* Ἡτο ἐξῆς: "Τὸ ὄνομά τῆς *pomifera*, που φέρει μῆλα, ὀφείλεται σε ἓνα κηκίδιο που παράγεται ἀπὸ ἓνα ἔντομο καὶ μοιάζει με μικροσκοπικὸ μῆλο (τὸ φαινόμενο παρουσιάζεται καὶ στὴ *Salvia fruticosa*). Οἱ Ἀραβες βρίσκουν αὐτὰ τὰ "μῆλα" πεντανόστιμα καὶ λένε ὅτι σταματοῦν τὴ δίψα. Στὴν Ελλάδα μαζεύονται τὴν 1η Μαΐου καὶ φτιάχνονται ὅπως τὰ ἄλλα ζαχαρωτά".

¹¹⁹ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σ.424.

Molino, αξιωματούχος της Βενετίας στο νησί εκείνη την περίοδο. Στη συνέχεια παραθέτει τις θεραπευτικές ιδιότητες του βοτάνου καθώς και τον τρόπο χρήσης του. Είναι χρήσιμο για την επιληψία, τον λήθαργο, την εμβροντησία, την παράλυση και στην καταρροή. Τα ξεραμένα φύλλα ζεσταμένα σταματούν τα γυναικεία υγρά. Βοηθάει πολύ τις γυναίκες που παθαίνουν εύκολα αποβολή και δίνει ξανά ζωντάνια στην εγκυμοσύνη. Στη συνέχεια ο P.A. Mattioli συνεχίζει με άλλες θεραπευτικές ιδιότητες και ιστορίες και αναφέρει τον Γαληνό, τον Αέτιο, τον Αγρίππα, τον Ορφέο. Ο γραφέας στις τελευταίες 5 σειρές (f.8v, 10-14) αναφέρει τις δικές του παρατηρήσεις, παρόμοιες με αυτές που βρίσκονται στο πρώτο μέρος (f.2r, 5-9).

8. Dello aspleno f.2v, 10-26.

Το ασπλήνιο ονομάζεται και σκολοπεντριά. Τις πληροφορίες για το βότανο τις αντλεί από τον Castor Durante και τον P.A. Mattioli¹²⁰. Φύεται στην Κρήτη κοντά στον ποταμό Potireo ανάμεσα στις πόλεις Enosa και Gortina¹²¹. Τα ζώα που τρώνε από αυτό το βότανο τους καταστρέφεται η σπλήνα, γι'αυτό εξάλλου έχει αυτό το όνομα. Τα πιο πολλά φύονται κοντά στην Gortina και λιγότερα στην Enosa. Θεραπεύει τη γονόρροια και βοηθάει στις παθήσεις της σπλήνας. Ο Castor Durante λέει πως φύεται στην Κρήτη και τα πρόβατα που βόσκουν στις περιοχές που φυτρώνει το ασπλήνιο δεν έχουν σπλήνα. Κάνει καλό στην καρδιά και σταματά τον λόξυγκα.

9. Del chameleone, f.3r, 1-9.

Η επιστημονική ονομασία του βοτάνου που περιγράφεται εδώ είναι ίσως η *carlina gummifera*, η ατρακτυλίσ η κομμοφόρος. Στον Θεόφραστο αναφέρεται ως χαμαιλέων. Ο γραφέας αντλεί τις πληροφορίες που γράφει από το έργο *Mercato delle maraviglie*¹²². Η ρίζα του βοτάνου είναι δηλητηριώδης, όχι όμως στην Ελλάδα και στον Πόντο. Η κολλώδης ουσία που βγαίνει από τη ρίζα είναι δηλητήριο με άμεση δράση, σε μικρή ποσότητα όμως κρατά ξύπνιους όσους νυστάζουν. Γι'αυτό το λόγο, οι γυναίκες της Κρήτης παίρνουν λίγο μετά το δείπνο για να ξαγρυπνήσουν την νύχτα ενώ κάνουν τις δουλειές τους χωρίς να τις βλάπτει. Στο σημείο αυτό ο γραφέας προσθέτει μια δική του παρατήρηση και λέει ότι οι γυναίκες της Κρήτης το χρησιμοποιούν όλες τις ώρες και αφήνουν αυτήν την κολλώδη ουσία να σαπίσει και την ονομάζουν κόλα ή μίξα. Περισσότερες πληροφορίες για το βότανο μπορεί να βρει ο ενδιαφερόμενος στον P.A. Mattioli και στον Castor Durante¹²³.

¹²⁰ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σ.519 και DURANTE C., ο.π., σ.53.

¹²¹ Στον Ματτιόλι τα αντίστοιχα τοπωνύμια αναφέρονται ως Gnosone, Cortina, fiume Potereo.

¹²² Βλ. SERPETRO N., ο.π., σ. 206.

¹²³ Από την αναζήτηση που έκανα σε δύο διαφορετικές εκδόσεις του Herbario Nuovo του Castor Durante, 1585 και 1667, δεν βρήκα περιγραφή για το βότανο, παρά μόνο αναφορές του σε περιγραφές άλλων βοτάνων.

10. Dell'alga, f.3r, 9-16 και Del rhuco marino, ovvero alga.

Ο γραφέας στο πρώτο μέρος f.3r, 9-16 δίνει τον τίτλο alga και στο δεύτερο μέρος και πιο εκτενές τον τίτλο Del rhuco marino, ovvero alga. Αναφέρεται ως rhuco, fuso και alga. Στον Διοσκουρίδη η αντίστοιχη ονομασία είναι φύκος θαλάσσιον. Αντλεί τις πληροφορίες από τον Mattioli και από τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο¹²⁴. Περιγράφει τα είδη φυκιών καθώς και τις ιδιότητές τους. Βοηθάει στην αντιμετώπιση της ποδάγρας και των φλεγμονών. Στην Κρήτη, με ένα είδος φυκιού βάφουν τα ρούχα. Ο Ματτιόλι δεν συμφωνεί ότι αυτό είναι το είδος φυκιού που χρησιμοποιείται στην υαλοποιεία του Μουράνο για να μην σπάει το γυαλί. Ο Νίκανδρος αναφέρει ο Πλίνιος, θεωρεί το φύκι θηριακό, δηλαδή μπορεί να χρησιμοποιηθεί στα δαγκώματα ή στο δηλητήριο των άγριων θηρίων. Στην Κρήτη βάφουν με αυτό τα μάλλινα ρούχα καθώς δεν ξεθωριάζει η βαφή.

11. Del thimo f.4r.

Ο γραφέας περιγράφει τα χαρακτηριστικά, τις ιδιότητες και τις χρήσεις του θυμαριού. Η πηγή του είναι ο P.A. Mattioli¹²⁵, ο οποίος παραπέμπει στον Θεόφραστο, στον Αέτιο και στον Γαληνό. Το θυμάρι ανθίζει κατά το θερινό ηλιοστάσιο. Οι μέλισσες που βόσκουν τα θυμάρια παράγουν μεγάλη ποσότητα μελιού και οι μελισσοκόμοι από το θυμάρι προβλέπουν αν θα παραχθεί άφθονο μέλι ή αν θα υπάρξει έλλειψη. Αν το θυμάρι ανθίσει νωρίτερα (λόγω των βροχών και αυτό συμβαίνει συχνά) δεν υπάρχει άφθονο μέλι. Το καλύτερο θυμάρι είναι από την Απουλία και από την Κρήτη. Το θυμάρι παράγει ένα είδος λαδιού κίτρινου χρώματος με άρωμα κέδρου. Είναι εμμηναγωγό, διουρητικό, εκτριωτικό, βοηθάει στο αναπνευστικό, στην υδροπικία και στην ποδάγρα καθώς και άλλες ασθένειες.

12. Dell'origano f.7r, 1-18.

Ο γραφέας αντλεί τις πληροφορίες για την περιγραφή της ρίγανης από το *Herbario Nuovo* του Castor Durante¹²⁶. Το είδος ρίγανης που ονομάζεται Heracleotico ή cunila φύεται στην Κρήτη, την Κύπρο και σε άλλα μέρη του Αιγαίου. Περιγράφονται τα χαρακτηριστικά και ορισμένες χρήσεις και ιδιότητες της ρίγανης. Βοηθάει στα δαγκώματα από δηλητηριώδη ζώα, το αφέψημα ρίγανης σε κρασί βοηθάει αυτούς που έχουν πάρει κώνειο ή όπιο. Η ρίγανη μαζί με τα σύκα είναι σπασμολιτική. Βοηθάει επίσης στην υδροπικία, καθαρίζει από την μελαγχολία, είναι εμμηναγωγό και μαζί με μέλι σταματάει τον βήχα. Τα φύλλα της ρίγανης έχουν υπέροχη γεύση μαζί με τα αλμυρά φαγητά, ανακουφίζουν το στομάχι, σταματούν την ναυτία και ανοίγουν την όρεξη.

¹²⁴Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.631-632.

¹²⁵ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ. 429-420.

¹²⁶ Βλ. DURANTE C., ο.π., σ.305.

13. Del tragorigano f.7r, 19-29 και f.7v, 1-14.

Για την περιγραφή του τραγορίγανου ή θρούμπι ο γραφέας αντλεί τις πληροφορίες από τον P.A. Mattioli και τον Castor Durante¹²⁷. Φύεται στην Κιλικία, στην Κω, στην Χίο, στην Σμύρνη και στην Κρήτη. Αναφέρονται οι τρόποι χρήσης τους βοτάνου και οι θεραπευτικές του ιδιότητες. Βοηθάει στις παθήσεις της σπλήνας, με μέλι καταπραΰνει τον βήχα, βοηθάει όσους έχουν φούσκωμα από το φαγητό και όσους έχουν ναυτία. Ένα είδος ρίγανης μεταφέρθηκε από την Κρήτη στην Βενετία. Ο Ματτιόλι αναφέρεται στα διαφορετικά είδη ρίγανης, παραθέτει εικόνες και προσπαθεί να ταυτίσει με αντίστοιχες περιγραφές του Διοσκουρίδη. Αναφέρει επίσης ότι ο διάσημος ιατρός από την Πίζα Luca Ghini του είχε στείλει origano heracleotico και onite.

14. Dell'alimo f.7v, 15-24 και Dell'alimo f.12v.

Πηγή για την περιγραφή του φυτού alimo είναι ο P.A. Mattioli¹²⁸. Πρόκειται μάλλον για τον θάμνο αλιμιά με την επιστημονική ονομασία *Atriplex halimus*. Ο γραφέας περιγράφει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και τις τοποθεσίες όπου φύεται. Η ρίζα του μαζί με νερό ανακατεμένο με μέλι απαλύνει τους πόνους του σώματος, είναι σπασμολυτικό και αυξάνει την παραγωγή γάλακτος στις θηλάζουσες γυναίκες. Γίνεται αναφορά στην περιγραφή του Γαληνού για το alimo και στον Gaius Iulius Solinus. Ο τελευταίος γράφει ότι στην Κρήτη υπάρχει σε μεγάλη ποσότητα και έχει τόσο καλές αρετές, ώστε όταν το δαγκώνει διώχνει την πείνα.

15. Dittamo cretico f.9r | 16. Un altro Dittamo di Candia f.9r-f.11r | 17. Dittamo falso f.11r.

Ο γραφέας αντλεί τις πληροφορίες του από τον P.A. Mattioli και τον Castor Durante¹²⁹ και περιγράφει 3 είδη δικτάμου το dittamo di Candia, un altro dittamo di Candia και dittamo falso. Περιγράφουμε και τα τρία είδη μαζί καθώς και ο ίδιος ο γραφέας δεν τα διαχωρίζει εμφανώς μεταξύ τους, όπως γίνεται στην περιγραφή των υπόλοιπων βοτάνων. Αναφέρει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και τις διαφορές ανάμεσα στα τρία είδη, τις χρήσεις και τις θεραπευτικές τους ιδιότητες. Οι κατσίκες που είναι χτυπημένες από τα βέλη των κυνηγών τρώνε δικτάμο για να τα βγάλουν από πάνω τους. Βοηθάει στο να βγάλεις αγκάθια ή ακίδες από το σώμα, απαλύνει τους πόνους της σπλήνας, επιταχύνει τον τοκετό, θεραπεύει τα δαγκώματα από τα ερπετά. Το falso dittamo έχει παρόμοια φύλλα με το πραγματικό και τις ίδιες ιδιότητες αλλά είναι λιγότερο δραστικό. Το αληθινό δικτάμο έχει εξαιρετικές θεραπευτικές ιδιότητες και φύε-

¹²⁷ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.419-420 και DURANTE C., ο.π., σ.461.

¹²⁸ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.121-122.

¹²⁹ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.421-423 και DURANTE C., ο.π., σσ.147-148.

ται σε κακοτράχαλα μέρη. Αν όμως το φυτέψεις σε πιο ήπια μέρη χάνει την δύναμή του. Ο P.A. Mattioli πληροφορεί ότι εδώ και λίγο καιρό εισάγουν στην Βενετία δίκταμο από την Κρήτη και αναφέρεται στον ανιχνευτή βοτάνων Manardo da Ferrara, ο οποίος εκθειάζει το συγκεκριμένο βότανο. Στη συνέχεια απορεί γιατί ο Διοσκουρίδης αναφέρει για το δίκταμο ότι δεν έχει σπόρο ούτε άνθη, αφού τα δείγματα που έχουν έρθει στην Ιταλία από την Κρήτη είναι γεμάτα άνθη κοκκινωπά και έχουν σπόρο. Αυτό το επιβεβαιώνει και ο Θεόφραστος αλλά και ο Βιργίλιος στην Αινειάδα, στο 12ο βιβλίο. Η θεά Αφροδίτη πηγαίνει στο όρος Ίδη στην Κρήτη και μαζεύει δίκταμο για να γιατρέψει τις πληγές του γιου της Αινεία. Ο Βιργίλιος περιγράφει το δίκταμο να έχει τριχωτά φύλλα, κοτσάνι και κοκκινωπό άνθος¹³⁰.

18. Delli funghi f.11r, 1-13.

Ο γραφέας, παραπέμποντας στον N. Serpetro, αναφέρει ότι ταμανιτάρια στην Νουμιδία ξεπερνούν σε μέγεθος αυτά που υπάρχουν στην Κυδωνία της Κρήτης. Συνεχίζει με δικές του παρατηρήσεις σχετικά με ταμανιτάρια στην Κρήτη: *«Στο βασίλειο της Κρήτης ταμανιτάρια δεν είναι πολύ μεγάλα, από όσο έχω δει εγώ και είναι όλα άσπρα και πολύ νόστιμα. Αυτά που φυτρώνουν στις ρίζες των αγκαθιών είναι πολύ ευχάριστα στη γεύση, δεν βλάπτουν καθόλου και μπορείς να τα φας με ασφάλεια. Για τα υπόλοιπα όμως πρέπει να προσέχεις. Ο γιατρός Carofilli από τα Χανιά έλεγε ότι όποιος θέλει να μην τον βλάψουν ταμανιτάρια, πρώτα να τα καθαρίσει, να τα πλύνει, να τα μαγειρέψει με λάδι, σκόρδο, πιπέρι και άλλα πολύτιμα αρώματα σε καινούργιο γάστρα, και όταν ψηθούν, να τα πετάξει έξω από το παράθυρο, και έτσι δεν θα κάνουν κακό σε κανέναν»*¹³¹.

19. Del laudano, ladano, overo Olbano f.11v και del laudano, ladano, overo oldano f.11v - f.12r.

Ο γραφέας περιγράφει το φυτό αλαδανιά ή αγκίσσαρος (επιστημονική ονομασία *Cistus Creticus* L.) Αντλεί τις πληροφορίες από τον Mattioli¹³² και κάνει επίσης αναφορά στον Γαληνό, στον Castor Durante και στον Διοσκουρίδη. Παραθέτει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και στη συνέχεια τις θεραπευτικές χρήσεις και ιδιότητες που έχει το λάβδανο, μια ρητίνη που βγαίνει από την αλαδανιά. Ανάμεσα σε πολλά άλλα, βοηθάει στα στομαχικά προβλήματα και

¹³⁰ Verg. A. XII, 411-416

¹³¹ Για την αφθονία, τα είδη και το μέγεθος τωνμανιταριών στην Κρήτη βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΤΖ. *Στον καιρό τηςσχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17ου αιώνα*. Εισαγωγή και σχολιασμός Alfred Vincent. Μετάφραση και επιμέλεια Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017., σσ.108-109 και το σχόλιο για το φύλλο 88v στις σελίδες 242-243. Ο Τζουάνες Παπαδόπουλος, ο οποίος έζησε στην Κρήτη τον 17ο αιώνα, αναφέρει για ταμανιτάρια ότι ήταν πολύ νόστιμα με όποιον τρόπο και αν τα έφτιαχναν καθώς και ότι δεν υπήρχε κίνδυνος δηλητηρίασης. Υπήρχαν δύο είδημανιταριών, οι αρτηκίτες και οι αγκαθίτες. Ενδεχομένως ο συγγραφέας του χειρογράφου που εκδίδουμε να αναφέρεται σε αυτό το είδοςμανιταριών. Ο Τζουάνες Παπαδόπουλος γράφει: *«Ήταν μετά εκείνο το άλλο είδοςμανιταριών, οι αγκαθίτες, που πάει να πειμανιτάρια από αγκάθι, γιατί συνήθως έβγαιναν από ένα φυτό μικρό αλλά γεμάτο αγκάθια, που φύτρωνε γύρω στα χωράφια. Δεν γίνονταν μεγάλα, μα τις περισσότερες φορές σαν πιπέλα και άλλα μικρότερα, κι έτσι άσπρα και πολύ πιο μικρά από το άλλο είδος, τους αρτηκίτες, και πιο καλά.»*

¹³² Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.132-133

στη χώνεψη, στα έλκη και είναι βάση στην παρασκευή αρωμάτων. Αναφέρει μια συνταγή για την κατασκευή αρωματικών σφαιρών με βάση το λάβδανο για την αντιμετώπιση λοιμωδών ασθενειών καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι αρωματοποιοί εξαγουν το αρωματικό έλαιο του λαβδάνου. Στη συνέχεια ο γραφέας προσθέτει τις δικές του προσωπικές παρατηρήσεις για τον τρόπο με τον οποίο στην Κρήτη συλλέγουν το λάβδανο¹³³. Χώνουν στη γη δύο χοντρά καρφιά σε μικρή απόσταση το ένα από το άλλο. Σ'αυτά δένουν δύο δερμάτινες ταινίες, δύο δάκτυλα πάχος και 5 ή 6 πήχεις μήκος. Από την άλλη πλευρά των δερμάτινων ταινιών δένουν ξύλα, το καθένα έχει μήκος μισό πήχυ. Κάτω από τις δερμάτινες κορδέλες τοποθετούνται τα φύλλα της αλαδανιάς. Ο εργάτης κρατάει το ξύλο και ανεβοκαταβάζει έντονα τα χέρια του χτυπώντας με δύναμη τα φύλλα πάνω στις ταινίες, όπου και κολλάει η ουσία που περιέχουν. Έπειτα με ένα μαχαίρι βγάζουν αυτήν την ουσία και συνεχίζουν να χτυπούν το φυτό μέχρι να βγάλει όλον τον χυμό του. Έπειτα αυτήν την ουσία την υγροποιούν και φτιάχνουν παστέλια τα οποία τα στέλνουν στην Βενετία και σε άλλους τόπους για να τα χρησιμοποιήσουν οι φαρμακοποιοί και οι αρωματοποιοί.

20. Dell'amilo ò amido f.13r.

Ο γραφέας περιγράφει μια ουσία που ονομάζεται άμυλο και τις χρήσεις που έχει. Ονομάζεται έτσι γιατί φτιάχνεται από σιτάρι χωρίς να αλέθεται σε μύλο (α - μύλος). Είναι εξαιρετικής ποιότητας αυτό που φτιάχνεται από κρητικό σιτάρι τριών μηνών. Ακολουθεί λεπτομερής περιγραφή της παρασκευής του αμύλου καθώς και οι θεραπευτικές του χρήσεις. Πηγή για τις πληροφορίες είναι ο Διοσκουρίδης και ο P.A. Mattioli¹³⁴.

21. Della cera f.13v

Ο γραφέας περιγράφει τον τρόπο παρασκευής του κεριού καθώς και τις θεραπευτικές χρήσεις και ιδιότητες που έχει. Αντλεί τις πληροφορίες του από τον Διοσκουρίδη και τον P.A. Mattioli¹³⁵.

22. Dell'orobo di Candia

Ο γραφέας περιγράφει το φυτό όροβο (επιστημονική ονομασία *Vicia ervilia*), γνωστό ως ρόβι. Πηγή του είναι ο P.A. Mattioli¹³⁶, ο οποίος αναφέρει ότι προσφάτως το ρόβι έγινε γνωστό στην Ιταλία, όπου και καλλιεργείται τώρα πα-

¹³³ Ακόμα και σήμερα στην Κρήτη στο χωριό Σίσες Μυλοποτάμου οι κάτοικοι συλλέγουν τη ρητίνη της αλαδανιάς, η οποία εκκρίνεται κατά τις θερμές ώρες της ημέρας στη διάρκεια της άνοιξης και του καλοκαιριού. Υπάρχει σχετικό ντοκιμαντέρ, "Οι λαδανιάρηδες του Μυλοποτάμου", παραγωγή του τηλεοπτικού καναλιού Νέα Τηλεόραση Κρήτης σε σκηνοθεσία Βίκης Αρβελάκη. Στο ντοκιμαντέρ υπάρχουν οι μαρτυρίες των κατοίκων για το πώς συλλέγουν το λάβδανο. Το ντοκιμαντέρ είναι διαθέσιμο σε αυτή την διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=dA5hKRgr1j4>

¹³⁴ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σ. 277.

¹³⁵ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σ. 262.

¹³⁶ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ. 286-287

ντού. Ο ίδιος είδε ένα είδος ροβιού από την Κρήτη, το οποίο είναι παρόμοιο με το ιταλικό. Συνεχίζει περιγράφοντας μερικές από τις ιδιότητες και τις χρήσεις του ροβιού. Μαζί με μέλι καθαρίζει τα πνευμόνια, οι φρέσκοι λοβοί του ροβιού χτυπημένοι μαζί με τα κοτσάνια και τα φύλλα ως έμπλαστρο κάνουν μαύρα τα μαλλιά, το αλεύρι των λοβών του ροβιού χρησιμοποιείται στη Θηριακή, στους τροχίσκους (χάπια) για την αντιμετώπιση του δηλητηρίου της οχιάς. Ο γραφέας ολοκληρώνει την περιγραφή του ροβιού με μια δική του παρατήρηση: «Το ρόβι πάντοτε το χρησιμοποιούσαν στην Κρήτη ως τροφή για τα περιστέρια ή για άλλα ζώα και ότι κοινώς καλείται ρόβι».

23. Del meliloto f.14v.

Ο γραφέας περιγράφει τον Μελίλωτο, πιθανότατα το βότανο με την επιστημονική ονομασία *Melilotus officinalis* και αντλεί τις πληροφορίες από τον P.A. Mattioli¹³⁷. Δίνει πληροφορίες για την ονομασία, τους τόπους όπου φύεται, τα εξωτερικά χαρακτηριστικά, τις χρήσεις και τις θεραπευτικές ιδιότητες. Αναφέρει τον Πλίνιο, τον Γαληνό και τον Σύριο γιατρό του 9ου αιώνα Σεραπίωνα τον Πρεσβύτερο.

24. Dello smirnio candioso f.15r.

Ο γραφέας περιγράφει πιθανότατα το βότανο με την επιστημονική ονομασία *Smyrniium perfoliatum*, subsp *rotundofolium*, με την κοινή ονομασία σμύρνιο ή αγριοσέλινο. Αντλεί τις πληροφορίες του από τον Castor Durante¹³⁸. Ο Durante δίνει λεπτομερή περιγραφή των εξωτερικών χαρακτηριστικών του βοτάνου σμύρνιο (*smirnio*) που υπάρχει στην Ιταλία και το συγκρίνει με το είδος που υπάρχει στην Κρήτη (*smirnio di Candia*). Και τα δύο είδη έχουν τις ίδιες χρήσεις και θεραπευτικές ιδιότητες. Η ρίζα, οι σπόροι, τα φύλλα και το εκχύλισμα του βοτάνου βοηθούν στις στομαχικές διαταραχές και ως αντίδοτο στα δηλητήρια. Το αφέψημα σε κρασί ενισχύει τη λειτουργία του αναπνευστικού, βγάζει τις πέτρες από τα νεφρά, βοηθάει στην αποβολή του πλακούντος, προκαλεί ιδρώτα, καταπολεμά την υδροπικία. Αναφέρονται και άλλες χρήσεις και θεραπευτικές ιδιότητες.

25. Del dauco f.15v, 4-21.

Ο γραφέας περιγράφει πιθανότατα το φυτό με την επιστημονική ονομασία *Daucus carotta* και με κοινή ονομασία δαυκός ή άγριο καρότο. Αντλεί τις πληροφορίες από τον P.A. Mattioli και τον Castor Durante¹³⁹. Υπάρχουν τρία είδη δαυκού. Ο γραφέας εδώ περιγράφει λεπτομερώς τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του είδους που υπάρχει στην Κρήτη. Φύεται σε βραχώδη και ηλιόλουστα μέρη. Το κρητικό είδος έχει τις καλύτερες θεραπευτικές ιδιότητες: Ο σπόρος

¹³⁷ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σ.433

¹³⁸ Βλ. DURANTE C., ο.π., σσ.420-421

¹³⁹ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.460-461 και DURANTE C., ο.π., σ.145.

του δαύκου όταν πίνεται είναι διουρητικός, εμμηναγωγός, βοηθάει στον τοκετό, είναι παυσίπονο, απαλύνει τον βήχα. Όταν οι σπόροι πίνονται με κρασί βοηθάει στα τσιμπήματα από αράχνες και από άλλα δηλητηριώδη ζώα.

26. Della bambagia f.16r, 1-15.

Ο γραφέας περιγράφει ένα είδος βαμβακιού. Αντλεί τις πληροφορίες του από τον P.A. Mattioli και τον Castor Durante¹⁴⁰. Ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος περιγράφει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και τις χρήσεις του φυτού στην Άνω Αίγυπτο¹⁴¹. Στην εποχή του γραφέα το βαμβάκι καλλιεργείται στην Κρήτη και σε άλλα μέρη. Χρησιμοποιείται στις πληγές για να σταματήσει την αιμορραγία. Το λάδι του φυτού βοηθάει στον καθαρισμό του προσώπου από τα στίγματα.

27. Del lithospermo f. 16r, 16-32 και 16v, 1-14.

Ο γραφέας πιθανότατα περιγράφει το βότανο με την κοινή ονομασία λιθόσπερμο (επιστημονική ονομασία *lithospermum officinale*). Πηγή για την περιγραφή είναι ο P.A. Mattioli¹⁴², ο οποίος αναφέρει την εξωτερική περιγραφή και τις ιδιότητες του βοτάνου σύμφωνα με τον Διοσκουρίδη και στη συνέχεια σύμφωνα με τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο. Ο P.A. Mattioli αναφέρει ότι αυτό που φύεται στην Κρήτη είναι εξαιρετικό και ότι δεν έχει δει άλλο βότανο τόσο αξιοθαύμαστο, αφού μοιάζει να έχει βγει από τα χέρια ενός κοσμηματοποιού.

28. Del tragio f.16v, 14-31 και f.17r, 1-3

Ο γραφέας περιγράφει το βότανο tragio, το τράγιον του Διοσκουρίδη. Πηγή του για την περιγραφή είναι ο P.A. Mattioli¹⁴³. Ο Διοσκουρίδης αναφέρει ότι το τράγιον φύεται μόνο στην Κρήτη. Από αυτό το βότανο βγαίνει μια ρητίνη σαν γάλα. Οι σπόροι, τα φύλλα και η ρητίνη του βοτάνου όταν χρησιμοποιούνται εξωτερικά βγάζουν από το σώμα τα αγκάθια, τα βέλη και κάθε αιχμηρό αντικείμενο.

29. Dell'aconito f.17r, 4-30 και 17v.

Ο γραφέας περιγράφει το βότανο Aconito, Ακόνιτο κατά τον Διοσκουρίδη. Πηγή του είναι ο P.A. Mattioli¹⁴⁴, ο οποίος αναφέρει διαφορετικά είδη του συγκεκριμένου βοτάνου. Φύεται στην Κρήτη, στην Ζάκυνθο και στην Ηράκλεια του Πόντου. Περιγράφει λεπτομερώς τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του βοτάνου. Αναφέρει τις σχετικές πληροφορίες από τον Πλίνιο και τον Θεόφραστο.

¹⁴⁰ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σ.278 και σσ.503-504 και DURANTE C., ο.π., σ.63.

¹⁴¹ Plin.Nat.19.2., 25-26.

¹⁴² Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.527-528.

¹⁴³ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.581-583.

¹⁴⁴ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.610-611

Το βότανο είναι εξαιρετικά δηλητηριώδες, λειτουργεί όμως ως αντίδοτο στα τσιμπήματα του σκορπιού.

30. Della cicuta f.18r και 18v, 1-5.

Ο γραφέας περιγράφει πιθανότατα το βότανο με την κοινή ονομασία κώνειο και επιστημονική ονομασία *Conium maculatum* L. Αντλεί τις πληροφορίες από τον Mattioli¹⁴⁵. Περιγράφει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά καθώς και τις ιδιότητες του βοτάνου. Σύμφωνα με τον Διοσκουρίδη το κώνειο είναι δηλητήριο θανατηφόρο έχει όμως και θεραπευτικές χρήσεις και ιδιότητες. Ως κολλύριο απαλύνει τους πόνους, ως έμπλαστρο σταματά τον έρπη ζωστήρα και τα έλκη. Η κώμη του βοτάνου ως έμπλαστρο γύρω από τους όρχεις σταματά τις ηδονικές φαντασιώσεις την ώρα του ύπνου αλλά βλάπτει την δύναμη του ανδρικού μορίου. Ως έμπλαστρο στους όρχεις των αγοριών εμποδίζει την ανάπτυξή τους, ενώ ως έμπλαστρο στα στήθη των κοριτσιών δεν τα αφήνει να αναπτυχθούν. Ο P.A. Mattioli προσθέτει ότι στην Ιταλία φαίνεται να είναι λιγότερο δηλητηριώδες. Οι γαίδарοι που τρώνε κώνειο στην Τοσκάνη χάνουν τις αισθήσεις τους και φαίνονται πεθαμένοι. Πολλές φορές οι χωρικοί πιστεύοντας ότι ο γαίδαρος πέθανε γδέρνουν το ζώο για να πάρουν το δέρμα του, με τρόπο όμως διαπιστώνουν ότι ο γαίδαρος ξυπνάει.

31. Del nerio f.18v, 6-30 - 19v, 1-6.

Ο γραφέας περιγράφει πιθανότατα το φυτό πικροδάφνη με την επιστημονική ονομασία *Nerium oleander* L. Τις πληροφορίες για το φυτό τις αντλεί από τον P.A. Mattioli¹⁴⁶. Σύμφωνα με τον Διοσκουρίδη, το φυτό άλλοι το ονομάζουν ροδόδεντρο και άλλοι ροδοδάφνη. Ακολουθεί η περιγραφή των εξωτερικών χαρακτηριστικών του φυτού καθώς και των ιδιοτήτων του. Τα φύλλα και τα άνθη είναι θανατηφόρο δηλητήριο για τα μουλάρια, τους σκύλους, τους γαϊδάρους και άλλα τετράποδα ζώα. Θεραπεύουν όμως τους ανθρώπους από το δηλητήριο των ερπετών όταν πίνονται με κρασί. Σύμφωνα με τον P.A. Mattioli στην Ιταλία καλείται ολέανδρος. Φύεται στις όχθες της λίμνης Γκάρντα, στο βουνό Argentaio (πιθανότατα το όρος Argentario στην Τοσκάνη) και σε βαλτώδεις περιοχές της Σιένας. Βρίσκεται σε αφθονία στην Κορσική, στην Σαρδηνία και στην Κρήτη, όπου υπάρχουν δύο είδη, ένα με λευκά και ένα με κόκκινα άνθη. Τα άνθη του μοιάζουν με τριαντάφυλλα και είναι ευχάριστα στην όψη. Στο σημείο αυτό ο P.A. Mattioli αναφέρει τον Απουλήιο. Όταν είχε μεταμορφωθεί σε γαίδαρο έψαχνε να βρει τριαντάφυλλα για να τα φάει και έτσι να γυρίσει στην πρωταρχική του ανθρώπινη μορφή. Μόλις είδε από μακριά τις πικροδάφνες νόμιζε ότι ήταν τριαντάφυλλα και όρμησε να τις καταβροχθίσει. Την τελευταία στιγμή όμως συγκρατήθηκε, κατάλαβε ότι ήταν άνθη πικροδάφνης, τα οποία είναι δηλητηριώδη για τα γαϊδούρια και απομακρύνθηκε απογοητευμένος.

¹⁴⁵ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ. 614-615.

¹⁴⁶ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ. 616-617.

Στη συνέχεια ο γραφέας αναφέρει τις εξής πληροφορίες τις οποίες δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε αν είναι πληροφορίες που τις παίρνει από τον P.A. Mattioli ή από κάπου αλλού. Αναφέρει πως η λευκή πικροδάφνη ήταν στο παρελθόν άγνωστη στην Ιταλία. Λέγεται ότι την έφερε από την Κρήτη ο Antonio Calergi, γιος του βενετού πατρικίου Vittorio το έτος 1547, όταν ήρθε στη Βενετία για να παραστεί στον γάμο του αδερφού του Matteo, ο οποίος παντρεύτηκε την εγγονή του δόγη της Βενετίας Francesco Donato. Ο Antonio Calergi δώρισε το φυτό στον φίλο του Giovanni Battista Ramusio, οποίος το διέδωσε στους φίλους του και σύντομα γέμισε τους κήπους της Βενετίας, του Μουράνο, της Τζιουντέκκα και πολλών πόλεων της Ιταλίας. Στη συνέχεια ο Mattioli αναφέρει ότι ο Γαληνός θεωρούσε την πικροδάφνη δηλητήριο όχι μόνο για τους ανθρώπους αλλά και για τα ζώα, το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τις απόψεις του Διοσκουρίδη και του Πλίνιου, οι οποίοι θεωρούν ότι η πικροδάφνη χρησιμοποιείται ως αντίδοτο στα δαγκώματα των φιδιών. Εδώ ο Mattioli επισημαίνει αυτό το λάθος του Διοσκουρίδη.

32. Del bunio falso f.19v, 7-21

Ο γραφέας περιγράφει το βότανο το οποίο ο Διοσκουρίδης ονομάζει ψευδοβούνιο. Αντλεί τις πληροφορίες του από τον P.A. Mattioli¹⁴⁷. Σύμφωνα με τον Διοσκουρίδη φύεται στην Κρήτη, είναι παυσίπονο, διουρητικό και θεραπεύει την χοιράδωση. Ο Mattioli δεν έχει εντοπίσει το ψευδοβούνιο στην Ιταλία. Οι σπόροι του βοτάνου είναι συστατικό της Θηριακής του Ανδρόμαχου¹⁴⁸.

33. Dell'aprios f.19v, 22-30 με 20r, 1-20.

Ο γραφέας περιγράφει το βότανο, το οποίο ο Διοσκουρίδης ονομάζει Άπιος. Αντλεί τις πληροφορίες από τον P.A. Mattioli¹⁴⁹. Δίνεται η εξωτερική περιγραφή, οι χρήσεις και οι θεραπευτικές ιδιότητες σύμφωνα με τον Διοσκουρίδη. Στη συνέχεια ο γραφέας παραθέτει όσα αναφέρει ο Mattioli για το Άπιος: τον τόπο όπου φύεται, τα εξωτερικά χαρακτηριστικά, τις χρήσεις και τις ιδιότητες του βοτάνου. Ο Mattioli επίσης αναφέρει ότι το βότανο αυτό του εστάλη από τη Βενετία και του έγινε γνωστό από τον γιατρό και βοτανολόγο Nicolò da S. Michele Comasco, στον οποίο το είχαν στείλει από την Κρήτη.

¹⁴⁷ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.652-653

¹⁴⁸ Ο Ανδρόμαχος ο Πρεσβύτερος γεννήθηκε στην Κρήτη και ήταν γιατρός του αυτοκράτορα Νέρωνα, 54-68 μ.Χ. Είναι γνωστός για την δημιουργία μιας πανάκειας και αντιδότη με την ονομασία "Θηριακή η Ανδρομάχεια". Η συνταγή της Θηριακής βρίσκεται σε ένα ελεγειακό ποίημα 144 στροφών και αφιερώνεται στον Νέρωνα. Βλ. SMITH WILLIAM, A dictionary of Greek and Roman biography and mythology, London 1844, σελ. 173 στο λήμμα "ANDROMACHUS".

¹⁴⁹ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.696-697

34. Della palma f.20r, 21-30 με f.21v, 1-3.

Ο γραφέας περιγράφει ένα είδος φοίνικα - χουρμαδιάς. Αντλεί τις πληροφορίες από τον P.A. Mattioli και τον Castor Durante¹⁵⁰. Ο Mattioli περιγράφει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του κορμού, των κλαδιών, των φύλλων και των καρπών του δέντρου. Αναφέρει επίσης ότι ο γιατρός Gabrielle Fallopius του έστειλε από την Padova ένα τσαμπί με χουρμάδες και ότι ο Jacomo Antonio Cartuso του έστειλε μια ζωγραφιά με την απεικόνιση του τσαμπιού. Ο Ματιόλι αναφέρει ότι στην Ιταλία μπορεί πλέον κάποιος να δει το δέντρο στους βοτανικούς κήπους, στα πάρκα και στα αίθρια των μοναστηριών. Το κλίμα στην Ιταλία δεν είναι κατάλληλο για την παραγωγή των χουρμάδων. Το δέντρο στην Κρήτη παράγει καρπό που τρώγεται, είναι όμως καλύτεροι οι χουρμάδες της Κύπρου. Στη συνέχεια ο γραφέας παραθέτει τις πληροφορίες για τον φοίνικα - χουρμαδιά που βρίσκει στον Castor Durante. Αναφέρει λεπτομερώς τις θεραπευτικές χρήσεις και τις ιδιότητές του.

35. Delle silique, carobe, overo carobole f. 21v, 4-32 με 22r, 1-4.

Ο γραφέας περιγράφει την χαρουπιά (επιστημονική ονομασία *Ceratonia siliqua*). Πηγή του για τις πληροφορίες είναι ο Mattioli και ο Castor Durante¹⁵¹. Ο Mattioli αναφέρει ότι οι χαρουπιές βρίσκονται σε αφθονία στην Κρήτη και περιγράφει λεπτομερώς τον κορμό, τα φύλλα και τον καρπό του δέντρου. Τα χαρούπια ωριμάζουν το καλοκαίρι και το φθινόπωρο. Όταν συλλέγονται από το δέντρο έχουν απαίσια γεύση έπειτα όμως αποκτούν γλυκιά γεύση αν αποξηρανθούν στη σχάρα με την προϋπόθεση ότι πήξει μέσα στα χαρούπια το υγρό το οποίο είναι παρόμοιο με μέλι. Το αφέψημα των χαρουπιών βοηθάει στο βήχα και στους πόνους του στήθους. Ο Γαληνός επικρίνει τα χαρούπια λέγοντας ότι είναι πολύ δύσκολα στη χώνεψη. Σύμφωνα με τον Castor Durante αν τρως χαρούπια πριν το φαγητό βοηθάει το στομάχι και την χώνεψη αλλά μετά τον φαγητό προκαλούν πόνο στην κοιλιά.

36. Del seseli cretico f.22v

Ο γραφέας περιγράφει το βότανο σέσελι. Πηγή για τις πληροφορίες είναι ο Castor Durante¹⁵². Αναφέρει ότι υπάρχουν 4 είδη, θα εστιάσει όμως την προσοχή του στο κρητικό σέσελι. Εδώ να σημειώσουμε πώς το ύφος του γραφέα στο σημείο αυτό θυμίζει συγγραφέα που συνειδητά απευθύνεται στο αναγνωστικό κοινό του: *«Εμείς θα αναφερθούμε στις αρετές μόνο του κρητικού αφήνοντας τον αναγνώστη ελεύθερο να ερευνήσει τις αρετές των άλλων στους*

¹⁵⁰ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.155-156 και DURANTE C., ο.π., σ.321.

¹⁵¹ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σ.165 και DURANTE C., ο.π., σ.415.

¹⁵² Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σ.414.

συγγραφείς, οι οποίοι τα πραγματεύονται με ευχαρίστηση». Ο χυμός των σπόρων και του κοτσανιού του βοτάνου μαζί με κρασί γιατρεύει τους πόνους στα νεφρά, η ρίζα μαζί με μέλι τους πόνους του στήθους. Τα φύλλα χτυπημένα μαζί με τη ρίζα θεραπεύουν τη χοιράδωση. Οι σπόροι βρασμένοι σε κρασί απαλύνουν τους κολικούς. Αναφέρονται και άλλες πολλές χρήσεις και θεραπευτικές ιδιότητες.

37. Della radice idea f. 23r, 1-17

Ο γραφέας περιγράφει το βότανο με την ονομασία Ιδαία ρίζα κατά τον Διοσκουρίδη. Πηγή του γραφέα είναι ο Mattioli¹⁵³. Πρώτα αναφέρονται τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και οι θεραπευτικές χρήσεις και ιδιότητες σύμφωνα με τον Διοσκουρίδη και έπειτα τα σχόλια του Mattioli. Σύμφωνα με τον τελευταίο, στις μέρες του δεν υπάρχει αυτή η ρίζα στην Ιταλία και κρίνοντας από το όνομα, αυτό το φυτό προέρχεται από το όρος Ίδη της Κρήτης ή της Τροίας. Σύμφωνα με τον Γαληνό είναι στυφή στη γεύση και ανάμεσα σε άλλα θεραπεύει την δυσεντερία.

38. Del rovo ideo f. 23r, 18-29 με 23v, 1-16.

Ο γραφέας περιγράφει πιθανότατα το φυτό βάτος η ιδιαίρα με την επιστημονική ονομασία *Rubus idaeus*. Πηγή του είναι ο P.A. Mattioli¹⁵⁴. Το φυτό φύεται μόνο στην Κρήτη και είναι διαφορετικό από τις άλλες βάτους που φύονται αλλού. Είναι πιο απαλό και έχει μικρότερα αγκάθια. Τα άνθη του ως έμπλαστρο με μέλι θεραπεύει τις φλεγμονές των ματιών, τον έρπητα ζωστήρα κ.α. Όπως γράφει ο Θεόφραστος, είναι πολύ κοινά φυτά και πολλών ειδών. Ο γραφέας επιλέγει να αναφέρει τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες του είδους της Κρήτης. Στη συνέχεια αναφέρει την περιγραφή και τις ιδιότητες σύμφωνα με τον Γαληνό. Η περιγραφή του φυτού διακόπτεται απότομα στη μέση μιας πρότασης και με αυτή ολοκληρώνεται η περιγραφή των βοτάνων της Κρήτης.

39. Dell'asino f.24r, 1-10.

Ο γραφέας ξεκινάει την περιγραφή των ζώων επιλέγοντας ιστορίες και πληροφορίες που έχουν σχέση με την Κρήτη. Πρώτο ζώο είναι ο γαϊδαρός. Πηγή του για τις πληροφορίες είναι το βιβλίο του Nicolò Serpetro, *Mercato delle Maraviglie*¹⁵⁵. Η Πορεία, γυναίκα του Νέρωνα, όπου πήγαινε την ακολουθούσαν 500 γαϊδούρες, με το γάλα των οποίων έκανε λουτρό για να κάνει απολέπιση δέρματος. Οι γιατροί της εποχής δίνουν το γάλα γαϊδούρας στους εκτικούς και θεραπεύονται. Αναφέρει το παράδειγμα του κρητικού Battile (Battile candiotto), ο οποίος ήταν φθισικός και θεραπεύτηκε τρώγοντας το κρέας του γαϊδάρου.

¹⁵³ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σ.578.

¹⁵⁴ Βλ. MATTIOLI P.A., ο.π., σσ.572-573.

¹⁵⁵ SERPETRO N., σσ. 283-285.

40. Delle mosche f.24r, 11-15

Ο γραφέας αναφέροντας τον Πλίνιο, λέει ότι στην Κρήτη το καλοκαίρι υπάρχουν πολλές μύγες εκτός από το βουνό Carina. Πηγή για αυτήν την πληροφορία είναι το *Mercato delle meraviglie*¹⁵⁶.

41. Dello pesce scaro f.24r, 16-25.

Ο Αριστοτέλης λέει ότι μόνο ο σκάρος μυρηκάζει. Επιβεβαιώνει ο Οβίδιος ότι όταν το ψάρι είναι κλεισμένο σε κλούβι, δεν προσπαθεί να βγει από μπροστά, αλλά ανοίγει την πόρτα με συνεχή χτυπήματα της ουράς του. Στην Κρήτη οι ψαράδες ψήνουν το ψάρι σε ένα σουβλί και το τρώνε γεμιστό με άλλα φαγητά. Πηγή για τις πληροφορίες είναι το *Mercato delle meraviglie*¹⁵⁷.

42. Del caprimulgo f.24v, 1-7.

Ο γραφέας πιθανότατα αναφέρεται στο πουλί με την κοινή ονομασία Γιδοβύζι και επιστημονική ονομασία *Caprimulgus europaeus*. Σύμφωνα με τον Πλίνιο είναι ένα πουλί νυκτόβιο παρόμοιο με τον κότσυφα, το οποίο μπαίνει την νύχτα στις στάνες και βυζαίνει το γάλα από τις κασίδες και τις τυφλώνει. Στην Κρήτη βγάζει τρομακτικά κρωξίματα, τα οποία τρομοκρατούν τους χωρικούς. Πηγή για τις πληροφορίες είναι το *Mercato delle meraviglie*¹⁵⁸.

43. Della nottola f.24v, 8-14.

Εδώ ο γραφέας αναφέρεται ή σε ένα είδος νυχτερίδας ή σε ένα είδος κουκουβάγιας, πιθανότατα στην *μικρή κουκουβάγια* ή *Αθηνά η νυκτία* με την επιστημονική ονομασία *Athene noctua*¹⁵⁹. Οι πληροφορίες που μας δίνει είναι δικές του προσωπικές μαρτυρίες. Στο βιβλίο *Mercato delle Meraviglie*¹⁶⁰ αναφέρεται ότι το πουλί nottola δεν υπάρχει στην Κρήτη. Ο γραφέας διαφωνεί με τους ιστορικούς που ισχυρίζονται κάτι τέτοιο. Σύμφωνα με τον ίδιο τον γραφέα, το είδος αυτό βρίσκεται σε αφθονία στην Κρήτη. Το βλέπεις να πετάει τα καλοκαιρινά βράδια στο λυκόφως μετά τη δύση του ήλιου. Τα παιδιά κατά τη διάρκεια της ημέρας τοποθετούν ένα μαύρο καπέλο στην κορυφή ενός κονταριού και με αυτό τον τρόπο πιάνουν πολλά από αυτά τα πτηνά. Η περιγραφή του γραφέα παραπέμπει πιο πολύ σε κάποιο είδος νυχτερίδας.

¹⁵⁶ SERPETRO N., σ. 337.

¹⁵⁷ SERPETRO N., σ. 363.

¹⁵⁸ SERPETRO N., σ.249.

¹⁵⁹ Το διαδικτυακό λεξικό Treccani αναφέρει κα τις δύο σημασίες: <https://www.treccani.it/vocabolario/nottola/> (πρόσβαση στις 25/6/22).

¹⁶⁰ SERPETRO N., σ.230.

44. Della pietra dattili ideei et altre pietre di Candia. f.25r, 1-17.

Ο γραφέας περιγράφει ένα πέτρωμα με το όνομα dattili ideei, δάκτυλα του όρους Ίδη. Έχει το χρώμα το σιδήρου και έχει το σχήμα του αντίχειρα και για αυτόν τον λόγο ονομάζεται έτσι. Ο γραφέας αναφέρει επίσης μια άλλη πέτρα που έχει το σχήμα της νέας Σελήνης. Πηγή του γραφέα για τα δύο αυτά πετρώματα είναι το *Mercato delle Maraviglie*¹⁶¹. Στη συνέχεια αναφέρει και άλλα πετρώματα, πιθανότατα από δικές του παρατηρήσεις ή από πηγές που δεν αναφέρονται και δεν ήταν δυνατόν να εντοπιστούν. Υπάρχει μια πέτρα στην Κρήτη λευκή και εύθραυστη, η οποία όταν σπάει περιέχει μια άλλη πέτρα, η οποία έχει το σχήμα ανθρώπινης καρδιάς. Είναι τόσο καλοσχηματισμένη από την φύση ώστε μοιάζει να έχει βγει από τα χέρια ενός τεχνίτη. Πινόμενη σε σκόνη με κρασί ή σούπα, βοηθάει στους πόνους της καρδιάς και στην ταχυκαρδία. Υπάρχει και μια άλλη πέτρα στο χωριό που ονομάζεται Cares¹⁶², μαύρου χρώματος, από την οποία κατασκευάζουν κολόνες και άλλα στολίδια. Επίσης στο νησάκι του Αγίου Θεοδώρου¹⁶³, το επονομαζόμενο και Turliurù, αλλά και σε άλλα σημεία της Κρήτης υπάρχει μια πέτρα που μοιάζει με το κοκκινωπό μάρμαρο της Βερόνας.

45. Dell'agatha f.25r, 18-25.

Ο γραφέας αναφέρεται στο πέτρωμα αχάτης. Οι πληροφορίες που δίνει είναι προσωπικές δικές του μαρτυρίες. Γράφει ότι στην Κρήτη υπάρχει ο αχάτης και ότι ο ίδιος τον έχει δει στην περιοχή των Χανίων, κοντά στην εκκλησία του San Venerando, τρία μίλια μακριά από τα Χανιά¹⁶⁴. Βρίσκεται σε μια βραχώδη περιοχή στην οποία ο ίδιος ο γραφέας έχει δει πολλά κομμάτια του πετρώματος, τα οποία μπορεί να τα βγάλει με πολύ ευκολία. Έχουν λευκό χρώμα ενώ άλλα είναι ποικίλου χρώματος. Σύμφωνα με τον Cardano¹⁶⁵, ο αχάτης της Κρήτης οξύνει την όραση.

¹⁶¹ SERPETRO N., σ.168.

¹⁶² Το χωριό αυτό ίσως είναι η Καρέ (Καρές) Ρεθύμνου.

¹⁶³ Πρόκειται για το νησί Άγιοι Θεόδωροι ή Θεωδωρού ή Τουρλουρού απέναντι από την παραλία της Αγίας Μαρίας στα Χανιά.

¹⁶⁴ Δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί ή να ταυτιστεί ο ναός.

¹⁶⁵ Ο Gerolamo Cardano (Παβία 1501 - Ρώμη 1576) ήταν μια πολυμαθής φυσιογνωμία, Υπήρξε μαθηματικός, φιλόσοφος, γιατρός, αστρολόγος. Πηγή: https://www.treccani.it/enciclopedia/cardano_%28Enciclopedia-della-Matematica%29/ (Πρόσβαση στις 28/05/2022).

46. Dei giganti di Candia f. 25v.

Ο γραφέας αναφέρεται σε περιπτώσεις ανεύρεσης οστών τεραστίων διαστάσεων στην Κρήτη. Κατά την διάρκεια του πολέμου της Κρήτης του Λούκιου Φλάκκου και του Κόιντου Καικίλιου Μέτελλου¹⁶⁶ βρέθηκαν ανθρώπινα οστά μήκους 32 και 40 πήχεων¹⁶⁷. Ο γραφέας δίνει ακριβείς παραπομπές στα έργα των συγγραφέων Giovanni Ramusio¹⁶⁸, Nicolò Serpetro, Nicestra Fanara. Παραπέμπει στην μετάφραση στα ιταλικά του Ρωμαίου συγγραφέα Lucius Giunus Moderatus Columella την οποία επιμελήθηκε ο Pietro Lauro¹⁶⁹, στον Bartolomeo Marliano¹⁷⁰, στον Filippo Da Bergamo¹⁷¹, στον Antonio

¹⁶⁶ Πρόκειται για τον πόλεμο ανάμεσα στα έτη 69 - 67 π.Χ. με τον οποίο η Ρώμη κατέκτησε την Κρήτη. Βλ. ΔΕΤΤΟΡΑΚΗΣ Θ., *Ιστορία της Κρήτης*, εκδ. Μύσις, Ηράκλειο, 1990, σσ.105-106.

¹⁶⁷ Ο ελληνικός και ρωμαϊκός πήχυς ως μονάδα μέτρησης (cubito στο χειρόγραφο) ισούται με 444 χιλιοστά. βλ. <https://www.treccani.it/enciclopedia/cubito/> (πρόσβαση στις 29/05/2022).

¹⁶⁸ Ο Giovanni Battista Ramusio (1485 - 1557) ήταν Ιταλός γεωγράφος και ταξιδιωτικός συγγραφέας. Ο γραφέας του χειρογράφου παραπέμπει στον τρίτο τόμο του βιβλίου *Delle navigationi et viaggi* το οποίο εκδόθηκε στην Βενετία το 1606. Βλ. RAMUSIO GIOVANNI BATTISTA, *Delle Navigationi et viaggi, raccolto da M. Gio. Battista Ramusio, volume terzo*, εκδ. Giunti, Βενετία, 1606. Πρόσβαση στο ψηφιοποιημένο βιβλίο εδώ: https://books.google.gr/books?id=vQ1MAAAcAAJ&hl=el&source=gbs_navlinks_s (πρόσβαση στις 29/05/2022). Περισσότερα για τη ζωή και το έργο του συγγραφέα εδώ: [https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-battista-ramusio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-battista-ramusio_(Dizionario-Biografico)) (πρόσβαση στις 29/05/2022).

¹⁶⁹ Ο Pietro Lauro ήταν λόγιος ο οποίος γεννήθηκε περίπου το 1510 και σπούδασε μάλλον στην Πάδοβα ή στην Μπολόνια. Μετακόμισε στην Βενετία όπου ασχολήθηκε με την μετάφραση στα ιταλικά και την εκλαίκευση κλασικών αρχαίων συγγραφέων. Βλ. [https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-lauro_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-lauro_(Dizionario-Biografico)) (πρόσβαση στις 29/05/2022). Στο σημείο αυτό ο γραφέας του χειρογράφου αναφέρεται στο έργο *De re rustica libri XII* του Ρωμαίου συγγραφέα Lucius Junius Moderatus Columella και συγκεκριμένα στη μετάφραση στα ιταλικά την οποία επιμελήθηκε ο Pietro Lauro. Το βιβλίο εκδόθηκε στη Βενετία το 1544. Βλ. COLUMELLA, LUCIUS JUNIUS MODERATUS, *De l'agricoltura libri XII. Lutio Giunio Moderato Columella. Trattato de gli alberi, tradotto nuovamente di latino in lingua italiana per Pietro Lauro Modonese in Venetia*. εκδ. Michele Tramezzino il vecchio, Βενετία, 1544. Ψηφιοποιημένο βιβλίο https://books.google.gr/books?id=Acf-jM_1BgAC&dq=lucio+giunio+columella+pietro+lauro&hl=el&source=gbs_navlinks_s (πρόσβαση στις 29/05/2022).

¹⁷⁰ Ο Bartolomeo Marliano ήταν Ιταλός λόγιος ο οποίος έζησε περίπου το 1500 με 1560. ανάμεσα στα βιβλία που έγραψε είναι και το *Consulum, dictorum, censorumque Romanorum series*, το οποίο εκδόθηκε στη Ρώμη το 1549 στα λατινικά. Στο βιβλίο αυτό ο συγγραφέας δίνει πληροφορίες για την τοπογραφία και τα αρχαία μνημεία της Ρώμης. Βλ. <https://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-marliano> (πρόσβαση στις 29/05/2022). Ο γραφέας του χειρογράφου αναφέρεται στη μετάφραση του βιβλίου αυτού στα ιταλικά, πιθανότατα στο *L'antichità di Roma*, η οποία εκδόθηκε στη Ρώμη το 1622. Βλ. MARLIANI BARTOLOMEO, *Le antichità di Roma di Bartolomeo Marliani cavalier di San Pietro. Tradotte in lingua volgare da Hercole Barbarasa*, εκδ. per Andrea Fei. Ad istanza di Pompilio Totti, Ρώμη, 1622.

¹⁷¹ Πρόκειται για τον λόγιο και ιερέα Giacomo Filippo Foresti (1434 - 1520), ο οποίος γεννήθηκε στο Bergamo. Έγραψε στα λατινικά το έργο *Supplementum chronicarum*, το οποίο εκδόθηκε πρώτη φορά στην Βενετία το 1483. Στο έργο αυτό περιλαμβάνονται διάφορες ιστορικές και μυθολογικές αφηγήσεις. Μεταφράστηκε στα ιταλικά και εκδόθηκε το 1491 από τον Bernardino Rizo de Novara. Βλ. [https://www.treccani.it/enciclopedia/filippo-da-bergamo_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/filippo-da-bergamo_(Dizionario-Biografico)) και https://books.google.gr/books/about/Cronica_de_tuto_el_monde_vulgare.html?id=ioS-tgAACAAJ&redir_esc=y (πρόσβαση στις 29/05/2022).

Torquemada¹⁷², στον Celio Malaspina και στον Tommaso Garzoni¹⁷³. Όλοι αυτοί οι συγγραφείς αναφέρουν στα έργα τους την ύπαρξη ανθρωπίνων οστών τεραστίων διαστάσεων τα οποία βρέθηκαν σε διάφορες τοποθεσίες της Κρήτης.

47. Degl'huomini Illustri. Di San Tito Vescovo di Candia. f. 26r, 1-6. και χωρίς τίτλο στο f.26r, 14-18.

Ο γραφέας ξεκινάει μια νέα ενότητα με θέμα τις εξέχουσες προσωπικότητες της Κρήτης. Εδώ αναφέρεται στον Άγιο Τίτο, επίσκοπο Κρήτης, σύντροφο του Αποστόλου Παύλου. Πηγή για τις πληροφορίες είναι ο Antonio di Paolo Masini da Bologna¹⁷⁴. Ο γραφέας στην δεύτερη ενότητα προσθέτει και άλλες πληροφορίες για τον Άγιο Τίτο. Πέθανε το έτος 90 μ.Χ. και τάφηκε στην ομώνυμη εκκλησία του. Σε αυτόν απευθύνει ο Απόστολος Παύλος μία από τις Επιστολές του.

48. Di Ceffa Vescovo della Canea f.26r, 7-13.

Ο γραφέας αναφέρει ότι ο Κηφάς, ένας από τους εβδομήκοντα Αποστόλους του Χριστού, υπήρξε επίσκοπος Χανίων. Πηγή του για αυτήν την πληροφορία είναι οι εξής συγγραφείς: Ο Pietro Natali¹⁷⁵, ο Giacomo Filippo Da Bergamo Agostiniano, ο Antonio Monachino, δόκτωρ στη Σορβόνη, και ο Giovanni Battista Rizzoli Germita.

49. f.26v.

Ο γραφέας αναφέρεται στον Άγιο Πινυτό, επίσκοπο Κρήτης κατά τον 2ο αιώνα και στον Επίσκοπο της Κορίνθου Διονύσιο¹⁷⁶.

¹⁷² Ο Antonio Torquemada (1507 - 1569) ήταν Ισπανός λόγιος, ο οποίος έγραψε ανάμεσα σε άλλα το εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα έργο *Jardin de flores curiosas* (1570). Βλ. <https://www.treccani.it/enciclopedia/antonio-de-torquemada> (πρόσβαση στις 29/05/2022). Εδώ ο γραφέας του χειρογράφου αναφέρεται στην μετάφραση του βιβλίου του Antonio Torquemada στα ιταλικά από τον Ιταλό λόγιο Celio Malespina, η οποία εκδόθηκε στη Βενετία του 1612. Βλ. DE TORQUEMADA ANTONIO, *Giardino di Fiori curiosi: in forma di Dialogo Diviso in sei Trattati*, εκδ. Pietro Bertano, Βενετία, 1612. Το ψηφιοποιημένο βιβλίο https://books.google.gr/books?id=OG32qEND-UqQC&hl=el&source=gbs_navlinks_s (πρόσβαση στις 29/05/2022).

¹⁷³ Ο Tommaso Garzoni (1549 - 1589) ήταν Ιταλός συγγραφέας έργων εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα. Τα βιβλία του γνώρισαν πολυάριθμες εκδόσεις και μεταφράσεις σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Εδώ ο γραφέας του χειρογράφου αναφέρεται στο έργο *Il serraglio de gli stupori del mondo*, το οποίο εκδόθηκε στη Βενετία το 1613 μετά τον θάνατο του συγγραφέα. Το βιβλίο αυτό είναι μια συλλογή από παράξενες, θαυμαστές, τερατώδεις και μαγικές ιστορίες σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής. Βλ. [https://www.treccani.it/enciclopedia/tomaso-garzoni_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/tomaso-garzoni_(Dizionario-Biografico)) (πρόσβαση στις 29/05/2022).

¹⁷⁴ MASSINI ANTONIO, *Scuola del cristiano*, εκδ. Giuseppe Maria Ruinetti alla Verita, Βενετία 1690, σσ.321-322.

¹⁷⁵ Ο Pietro de' Natali (περίπου 1330 - 1406) γεννήθηκε στη Βενετία και ήταν επίσκοπος της Καθολικής εκκλησίας και συγγραφέας. Το πιο διάσημο έργο του είναι το *Catalogus sanctorum et gestorum eorum*, μία συλλογή σύντομων αγιογραφιών. Βλ. [https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-de-natali_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-de-natali_(Dizionario-Biografico)) (πρόσβαση στις 29/05/2022).

¹⁷⁶ Πηγή για αυτές τις πληροφορίες μάλλον είναι το έργο *Supplementum supplementi delle croniche del venerando padre frate Iacobo Philippo*, του Giacomo Filippo Forestieri το οποίο εκδόθηκε το 1535.

50. f.27r-27v.

Ο γραφέας περιγράφει τη ζωή και το έργο του Πέτρου Φιλάργη (Piero Filargo) από την Κρήτη, ο οποίος το 1409 εξελέγη Πάπας από την Σύνοδο της Πίζας με το όνομα Αλέξανδρος Ε΄¹⁷⁷. Η Καθολική εκκλησία τον θεωρεί Αντίπαπα και δεν τον συγκαταλέγει στην επίσημη λίστα με τους Πάπες¹⁷⁸.

ΜΕΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

f.1r

Del mele di Candia

Gli antichi arabi, et egittii usavano più il mele nelle loro infermità ch' altre medicine, come narra Plinio. I selvaggi del fiume Marignano, mangiavano ordinariamente il mele con radici cotte, ove il mele, stilla dagl'alberi, e da ronchi, come la manna dal cielo, ed è un cibo molto buono per quei barbari. Lattantio, nel primo libro delle Institutioni divine narra che Melisso, Rè di Candia, che fù il primo, che sagrificasse agli dei, hebbe due figliole, Amaltea e Melissa, le quali nutrono Giove di latte di capra, e di mele, quando era fanciullo. Onde vedendo quei di Candia esser così buon cibo il mele, cominciarono à cibare i loro fanciulli (et al presente usano i moderni Candiotti cibarli di mele cotto con papavero per addormentarli, e riesce mirabilmente essendo il papavero sonnifero). Il che donò argomento ai poeti di dire che le api erano volate alla bocca di Giove. Ciò conoscendo Solone il saggio, permetteva, che fossero portati fuori d' Athene tutti i frutti, e di tutte le vettovaglie, fuori che del mele. I Turchi, hanno in tanta stima il mele, che non è possibile haverlo di vantaggio, onde sperano d'andare doppo la loro morte in qualche luogo di piacere, pieno di tutte le miglior vivande e specialmente di buon mele, e queste sono le loro sognate speranze.

Del cipresso

Il cipresso, nasce solamente in Candia, poichè in qualsivoglia luogo di essa, spunta senza seminarsi. La maggior abbondanza dice Plinio è nel Monte Ida. Seminato ne luoghi acquosi, si marcisse, se vi si mette letame, non cresce. Fà il seme così minuto, che può comparare agli atomi. E' appetito dalle formiche, ed è meraviglia, che dà un animaluccio così picciolo, venga divorato ||f.1v il natale d'un albero così vasto. Verdeggia d'una perpetua fronde. Il suo legno non prova mai la tignola nè il tarlo. Un chiodo fisso in esso, non si può cavare, ma nell' estrarlo, più tosto si rompe e versa dentro la parte in esso

¹⁷⁷ Ο γραφέας δεν επισημαίνει την πηγή του. Ενδεχομένως να αντλεί πληροφορίες από το *Supplementum supplementi delle croniche del venerando padre frate Iacobo Philippo*, του Giacomo Filippo Forestieri, Ρώμη(;), 1552, σ.278.

¹⁷⁸ Για τον Πέτρο Φιλάργη βλ. ΠΕΝΙΕΡΗΣ ΜΑΡΚΟΣ, *Ιστορικά μελέται. Ο Έλλην Πάπας Αλέξανδρος Ε΄. Το Βυζάντιον και η εν Βασιλεία Σύνοδος*, εκδ. Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα, 1881 και [https://www.treccani.it/enciclopedia/antipapa-alessandro-v_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/antipapa-alessandro-v_(Dizionario-Biografico)) (πρόσβαση στις 29/05/2022).

fissa. Il simulacro di Giove, fatto di questo legno, nel Campidoglio, durò dall'anno 551 di Roma, fino al tempo di Rodigino. In Arcadia, presso Pafide, furono di tanta altezza, ch' adombravano il monte vicino. In Candia, e nell'altre città i templi e le case hanno le travature di questo legno. Di questo si fabricano casse, tavolini, scrittori, et altre galanterie, che si trasportano nell'Inghilterra, in Olanda, in Dancica et in altri luoghi dalle navi che vano à caricare moscati liatici et altri vini, che sono di meravigliosa bontà. Le sue foglie, e semi, vengono stimate contra li vermi.

||f.2r

Del cottogno

Il cottogno chiamato da Greci chidoni, riceve il nome dalla Canea. Chiamata da latini Cydonia. Dicono molti, che sè una donna gravida desidera i pomi cydonii partorirà un'infante industrioso, et ingenoso. Le melle cottogne, dice il Matthioli, furono portate in Italia da Cidone castelo di Candia da cui sono chiamate cydonia da greci.

Del platano

Il platano fù anticamente tenuto in tanto honore, che per lungo tempo, fu nudrito et abbeverato col vino. Nell'isola di Candia, c'era uno à cui mai cadevano le foglie. ~~Mercato delle meraviglie. Giornata nona, officina 2da.~~¹⁷⁹

Dello scordio

Lo scordio conserva col solo tatto i cadaveri, per che rivolgendosi i corpi morti nella guerra di Candia, ch'erano caduti sopra lo scordio cretico, furono trovati intatti, incorrotti, particolarmente in quella parte che lo toccarono. Contro li morsi delli serpenti, si beve il vino, in cui egli sia stato cotto. Mercato delle meraviglie, loggia xma, officina 4°. Dioscoride e Matthioli.

Delle cipolle

In Candia (dice Theofrasto) ve n'è una sorte di cipolle, che se si semina, s'ingrossa nella radice ma trapiantato, si diffonde tutta in gambo, e seme, senza capo, ed è d'un sapore dolce. Dal seme di lino, messo nelle cipolle, nasce un herba, con le foglie di lino, di sapor acre, ed' aspro, chiamata dragone. Ma lo Scaligero faccendone l'esperienza, non l'accertò. Hanno le cipolle, qualche antipatia con la luna, perchè germoliano, allo scemare, e si secano al crescere di quel Pianeta, contro il naturale di tutte l'herbe, e perciò, secondo scrivono Agello e Plutarco **||f.2v** i Pelusiani l'havevano in abominatione. Nascono nel territorio di Candia, nella villa chiamata la Muscella le cipolle di smisurata grandezza e di molta dolcezza. La loro grandezza uguaglia quella d'un piatto da tovagliolo.

Della salvia

¹⁷⁹ Η φράση διαγραμμένη από τον γραφέα.

La salvia in Candia è un alto arborscello, spira grande odore ed è baccifero. I suoi frutti sono freschi e mangiati crudi levano la sete. Al gusto, sono dolcissimi, de quali si condisciono, e mandano altrove ed è un nobile regalo.

Dello aspleno

L' aspleno, chiamato scolopendria, nasce in Candia, vicino al fiume Potireo, il quale scorre, fra le due città Enosa e Gortina. Quest' herba, devorata dalle bestie, gli devora la milza. E per questo fu chiamata da Greci aspleno, che splina in quell' idioma si chiama la milza. La maggior copia di esso, si trova apresso Gortina e la minore, verso Enosa. Nella parte deretanea delle sue foglie, si trova una polvere di color d'oro, della quale una dramma, mescolata con mezza dramma di succino bianco, e bevuta con la portulaca, giova à coloro che patiscono la gonorrea. La sua decottione, in vino bianco giova à coloro c'hanno dura la milza et che sono soggetti alla quartana. Si legge nell'erbario di Castor Durante, che l'aspleno, nasce in Candia, dove si trova, che le pecore, che pascono nei luoghi dove egli nasce, non hanno milza nel corpo. L'acqua stillata dalle frondi, vale à confortare il cuore, ferma il singiozzo, et ha molte altre virtù, come si legge nel suo herbario, et in quello del Mattioli.

||f.3r

Del chameleone

La radice del cameleone è velenosa. In Ponto, ed in Grecia, ed altrove non offende. Il visco, che esce da questa radice, e presentaneo veleno, mà preso in poca quantità, rende vigilanti i sonnaccchiosi, perciò le donne di Candia per non addormentarsi nell'opera, ne pi¹⁸⁰ pigliavano un poco doppo cena per veggiar la notte mentre s'ercitavano in certi loro lavori, senza nocumento nessuno. \E le candiotte lo usano à tutte l'ore come si fa del marcire e lo chiamono cola o mixa¹⁸¹. La radice conforta quelli, che la portano à dosso, e dà loro vigore. Castor Durante, nell' herbario del quale il curioso ne può veder altre, sue proprietà. E nel Mattioli.

Dell'alga

Tra l'herbe di Candia scrive Nicandro, riferito da Plinio nel 6° capitolo del libro 32 verso il fine, che l'herba del mare, chiamata alga è theriaca. E sono de più ragioni, cioè di foglia lunga, larga, rossa, et un'altra di foglia crespa. Ottima è quella, che nasce in Candia presso à terra, fra le pietre. E' ancora buona per tinger le lane, perche lega talmente il colore, che non si può astinguere, e vuole che ella si dia col vino.

||f.3v

Del mele

¹⁸⁰ Φράση διαγραμμένη από τον γραφέα.

¹⁸¹ \.../ Η φράση αυτή προστέθηκε από τον γραφέα ανάμεσα στις σειρές 7 και 8 του f.3r.

Gli antichi arabi, et egizii usavano più il mele nelle loro infermità ch' altre medicine, come narra Plinio. I selvaggi del fiume Marignano, mangiavano ordinariamente il mele, con radici cotte, ove il mele stilla dagl'alberi, e da ronchi, come la manna dal cielo, ed è un cibo molto buono per quei barbari. Lattancio, nel primo libro delle Institutioni Divine, narra, che Melisso Rè di Candia, che fù il primo, che sagrificasse agli dei, hebbe due figliole, Amaltea e Melissa, le quali nutrirono Giove di latte di capra, e di mele, quando era fanciullo. Onde vedendo quei di Candia esser così buono cibo il mele, cominciarono à cibare i loro fanciulli (et al presente usano i moderni Candiotti cibarli loro bambini di mele cotto con papavero pisto per addormentarli, e riesce mirabilmente, essendo il papavero sonnifero). Il che donò argomento alli poeti di dire, che l'api erano volate alla bocca di Giove. Ciò conoscendo Solone il saggio, permetteva, che fossero porta fuori d' Athene de tutti i frutti, e di tutte le vettovaglie, fuori che il mele. I Turchi, hanno in tanta stima il mele, che non è possibile haverlo di vantaggio, onde sperano d'andar doppo la loro morte in qualche luogo di piacere, pieno di tutte le migliori vivande, specialmente di buon mele, e queste sono le loro sognate speranze. In Candia (dice Plinio, nel libro 21, capitolo 14, è un altro miracolo di mele, quivi è il monte Carina, il quale gira nove miglia, et in questo spacio, non si trovano mosche et il mele nato qui in esso luogo è singolare in medicina, perchè non è tocco dalle mosche e si conosce, con questa prova: bisogna, che le loro casse stiano volte à levante equinattiale, e fugano aquilone, et così favonio. Et nel libro undecimo, capitolo 14, dice, che la bontà del mele consiste nel luogo dov'egli nasce. Perciò in alcun luogo i filatoni¹⁸² si fanno bellissimi per rispetto della cera, come nell'Abruzzo, et in Sicilia. Altrove per la quantità della ceracome in Creta, in Cipro, et in Africa.

||f.4r

Del platano

Il platano fù anticamente tenuto in tanto honore, et per lungo tempo fu nudrito et abbeverato col vino. In platano, che mai perdeva le frondi, si legge essere stato in Candia, apresso un fonte, sotto il quale favolando alcuni dissero essersi Giove giaciuto con Europa. Mattiole nella descrizione del platano.

Del phuco marino, ovvero alga

Il phuco marino, dice Dioscoride, è di più specie, uno largo, l'altro lunghetto, e rosseggiante, et il terzo, che nasce in Candia, bianco, floridissimo, et incorrotto. Hanno tutti virtù infrigidativa, utile, non solamente alle podagre, mà anche alle infiammaggioni: il che fanno efficacemente, quando vi si mettono sopra, ma bisogna usarli freschi, avanti che si secchino. Plinio, al capitolo Xo nel libro 26, dice che il phuco marino, è di tre specie, uno lungo, largo l'altro, et il terzo crespo, con cui tingono in Candia le vesti. E questo phuco, lo chiama Plinio et altri alga. Non assente però il Mattioli, che quest'alga sia di quella, che si

¹⁸²Βλ. σ. 239, Historia Naturale di G. Plinio Secondo, tradotta per L. Domenichi, Βενετία 1603. Στη σελίδα αυτή αντί για filatoni γράφει fialoni.

mette à Venetia tra i vetri di Murano, acciò non si rompano. Ma Plinio li assegna le facultà, che li da Dioscoride così dicendo. Tra l'herbe di Candia, scrive Nicandro nel capitolo 6°, libro 32, che l'herba del mare chiamata alga è theriaca, e sono di più ragioni, di foglia lunga, larga, rossa, et un'altra di foglia crespa. Ottima è quella, che nasce in Candia, presso à terra, fra le pietre, et ancora à tinger le lane, perche lega talmente il colore, che non si può stinguere, e vuole che ella si dia col vino.

||f.4v

Del thimo

Il thimo (dice Theofrasto al secondo capitolo del 6° libro dell'Historia delle piante) è di due sorti, bianco cioè, e nero. Fiorisce tardi, impero che, non fiorisce più presto, che nel solstitio della state. Dai cui fiori, raccolgono le api il mele abontatissimo, e di qui predicono coloro, c'hanno la cura delle api, la dovizia, e la carestia del mele. Percio, che se il thimo presto fiorisce (il che le per le molte piogge gli suole spesso accadere) il mele non succede in gran copia, ~~perche se il thimo sfiorisce~~⁴⁸³. il seme della satureia, et parimente dell'origano, manifestamente si veggono, ma quello del thimo, per esser in un certo modo incorporato coi fiori, non vi si dimostra apertamente, però si seminano i fiori, et così nasce il thimo. E' il timo ai tempi nostri notissimo in Italia. Il migliore si porta di Puglia, quantunque di Candia, e d'altri luoghi si porti di tutta bontà. Distilla dal timo un oglio giallo, il quale viene fuori quando si cambia l'acqua dall'herba verde, insieme conessa. Questa fa odore veramente di cedro, et è al gusto acritissimo, et utile à tutte quelle cose, et c'hanno bisogno di scaldare efficacemente. Scrive Galeno del thimo al 6° delle facultà dei semplici. Che il thimo, è manifestamente caldo, et incisivo, et però provoca i mestruai et l'orina, fa sconciare le donne, purga bevuto l'interiòra, et facilita allo sputo le materie del petto, et del polmone, et però è da essere posto trà quelle cose che scaldano, e dissecano nel terzo grado. Oltre à ciò scrisse del thimo Aetio in questo modo. Hassi per esperimento, oltre à quello che ne scrive Galeno, che dato il thimo secco, et sottilmente macinato, al peso di quattro dramme da digiuno, con un ciatho di oximele à coloro, che patiscono dolori delle giunture. Solve la cholera, e tutti gl'altri humori, parimente la sanie acuta, giova ai difetti della vescica. Conferisce tolto al peso d'una drama con oximele ai principii dell'hidropisia. Giova parimente alle sciatiche, ai dolori de lombi, del costato, et del petto, alla ventosità hipocondriaca. Dandoli a pazienti al peso di tre drame da digiuno, con un poco d'oximele, dopi da digiuno, innanzi alla cena. Agli impedimenti e dolori degl'occhi, conferisce agli gottosi che non possono muoversi.

||f.5r

Del cipresso

⁴⁸³ φράση διαγραμμένη από τον γραφέα.

Il cipresso, nasce solamente in Candia, poich  in qualsivoglia luogo di essa punta, senza seminarci. La maggior abbondanza, dice Plinio   nel monte Ida. Seminato in luoghi acquosi, si marcisce, se vi si mette letame, non cresce. Fa il seme cos  minuto, che si pu  comparare agl'atomi. E' appetito dalle formiche, ed   maraviglia, che da un animaluccio cos  picciolo venga divorato il natale d'un albero, cos  vasto. Verdeggia d'una perpetua fronde, il suo legno non prova mai tignola, n  il tarlo. Il simulacro di {di} Giove, fatto di questo legno, dur  dall'anno 551 di Roma, fino al tempo di Rodigino. In Arcadia, presso Pafide, furono di tanta altezza ch' adombravano il monte vicino. In Candia, e nell'altre citt , i temp , e le case hanno le travature di questo legno. E di questo si fabricano casse, tavolini, scrittorii, et altre galanterie, che si trasportano in altri luoghi, dalle navi, che vano   caricare i i moscati, liatici et altri vini, che sono di maravigliosa bont . Le sue foglie, e semi, vengono stimate contra veleni. Un chiodo fitto nel suo legno, non si pu  cavare, m  nell'estraherlo, pi  tosto si rompe, e resta dentro, la parte in esso fitta. Dice il Mattioli, scrivendo del cipresso, che   di due sorti, cio  maschio, e femina. La femina cresce in acuto,   modo di piramide et il maschio dilata i suoi rami, senza punto acuminarsi. L'uno e l'altro crescono in grande altura, con dritto tronco, e con i rami solamente in cima. F  il frutto, cio  le noci, tre volte all'anno, come quello del larice, ma pi  grosse e pi  belle, e pi  sode, nelle quali   il seme. Distilla dal suo tronco una ragia, quantunque poca, simile alla terebentina, cos  di sostanza, come di valore. La materia del legno gialleggia, ma   duritissima, e di giocondo odore. In Italia,   albero forastiero, ove malagevolmente nasce, e ||f.5v malagevolmente s'alleva. Gli antichi consacravano il cipresso   Plutone, Dio dell'Inferno, e per  era   loro in costume publico di mettere i rami del cipresso alle porte delle case dove moriva qualch'uno, per la cui uggia, si crede, che nociva sia la sua ombra. La propria patria dei cipressi,   l'isola di Candia, perciocche, quivi, in ciascun luogo, che si muova la tera, senza seminarci il seme, vi produce la natura i cipressi (il che dico io, essere falso, con buona gratia d'un tanto autore, come   il Mattioli). Nascono nei monti Idei, che rimirano   Troia, copiosissimi. In questi luoghi agevolmente cresce, m  altrove, con molta fatica s'alleva. H  il cipresso in odio i fiumi, e tutte le acque, perche piantantovi apresso, si secca, come pure, si secca, cavandogli la terra d'intorno, e riempiendo di letame la fossa. Sono i cipressi fecondissimi, perciocche, tre volte l'anno producono il frutto, e parimente si raccoglie, cio  di gennaio, di maggio, e di settembre. Il loro seme   tanto minuto, che malagevolmente si discerne. Miracolo grande   della natura, che d'un seme cos  picciolo, ne produca albero cos  grande. Piace maravigliosamente il suo seme alle formiche, onde rari sono i cipressi fruttiferi, che siano senza esse. Non prende il cipresso, in alcun tempo le sue frondi, et il suo legno, mai per vecchieza, si tarla, come f  quello del cedro, dell'ebano, del loto, del tasso, del bosso, e dell'olivo. E per  era in uso il legno del cipresso agl'antichi, per fabricar statue, credendo essi, c'havessero   durante in perpetuo, come   Roma era quella di Giove in Campidoglio. Le frondi del cipresso peste, e messe tr  qualsivoglia seme, non vi lascia entrare alcuna sorte di vermini, che possano corroderli, e serva perpetuamente il

legno il suo buon odore. La decottione delle noci, fatta nell'aceto, mitiga il dolore dei denti, lavandosene spesso la bocca. Lo stesso fa la decottione delle foglie, e curansi, con questo ancora le ||f.6r vitiligini. La cenere delle medesime, e d'ugna di mulo, incorporate con oglio mirtino, proibisce, ungendosene il capo, alli capelli non caschino. Prese in numero dispari, e bevute trite, con vino vecchio, mitigano gagliardamente la tosse. La decottione delle verdi, fatta nel vino vecchio, guarisce le rotture intestinali, mà bisogna, lungo tempo perseverare, di berne ogni mattina quattr'oncie, e tenere continuamente, sopra la rottura, le foglie dell'albero verdi, e trite, ben legate. E questo medicamento, è stato comprobato, con molti ottimi successi. Galeno al libro settimo delle facultà de semplici, fece memoria del cipresso cosi dicendo. Le frondi, i germi et i frutti del cipresso, quando sono freschi, e teneri, consolidano ne corpi duri le ferite quantunque grandi, perche hanno virtù di diseccare, senza apparente acuità, e calidità, come fa veramente testimonio il gusto. Hà il cipresso leggera mordacità, ma assai amaritudine, e molto più acerbezza. Hà in sè solamente tanta acuità, e calidità, quanta gli basta per far penetrare al fondo l'acerbezza, che contiene in sè, senza causare nei corpi mordacità, ò calidità alcuna. E però, risolve, et consuma sicuramente, e senza nocimento le humidità, che stano ascose nel fondo delle ulcere putride, e fracide. Giova il cipresso alle rotture intestinali, perche disecca, et ingagliardisce quelle parti del corpo, fatte già lasse, per l'humidità, che vi si contiene, conducendo egli la virtù sua costrettiva nel profondo, mediante la calidità c'ha insieme mista, e fa penetrare le parti costrettive, senza mordacità alcuna. Usano alcuni il cipresso ai carboncelli, et alle formiche, mescolandolo con polenta, acciò risolva, senza scaldare, l'umidità che fa quel mondo. Altri mischiate, con polenta alle erisipille, overo insieme con aceto benissimo inacquato.

||f. 6v

Dello scordio

Il vero scordio, è molto simile al camedrio, che nasce nei monti, et anco nei pioni, et luoghi acquastrini, e paludosi, con un odore molto simile all'aglio. Loda Galeno, nel libro degli'antidoti, per il migliore scordio quello, che si porta di Candia, cosi dicendo. L'ottimo scordio si porta di Candia, quantunque se ne trovi assai buono in altre regioni. Questo (secondo hanno fatto mentione alcuni scrittori molto degni di fede) conserva i corpi morti dalla putrefattione. Del che diedero indicio alcuni corpi morti nelle battaglie, li quali essendo sopra terra giaciuti in su lo scordio molti giorni, furono ritrovati molto meno corrotti de gl'altri, et quelle parti massime, che toccato haveano lo scordio. E però s'è poscia persecato ciascuno, che repugni valorosamente lo scordio, tanto à veleni di quei animali, che possono putrifare i corpi, et ammazzare, quanto à quelli, che si prendono per bocca. Scrisse ancora, oltre à questo nel 8o delle facultà de semplici, che lo scordio è composto di diverse facultà, e di varii sapori, impero che ha egli dell'amaro, dell'acerbo, et dell'acuto. Assai simile all'aglio, donde (secondo il mio giudizio) hà egli preso il nome.

Mondifica il scordio, scalda tutte le viscere, e provoca parimente i mestruai, e l'orina. Sana bevuto i rotti, e spasimati, et i dolori del costato, che sono causati da freddo, ò da oppilationi. inpiastrato verde, sana le ferite, quantunque grandi elle siano, e secco mondifica, et consolida l'ulcere putride, e con tumori. Odore e sapore simile allo scordio, et all' aglio, tutto cio lascia scritto Galeno. Serpetro nel suo mercato delle maraviglie, loggia decima, officina 4a. Lo scordio conserva col solo tatto i cadaveri perche rivolgendosi i corpi morti nella guerra di Candia, ch'erano caduti sopra lo scordio Cretico furono trovati intatti, et incorrotti, particolarmente in quella parte, che lo toccarono. Contro li morsi delli serpenti, beve col vino, in cui egli sia stato cotto.

||f.7r

Dell'origano

Dice Castor Durante, nel suo herbario, che l'origano heracleotico, chiamato cunila, e l'onite nascono in Candia, in Cipro, et in altre isole del mar Egeo. Il salvatico nasce per tutto lungo le strade, nei colli, et in luoghi agrici. Hanno tutti gli origani facoltà di disseccare, d'incidere, e di scaldare in terzo grado. Conferisce l'origano ai morsi de velenosi animali. Bevuta la sua decottione fatta con vino e darsi con vino passo à coloro, c'havessero bevuta la cicuta, ò l'opio, et con aceto melato à chi havesse già preso il gesso, e l'effimero. Mangiato con fichi è buono ai rotti et agli spasimati, et agli hidropici bevuto secco in polvere alla misura d'un acetabolo. Con acqua melata, purga per di sotto la malencolia, provoca i mestruai, e lambendosi con mele giova alla tosse. I fiori e le frondi salvatiche, si bevono privatamente ai morsi de velenosi animali. Provoca i mestruai e l'orina. I fiori di questo si mangiano con molto gusto, con le cose salate, per ciò che confortano lo stomaco, levano via la nautea ed ecitano l'appetito. E vale contra il veleno dei fonghi, e la testudine, morsa dalla vipera, si cura, col mangiar l'origano salvatico.

Dello tragorigano

Dice Dioscoride che il tragorigano nasce l'eccelesimmo {tragorigano} in Cilicia, in Co, Chio, Smirna, et in Candia. Hano tutti virtù di scaldare, provocano l'orina, muovono il corpo. Bevuta la loro decottione purga la cholera. Bevuta con aceto, giovano ai diffetti della milza, et con vino à coloro, c'havessero bevuta l'ixia. Provocano i mestruai, e dannosi con mele, in modo d'elettuario alla tosse, et alle posteme del polmone. E la bevanda loro piacevole, e grata, e però si dà agl'infastiditi dal cibo, alli stomachi deboli, et agli acidi rutti et similmente à coloro, che per il fluttuare del mare vomitano, et hanno nausea. E caldo nei precordii ||f.7v impaestrati, con polenta, risolvono le posteme. Dice il Matthioli, scrivendo dell'origano. Portarsene à Vinegia di Candia una certa spetie di secco, il cui fiore è bianco, acutissimo al gusto, et odorato, il che più volte m'ha fatto credere (se per il vero origano heracleotico, lo mostrano gli speciali) che questo sia il vero origano salvatico, di cui scrisse Dioscoride. E per haver il fior bianco, et per essere acutissimo al gusto,

percioche, il salvatico, come dice Galeno, è molto più valoroso dell'origano heracleotico. E l'onite mi mando già da Pisa l'illustrissimo et peritissimo medico M. Luca Ghini (cosa che dà manifesto inditio, non solamente della sua vera dottrina, ma della nobiltà grande, e liberalità del suo animo). L'uno e l'altro, venuti come egli scrisse di Candia, e perche mi pare, che amendue corrispondono molto bene all'historia, che ne scrive Dioscoride, per ciò, ho posto nelli miei libri le figure di essi. Lo stesso riferisce Castor Durante, nel suo herbario.

Dell'alimo

L'alimo secondo Dioscoride è un arboscello atto per le siepi simile al Rhamno, ma senza spine, produce le frondi simili all'olivo, mà più larghe. Nasce alle siepi e nelle mareme. Le sue frondi si cuocono come le altre herbe, nei cibi. La radice bevuta con acqua melata al peso d'una dramma, vale ai dolori del corpo, allo spasimo, ai rotti, et fà abondare il latte nelle mammelle delle done. Riferisce Solino, che in Candia ne nasce assa, et che tanta virtù regna in lui, che solamente mordendolo, lascia la fame.

||f.8r

Della salvia

Della salvia scrive il Matthioli, così dicendo. Nell'isola di Candia, et in altri luoghi del regno di Neapoli, come in Puglia, et in Calabria, produce la salvia un frutto beretino, simile alle galle delle querce, di cui mi fece già coppia il magnifico M. Gian Battista Ramusio, segretario dell'Illustrissimo Consiglio dei dieci della Serenissima Republica di Venetia, à cui era di nuovo stato mandato di Candia dal Clarissimo M. Gioan Marco molino suo cognato, ch'all'hora era consigliere in quell'Isola. Vale la salvia mirabilmente à tutti i difetti frigidi, et flematici del capo, et parimente delle giunture, tanto presa per bocca, quanto applicato di fuori. Il perche è ella utile al mal caduco, alla lethargia, allo stupore, et alla paralisia, come ancora à catari flemmatici, et à tutti i difetti del petto, causati da frigidi humori. Le foglie della secca facendosene fomento, ristagnano i flussi delle donne. Giova alle donne mangiata, che facilmente si sconciano, per ogni leggera cagione, impero che ritiene ella il parto e lo vivifica. Vale à tutte le cose sudette, la conserva dei suoi fiori, fatta con zuccaro. In somma, ove sia bisogno di scaldare, di diseccare, et di corroborare la salvia è commodissimo medicamento. Testifica Galeno, al 6o delle facoltà de semplici, esser la salvia evidentemente calda, e leggermente costretiva. Et Aetio dice, la salvia scalda manifestamente et costringe leggermente. Alcuni dicono, che la salvia, fomentata, ristagna il mestruo, e tutti gl'altri flussi muliebri. Agripa, chiamò la salvia herba sacra, la quale mangiano le done gravide quando patiscono i flussi dell'humidità della matrice, imperoche ella ritiene la creatura. E la fortifica di spirito vitale, bevendo la donna, dopo, che quattro giorni sia dormita sola senza huomo. Un hemina, di succo di salvia, con un poco di sale, e di poi, congiungendosi cell'hanno subito s'ingravidà. Dicono, che in un certo luogo d'Egitto, doppo

una **¶f.8bv** crudelissima pestilenza, furono costrette le donne dagli huomini, che v'anzarono à bere il succo della salvia, accio, che havessero à generare assai figliuoli. Dice Orptheo, che dato il succo della salvia al peso di due ciathi, insieme con mele da digiuno à coloro, che sputano il sangue, che subito si ristagna. Fannosi per i thisici della salvia pilule in questo modo. Si toglie di spico nardo, di gengevo, di ciascuno due dramme, di seme di salvia arrostito, pesto, e crivellato dramme otto, di pepe lungo dramme dodeci, e s'incorpora, con succo di salvia, et si da la mattina à digiuno, e parimente la sera una dramma alla notte, et se ne beva di poi un pocheno d'acqua. E' la salvia di Candia un alto arboscello, spira grand'odore, et è baccifero. I suoi frutti sono dolcissimi al gusto et si mangiano crudi. Levata la loro pelicola, de quali anco si condiscono con zuccheri e mandano altrove, et è un nobile regalo.

¶f.9r

Del dittamo cretico

Del dittamo dice Dioscoride che è un herba che nasce in Candia, et è acuta, liscia, e simile all' pulegio, mà sono le sue frondi maggiori, ricoperte di borra, e d'una certa pelosa lanugine. Non produce fiori, nè seme. Ha il medesimo valore che il pulegio domestico, mà è molto più efficace, impero che non solamente bevuto. Mà applicato et profumato, tira fuori del corpo le creature morte. Dicesi che in Candia, fà il dittamo uscire le saete da dosso alle capre ferite che lo pascono. Il succo impiastrato, ovvero trito con polenta, ha virtù di purgare. Impiastata l'herba alle suole dei piedi, ò in qualsiasivoglia parte del corpo, cava fuori i bronconi, e le spine. E' buono il dittamo al dolore della milza, impero che disicca, e risolve. Si coglie l'estate e l'autunno. E' la radice sua al gusto calida, et accelera il parto. Il succo bevuto, con vino soccorre ai morsi delle serpi. Nel che l'herba ha tanta virtù, che il solo suo odore, le fà fuggire, et fà morire tutti gl'animali, che avelenano, gl'uomini, col mordere, et col trafiggere, quando si toccano con essa. Messo il succo nelle ferite fatte con ferro, ovvero dai morsi de velenosi animali le sana, se però subito ancora se ne beve.

D'un altro dittamo di Candia dice Dioscoride.

Portasi di Candia un'altra sorte di dittamo, che produce le frondi simili al sisembro, ma i rami maggiori, nei quali, sono i fiori simili à quei dell'origano salvatico, neri e molli. E' l'odore delle foglie giocondissimo, mezano frà il sisembro e la salvia. Vale à tutte le cose che vagliono gl'altri, mà non ferisce così l'odorato. Mettesi questo negl'empiastrì, e nelle medicine theriacali, che si fanno contra veleni de i serpenti. Scrisse Theophrasto nel historie delle piante al Capitolo 16 del libro 9o così dicendo. Il dittamo è proprio dell'Isola di Candia di virtù **¶f.9v** mirabile, et in molte cose utilissimo, et particolarmente valorosissimo ai parti delle donne. Sono le sue frondi simili à quelle del pulegio, et di sapore ancora molto veramente simili, ma sono i rami suoi ben più sottili. L'uso è solamente nelle frondi, non dei rami, nel del frutto, le quali sono à molte cose giovevoli, et privatamente (come si è detto) ai parti delle donne, impero che, ò che fanno elle partorire con prestezza, ò certamente

levano del tutto i dolori, dannosi à bere con acqua. E' quest'herba rara, et il luogo che la produce è picciolissimo. Pasconla volentieri le capre, per esser al gusto loro molto aggradevole. E' cosa vera quello, che si dice delle saette: impero che le capre passate dalli strali, regittano il ferro subito, che mangiano il dittamo. Il falso dittamo hà le frondi simili al vero, ma i rami e le virtù assai minori, come che in tutte le predette cose anco egli giovì non dimeno, non è così valoroso. Puossi la virtù del dittamo agevolmente invertigare, per sentirsi egli assai caldo al gusto. Riserrano le frondi coloro, che lo colgono in certi cannoni di canna overo di ferola, accioche la virtù sua non evapori in aria, perciò che si crede, che quello, che evapora sia assai men buono. Non manca oltre à ciò, chi pensi, che la natura del dittamo, e del falso dittamo, siano una medesima, imperoche dicono che degenera il dittamo in falso dittamo quando nasce egli, in luoghi domestici e più grassi, percioche il vero ama il terreno dei luoghi aspri, et selvatichi. Enne, oltre à questi, un'altra specie quantunque quasi equivocalmente si chiama dittamo, per non rassembrarsegli egli punto, nè nelle fattezze, ne nelle virtù sue, che produce le frondi simili al sisembro, et i rami maggiori. Ma l'uso di questo e le forze, niente si convengono cogl'altri e questo è tutto quello, che dice Theofrasto del dittamo. Il Matthioli dice, non esser gran tempo, che s'è cominciato à portare il dittamo di Candia à Venetia, percioche il Manardo da Ferrara diligentissimo rintracciatore de semplici, già di pochi anni sepolto, diceva in una sua epistola, che se di nuovo Venere, non ce'l portava di Candia della selva Ida, ne faremmo per l'avenire senza esso. Ma se questo che si porta à noi, sia vero, ò falso dittamo ¶f.10r dittamo, hanno senza causa dubitato alcuni per vedersi, che manifestamente produce egli il fiore, contra quello, ne dice Dioscoride, come, che in ogn'altra nota se gli assomigli. Mà certamente (volendo pur dire il vero) non sò per quall'autorità, ò ragione scrivesse Dioscoride, che il dittamo di Candia, non producesse, ne seme, ne fiori, vedendosi manifestamente, che non solamente si portano à noi le foglie di Candia, mà ancora i ramuscelli, carichi di fiori nelle sommità loro, alquanto porporeggianti, con tutte quelle note, che si ricercano nel vero. Che sia cosa certa, ch'il dittamo di Candia, produca fiori, e seme, ne fa fede Theofrasto, dicendo, che l'uso del dittamo, e delle foglie, non dei rami, nel del frutto. Dal che si può congetturare, che facendo il dittamo frutto, faccia ancora i fiori, come scrive Democrate, nell'impiastro del dittamo, posto da Galeno nel 5o libro delle compositioni de medicamenti in genere con questi versi.

Et dramme venti, d'herba secca, e liscia
di dittamo, che secco habbia i suoi fiori

Il che conferma manifestamente Virgilio nel duodecimo libro della sua Eneide, così scrivendo.

Qui Venere sbattuta dal dolore
indegno del figliol del monte Ida
di Candia coglie il Dittamo, che cinge
delle lanose frondi il gambo, et orna
di porporeo fior la chioma bella
herba alle fiere capre nota, quando
percosse son da veloci saette.

Plinio imitando forse Dioscoride, disse parimente, che il dittamo, non produceva fiori ne fusti, ne frutto. Il che non solamente ripugna all'autorità prescritte, ma à quello che sensatamente se ne vede. Il dittamo, dice il Matthioli, cresce all'altezza d'una spana, et qualche volta maggiore. I fusti produce egli lanuginosi, et bianchi, le foglie escono dal gambo ugualmente à due à due lanuginose, come quelle del dittamo, distinte di pari spatio, dalla cui origine, nascono i fiori purpurei, per intorno al fusto come fa il marrobio, e la melissa. Ha sapore di pulegio, mà meno acuto. Ma il nostro volgare, chiamato propriamente dittamo bianco, non ha veramente da far cosa ver'una, con il dittamo di Candia. ¶f. 10v Imperò che, è egli bellissima pianta da vedere, le sue foglie sono tanto simili a quelle del frassino, che da alcuni viene chiamato frassinelo. Il gambo fa egli alto due gombiti, tondo, e nodoso, nella cui sommità escono i fiori, che nel bianco porporeggiano, non quasi dissimili à quei del cedro, che ne produce i cedri, d'un odore acuto, mà non però dispiacevole. Hà la radice ramosa, e qualche volta senza rami, bianca, carnosa, et con un nervetto di dentro, non molto grosso come il dito mignolo della mano, amara, con un odore, quando è fresca, come di becchino. Nascono dai fiori silique quadrangolari, e ruvide al toccare, nelle quali è dentro il seme. Nasce nei colli ripidi, e sassosi, hà virtù discaldare, e diseccare. Le radici di cui è solamente al'uso nelle spetierie, assottiglia i grossi humori, apre e provoca et asterge. Mettesi con utilità grande negli antidoti, che si preparano per i veleni, per la peste, e per i morsi, e punture dei velenosi animali. Bevuta in polvere al peso d'una dramma, ammalia i vermini del corpo, ò bevuta con vino al peso di due dramme ò applicata alla natura, ò fattone fomento di sotto con pulegio. Presa, con vino, alla medesima quantità, giova ai dolori del corpo e caccia fuori le pietre dele remi. Mettesi ancora nelle bevande che si fanno per le ferite intrinseche. Hanno la usata alcuni per il mal francese dandone ogni giorno una dramma la mattina a digiuno con la decotione di legno guaiacane. Dassi con giovamento agli epilettici, et ad'altri morbi freddi del cervello. Vale à presservarsi dalla contagione pestifera, presa in qualsivoglia modo. In somma questa radice è utile a molte cose. Le silique, et i fiori toccandosi eccitanono il prurito et nei luoghi più calidi sono ancora ulcerative. Commemorò Galeno il dittamo al 6o delle facoltà de semplici, così dicendo. Il dittamo, è più sottile nella sua sostanza del pulegio, mà nel resto egli è del tutto simile. Quello che chiamano falso dittamo, e in ogni sua operatione, assai men valoroso del vero. Scrive il Castor Durante del dittamo così dicendo. Il dittamo di Candia, è herba acuta, liscia, simile al pulegio, ma sono le sue frondi maggiori coperte di borra, e d'una certa pelosa lanugine. Da suoi ramiscelli sottili, escono i fiori purpurei, odorati, et indi il seme. Nasce ¶f.11r {nasce} il vero, et il più valoroso dittamo, solamente nell'isola di Candia, ne qui però per tutto il paese, mà solamente in un picciolo luogo. Hà le medesime facoltà, che il pulegio, ma molto più efficacemente, et più nella sua essenza sottile. Provoca, come il pulegio i mestruì, caccia fuori le secondine, e le creature morte. Il suo succo ò la decotione resiste à veleni, sana i morsi de serpenti, et e prestantissimo rimedio à medicamenti velenosi et alla posture. La radice bevuta, accelera il parto, et il medesimo fanno i fiori, e le

frondi et si bevono con acqua et non solo fanno partorire con prestezza, ma cenano del tutto i dolori. E' cosa vera, quella, che si dice delle saette, imperoche le capre passate dagli stralli, rigittano il ferro, subito, che mangiano il dittamo. Con l'odor solo scaccia i serpenti, et sospesa ammazza le creature. Tanto è grande la sua facoltà. Applicate le frondi e fiori, tirano fuori le saete, non solamente negl'uomini, ma negl'altri animali ancora, nel modo, che s'è detto di sopra. Impiastransi utilmente alla milza opilata, et il succo infuso mirabilmente le ferite fatte con ferro, et i morsi velenosi. Sospeso il dittamo alle zine delle capre moltiplica il latte.

Del dittamo falso.

Il falso dittamo, ha le foglie simili al vero, ma i rami, le frondi più duri, più lanuginosi, più bianchicci, et i fogli nascono intorno ai fusti come quelli del marobio, le frondi nascono ritondette, à due à due, su per i fusti, et i fiori sono porporeggianti, con sapor di pulegio, mà meno acuti. Degenera (secondo alcuni) il dittamo nel falso dittamo quando nasce egli in luoghi più domestici et più grassi, percioche il vero ama il terreno dei luoghi aspri. Nasce come l'altro in Candia, et ritrovavassene in Roma in molti giardini. Hà le medesime facoltà dell'altro, mà {mà} molto meno efficaci, et al gusto molto manco ancora.

||f.11v

Delli funghi

I funghi nascono nella Numidia tanto grossi, che superano la grandezza di quelle, che nascono in Cidonia città di Candia, tanto celebrate. Mercato delle meraviglie loggia 5a, officina 3a. Nel regno di Candia, non sono i funghi molto grandi perquanto ho io veduto, et sono tutti bianchi, e molto saporiti. Quei che nascono alle radici dei spini sono molto aggradevoli al gusto, et senza alcuna malignità, onde si mangiano sicuramente, mà degl'altri fà di mestieri andar cauti. Soleva dire il medico Carofilli nativo di Canea, che chi non voleva, che i funghi gli fossero nocivi, li facesse prima nettare, e lavare, et con oglio aglio, pepe et altri aromati pretiosi, cucinare, in un pignato nuovo, e cotti che fossero, gli getasse fuori della fenestra, che non gli farebbero male alcuno.

Del ladano, oldano, overo laudano

Nasce in Candia il ladano, come quello che nasce in Cipro, del quale fece memoria Galeno al libro delle facoltà de semplici, così dicendo. Il cisto, overo ladano, nasce nelle regioni calide e quantunque, non sia differente di specia da quello che nasce apresso di noi, è nondimeno fatto eccellente dalla regione, et hassi acquistato una propria calidità digestiva, et in due cose.

Del laudano, ladano, overo oldano

Nasce in Candia il ladano, et è valoroso nelle sue facoltà, come quello di Cipro. La pianta del ladano assai simile al cisto femina, mà però sono le sue

foglie più lunghe, più strette, e più nere. Mettesi il liquore del ladano nei cerotti stomachali. Imperoche, non solamente giova per corroborare lo stomaco applicato di fuori, ma preso ancora al peso d'una dramma in pilule due hore dopo cena, imperoche cosi aiuta molto la digestion del cibo. Mettesi nei profumi, che s'accendono per far **||f.12r** buon odore. Consolida il ladano le ulcere vecchie applicatovi in forma d'impiastro. Purgasi il ladano liquefatto al fuoco, lavandosi più, e più volte, con vino bianco, et acqua rosa, et usasi il cosi preparato, per farne pale odorifere da portare in mano nei tempi pestiferi, aggiuntovi mosco, ambra, garoffani, santali, e legno aloe. I profumieri ne cavano l'oglio odorifero in questo modo. Pigliano di ottimo ladano (verbi gratia) una libra, e ne fanno minutti pezzetti, e lo mettono con sei oncie d'acqua rosa, e quatro d'oglio di ammandole dolci in una padella di rame stagnata; et lo fanno bollire à lento fuoco per lo spatio d'un hora, e meza, poscia lo levano dal fuoco, e tante volte lo colano, che si schiarisca. Altre sue facoltà il curioso le puo à suo piacere vedere nel Matthioli, Castor Durante, Galeno, e Dioscoride, che per breuita le tralascio. Dico solamente il modo, che usano in Candia à cavarlo, ed è questo. Ficcano in terra due grossi chiodi poco discosti l'uno dall'altro, ne quali legano due cordelle di cuoio larghe due dita, e lunghe cinque, o sei braccia. Dall'altro canto delle cordelle legano ne legni lunghi mezzo braccio, quali l'operario tiene una per mano, e sotto queste cordelle mettono le foglie di questa piana. Alzano et abbassano poi le mani, percuotendo le foglie tenacemente. Attaccati vi resta il succo nelle cordelle. Poscia con un coltello, lavano quell'humore, e lo ripongono, e di nuovo battono l'herba medema fino che habbi succo. La liquefano poscia, e la collano come si fà col mele, e ne fanno pastelli e li mandano à Venetia et in altri luoghi, per uso de profumieri e de speciali.

||f.12v

Dell'alimo

L'alimo secondo Dioscoride è un arboscello atto alle siepi, simile al rhamno, mà senza spine. Produce le frondi simili all'olivo, mà più larghe. Nasce nelle siepi e nelle mareme. Le sue frondi si cuocono come le altre herbe nei cibi. La sua radice bevuta con acqua melata al peso d'una dramma, vale ai dolori del corpo, allo spasimo, ai rotti, et fà abondare il latte nelle mammelle delle donne. Scrive Galeno al 6o delle facoltà de semplici, cosi dicendo: l'alimo, è un arboscello, che nasce copiosissimo in Cicilia, dove si mangiano i suoi germini, quando sono frechi et teneri, et si ripongono ancora, per usar, negl'altri tempi dell'anno. Genera questa pianta parimente seme e latte ne corpi humani et nel gustarla è acuta et alquanto costretiva. Per il che si puo agevolmente conoscere ch'ella non sia simile nelle parti sue. E' adunque per la maggior parte calida temperatamente, et humida imperfettamente, e leggermente ventosa. Rifferisce Solino, che in Candia ne nasce assai, che tanta virtù regna in lui, che solamente mordendolo, cascia la fame.

||f.13r

Dell'amilo, ò amido

Scrivendo Dioscoride dell'amilo, così dice. Lo amilo è così chiamato, per farsi egli senza macina. L'eccellentissimo è quello, che si fa di grano di tre mesi in Candia, et in Egitto. Et si fa in questo modo. Bagnasi il grano ben netto di tre mesi, cinque volte il dì, et se possibile è anco la notte. E quando si comincia ad'intenerire, se ne scola fuori l'acqua pianamente, acciò che insieme con quella, non vada fuori la parte utile già uscita del grano. Et così come è ben fatto macero et tenero messogli sopra dell'altra acqua, si calca benissimo con i piedi e tornatagli di nuovo pur dell'acqua medesimamente si riscalca: ultimamente se ne cavano con il crivello le sembole, che si nuotano sopra, e quello, che avanza ben purgato dalle sembole si cola prima. Poi si mette à condensare, in su le tegole nuove, sotto a caldissimo sole, percióche, l'umido di fatto diventa acetoso. E' buono l'amilo alle cose che vengono ne gl'occhi et alle ulcere concave et postule di quelli. Ristagna bevuto gli sputi del sangue, lenisce l'asprezze delle fauci, et mettesi, oltra à questo con latte, et con le vivande. Fassi l'amilo, simile alla zea, la quale si macera un giorno, ò due, et poscia si rimena benissimo, con le mani come si fa con la pasta, quando si vuol fare il pane. Et fatto poscia, come è stato detto, si secca, sotto à caldissimo sole. Questo quantunque non sia buono nell'uso della medesima, e nondimeno convenevole in altre cose.

||f.13v

Della cera

La cera elettissima secondo Dioscoride, è quella, che mediocrementemente gialleggia, non troppo grassa, pura, et odorifera, con alquanto d'odore di mele. Lodasi per la migliore la pontica, e quella di Creta. Tiene il secondo luogo di bontà quella che biancheggia e che di sua natura è grassa. Fassi la cera bianca in questo modo. Eleggesi quella che è più pura et più bianca e raschiasi sottilmente e mettesi in un vaso di terra nuova e messavi sopra tant'acqua marina, che basti, et sparsovi un poco di nitro. Si mette à cuocere, e come ha levato due, o tre bollori, si leva dal fuoco et lasciarsi raffreddare. Et così tolto fuori il pastello della cera, et raschiato, se vi si trova immonditie, si ritorna à cuocere pure con acqua marina. Et havendo già bollito (come è stato detto) si leva similmente il vaso dal fuoco: et preso poscia un fondo d'un vaso di terra nuova ben abbombato nell'acqua fresca, si tuffa leggermente nella cera, di modo, che superficialmente tocchi la cera di sopra, acciòche vi si attacchi ben sottile, et presto vi s'apprenda, et si congeli. Et così alzato su poscia il fondo, se ne leva la girella, che n'è sopra condensata. Et mettendovi di nuovo dentro il fondo abbombato d'acqua fresca, si reitera tante volte che se ne cavi fuori tutta la cera, infilzandosi poscia queste ruottelle di cera, lasciando tanto spatio di filo, tra l'una e l'altra, che non si tocchino. Et si sospendono il giorno al sole, bagnandole d'acqua, et la notte alla luna, simile la cera diventi bianca. Ma se si volesse fare più bianca, si facciano tutte queste cose, mà si cuoca più volte. Sono alcuni, che in cambio d'acqua marina, la cuocono in fortissima salamuoia, tre ò quattro volte, come è stato insegnato,

cavandola poi in girelle, con una tonda, e sottile scudella, che habbia di sopra il suo manico. Et mettendo poi le girelle in sù l'herba folta, percioche in quel tempo il sole non scalda troppo aspramente, e la rugiada proibisce, che non si cola la cera. Hà ogni cera virtù di scaldare, mollifica, et mediocrementemente incarna, e riempie. Dassi nelle bevande alla disenteria, et prese per bocca dieci pilule di cera grosse, come granella di miglio, proibiscono che non s'apprenda balie il latte nelle poppe.

||f.14r

Dell'orobo di Candia

Dice il Matthioli dell'orobo, così scrivendo. Non è molto tempo, che il vero, s'è cominciato à conoscere in Italia, dove hora per tutto si semina. Henne veduto una specie portato di Candia, assai simile al nostro, ma con più minuto seme e con bacelli più sottili. E' l'orobo, secondo, che dice Galeno all xiii delle facultà de semplici, caldo nel primo, e secco nel fine del secondo ordine. E certamente, quanto è egli amaro, tanto nell'operationi sue è assersivo, incisivo et aperitivo. Mangiato copiosamente fa orinare sangue. E nel primo libro delle facultà de cibi i buoi (diceva) casi apresso noi, come appresso à molte altre nationi si pascono di orobo, indolcito prima nell'acqua. Ma è però dannato ne i cibi degl'huomini, per esser egli dispiacevole al gusto, et di cattivo nutrimento. Quantunque nei tempi delle grandi carestie, come scrive ancora Hippocrate, sia stato usato nei cibi degl'huomini, per grandissima necessita. Usiamolo noi preparato, come i lupini, insieme con mele come medicamento che purga il petto et il polmone da grossi humori. Il bianco è manco buono per l'uso delle medicine di quello che rosseggia overo gialleggia nel colore. L'orobo due volte lessato et indolcito nell'acqua lascia veramente tutto il suo dispiacevole, et insieme che la sostanza terrestre, e così diventa egli cibo che senza amaritudine alcuna disseca. I baccelli freschi pesti et impiastriati insieme con i fusti et foglie, fanno neri i capelli. Mettesi la loro farina nella theriaca, imperoche, senza essa, non si possono fare i trocisci di vipera. S'è sempre usato in Candia per cibo de colombi nè d'altro gli pascono, e lo chiamano largamente rovi.

||f.14v

Del meliloto

Scrisse Plinio al ix capitolo del libro 21 così dicendo. Il meliloto, il quale chiamano ghirlandetta di Campagna, nasce eccellentissimo in Campagna d'Italia. Quantunque lodino i greci quello di Sunio, di Calcidia, e di Candia, e questo più degl'altri, che nasce in ciascuna di queste regioni, in luoghi salvatici et aspri. Chiamasi ghirlandetta per haverlo usato gl'antichi nelle corone. E' il suo odore vicino à quello del zaffarano e l'herba è bianchiccia. Quello è migliore, che ha le foglie frondi picciolissime et grassissime. E' dunque il vero et legittimo meliloto una pianta alta un gombito, con i gambi copiosi da una sola radice, sottili. Produce le foglie di trifoglio, strette nella origine, e larghette in cima con lungo picciuolo. I fiori ha egli gialli, da cui

nascono le silique, rivolte, dove si contiene il seme minuto rossetto et odorato, di cui deve essere l'uso, e non dei fiori. La radice hà egli inutile, e da niente, scalda nel primo grado, di modo {di modo} che non eccede molto il temperamento. Et però risolve egli leggermente, digerisca, mollifica, et mitiga qualsivoglia dolore. Hà il meliloto (secondo, che testimifica Galeno al 7o delle facoltà de semplici) miste le facoltà sue, con alquanto di costrettivo: mà è digestivo, et maturativo, imperò, che più valorosa si ritrova in lui la sostanza calida, che la frigida, mà con tutto questo non trovo io nei greci, se siano in uso del meliloto nelle medicine le frondi, over le radici, ò il fusto, ò i fiori, ò il seme; mà bene ne fanno testimonio gl'arabi, massime Serapione, cosi dicendo di autorità di Isach. E' il meliloto un'herba, che produce le frondi ritonde, et verdi, e sono i suoi rami sottili, et le frondi rare. Produce il suo seme in certe guaine ritonde, e sottili, nelle quali sono rari grani tondi, minori di quei della senape, di color giallo. Et quello, che è in uso del melilloto, sono le guaine col seme, che vi si serra dentro. Dal che si può conietturare, che non sia meraviglia, se lo impiastrano di meliloto, il quale è in uso nelle specierie. Spesso inganna i medici, che l'usano, auvenga che non vi si trovi dentro la farina del seme del leggitimo meliloto.

||f.15r

Dello smirnio candiotto

Scrive dello smirnio candiotto Castor Durante, cosi dicendo. Lo smirnio di Candia ha le foglie più grosse del nostro smirnio, le quali escono cinque per picciuolo, et all'intorno dentate. Et dall'una delle bande appresso alla origine mozze, come se fossero state tagliate à posta con le forbici. Quantunque molto da queste diverse siano quelle, che sono nel gambo, le quali sono tonde. Et pare che sieno passate per il mezo dal fusto e dai rami ove si ritrovano, come quelle della perfoliata. Ne manco sono all'intorno dentate. Hà il gambo fermo, et strisciato, et parimente articolato sotto le foglie, dal quale dalla banda ove le foglie sono traforate, escono dal seno di ciascheduna i ramosceli, parimente strisciati. Fà l'ombrellone in cima di ciascun ramo, partite, in ricioli, con bianchi fiori, dai quali nasce il seme. Non però simile à quello del cavolo, ma tondo fatto à cantoni, et nella parte dinanzi appuntato, d'un colore, che nel giallo nereggiava et d'acuto et amaretto sapore. La radice è simile al nostro smirnio. Nasce in Candia et semina in Italia et ha le medesime virtù e qualità del nostro. E' sono queste. La radice, il seme, le foglie et l'acqua distillata conferiscono à tutte le passioni frigide del corpo, alle febbri putride, alla rigidità dello stomacho et ai veleni. La decottione fatta in vino, riscalda il polmone, et giova alla difficoltà del respirare et alla tosse fredda. Caccia fuori le pietre dalle reni e della vescica et le creature morte e le secondine; è gran rimedio alla sciatica frigida, provoca il sudore, scaccia l'idropiscia et tutti i membri frigidi ristora. Serbansi le frondi in salamuoia per l'uso dei cibi, ristagnano il corpo. La radice bevuta, vale à morsi delle serpi, provoca l'orina, et il sudore e fà ruttare, et bevesi privatamente alla hidropiscia. Sana lo smirnio applicato ò il succo ò l'acqua lambicata infusa le ferite, et i morsi

velenosi. Risolve tutte le sorti di scrofole. La radice ò il succo applicato, sana le cancrene. La radice medesima, risolve impiatrata le posteme fresche, le infiammazioni e le durezza. Bollita et poscia applicata ||f.15v alla natura delle donne le fà sconciare. Sono i maceroni molto grati al gusto, et specialmente i loro germini mangiati con pepe, et con sale come i carciofi e cardi.

Del dauco

Il dauco secondo il Matthioli, e Castor Durante è di tre sorti, uno cretico, il secondo simile all'apio, il 3o simile al coriandro. Quello che nasce in Creta fà le frondi simili al finocchio, mà minori, più sottili. Produce il fusto alto una spana, l'ombrella simile al coriandro, il fior bianco e bianco parimente il seme, acuto e peloso, il quale masticandosi spira di soavissimo odore. E' lunga la sua radice un palmo et grossa un dito. Nasce in luoghi sassosi et aprichi. Il seme di tutti ha facoltà di scaldare e provocar l'urina. La radice, le foglie, il seme hanno pari virtù, che l'appio, mà nel tirror fuori sono più forti, et più presse nel mitigare i dolori. Il cretico è il miglior de tutti. Il seme del quale bevuto provoca l'urina, i mestruì et il parto. Libera dai dolori del corpo, mitiga la tosse antica, bevuto con vino giova ai dolori del corpo, ai morsi dei ragni e d'altri animali velenosi. L'acqua stillata da tutta la pianta ha le virtù medesime et è efficace contra i veleni e giova alle pietre et alle renelle e purga per urina i nocivi humori. Risolve le posteme, impiastratevi sopra. La radice bevuta e valoroso rimedio contra i morsi de velenosi animali.

||f.16r

Della bambagia

La bambagia (dice il Matthioli e Castor Durante) chiamata xilo et secondo Plinio et altri autori moderni. Dice dunque Plinio al capitolo primo del libro 19. La parte superiore dell'Egitto, che contermina con l'Arabia, produce una pianta, la quale chiamano alcuni gossipio et altri xilo. E' picciola pianta, da cui nasce un frutto barbato, simile alle nocciole, dentro al quale si genera una lanugine che si fila, la quale non ha pari in bianchezza e morbidezza et però se ne fanno grandissime vesti li sacerdoti. Questo tutto della bambagia scrisse Plinio. Ma à tempi nostri, si semina la bambagia in Cipro, in Candia, in Sicilia, in Puglia, et in altri luoghi, la cui lanugine è veramente calda e secca. Brusciata, ristagna il sangue delle ferite, ove fossero tagliate le vene. La midola del seme confersice al petto et aumenta il coito. Cavasene fuori oglio, come si fà delle mandorle, il quale è valoroso per tor via le lentigini et altre macole della faccia.

Del lithospermo

Dice Dioscoride, scrivendo del lithospermo, che è stato così chiamato per la durezza del suo sassoso seme. Hà le frondi di olivo, mà più lunghe e più larghe e più molli. Quelle che sono oppresso la radice sono strate per terra. Ha i rami dritti, sotili, fermi e legnosi, uguali alli giunchi, appuntati, le cui sommità si dividono in due, dalle quali sono sostentate più lunghe frondi, frà

le quali è il seme ritondo, grande come quello dell'orobo, duro come un sasso. Nasse in luoghi alti et aspri. Il seme bevuto con vino bianco, rompe le pietre, et provoca l'orina. Del lithospermo scrisse Plinio con grande ammirazione al xi capitolo del libro 17o in questo modo dicendo. Tra tutte l'herbe, niente è più meraviglioso del lithospermo, il quale chiamano alcuni egonico, altri diospiro et altri heracleo. E' herba che produce le frondi lunghe cinque oncie et il doppio maggiori di quelle della ruta, i cui rami sono duri e grossi, come un giunco. Hà appresso alle frondi certe barbolette nelle cui sommità sono certi lapilli bianchi et ritondi come perle ||f.16v di grossezza d'un cece e duri come pietra. Nasce in Italia, mà e lodatissimo quello di Candia, dice il Mattioli, et asserisce non haverne veduto veramente alcuna cosa trà tutte l'herbe così miracolosa: tanto è il decoro à vedere, come se fosse fatto per mano di artefice, disposte à due à due tra le foglie, biancheggianti perle. E' veramente difficoltà grande, che trà l'herbe, nascano le pietre. Dicono gl'autori, che quest'herba giace et va serpento per terra, mà io l'ho veduta cavata e non piantata. Et è di due specie, maggiore cioè, e minore, delle quali si dà il seme à bere in polvere, al peso di una dramma e meza, con meza dramma di aspleno e due strapoli di succino bianco, son succhio di piantagine, di portulacca, ovvero di lattuga, utilmente la gonorrhea. Il medesimo dato in polvere al peso di due dramme alle donne che stentano à partorire con latte di donna, è medicina più volte da mè sperimentata per farle presto spedire.

Del tragio

Il tragio, dice Dioscoride, nasce solamente in Candia, con frondi, frutto, e rami simili al lentisco quantunque tutti siano minori e più brevi. Distila da questo un liquore come latte, simile alla gomma. Il seme, le frondi e il liquore applicati di fuori, cavano fuori della carne le spine, le saette et ogni altra cosa puntata. Bevuti, provocano l'orina ritenuta et i mestruai et rompono la pietra della vescica, togliesene per volta la quantità d'una quantità d'una dramma. Dicesi, che le capre salvatiche ferite dalle saette, si medicano con questa pianta, imperocché pascendosene, loro escono le saette da dosso. Dioscoride, Galeno, Oribasio Paolo et Plinio distinti scrittori di comune consenso scrivono, et affermano, ch'il tragio, non nasce in altro luogo del mondo che in Candia. Scrive del tragio Galeno, nell'8o delle facoltà de semplici così dicendo. Le frondi, il fusto e la gomma del tragio, hanno virtù di digerire et di tirare. Sono composte di parti sottili, et impero calde nel principio del 3o ordine. La gomma tira fuori le spine, i bronconi et ogni altra cosa appuntata, che fosse fitta nel corpo. Rompe le pietre ||f.17r {le pietre} et provoca i mestruai quando se ne beve al peso d'una dramma. Mà nasce solamente in Creta, simile al lentisco nasce nei monti et luoghi precipitosi.

Dell'aconito

Fà mentione Theofrasto nel libro 19o Capitolo 16o così dicendo. l'aconito nasce in Creta, e in Zacinto, ma infinito in Heraclia di Ponto con frondi come d'endivia e radice di specie e di colore simili ad'una noce, in cui dicono essere la virtù mortifera et non nel frutto, nè nelle frondi et però non nuocere queste

in nessun modo. Il frutto dell'herba e di materia non bassa come che l'herba per se stessa sia corta e non habbia cosa che gl'avanzi. E' simile al grano, ma non però fà il seme nelle spiche. Nasce non solamente in Acone Villa de Periandini, mà per tutto. Ama specialmente luoghi sassosi. Non è bestiame, nè animale alcuno, che se ne pasca. Dicono, che per nuocere, si prepara in un certo modo, che tutti non lo sano, onde per non saperlo i medici comporre, l'usano per putrefattorio. Scrisse dell'aconito pardalianche diligentissimamente, ancora Plinio al 2do capitolo del 27o libro, con queste parole. Ma chi potrebbe à bastanza havere in veneratione la cura et diligenza degli antichi, essendo manifesto, che l'aconito sia il più veloce di tutti i veleni et che toccandosi con esso le membra genitali di sesso femminile, il medesimo giorno induce la morte? Questo fù il veleno, con cui disse M. Cecilio accusatore, essere state ammazzate da Calpurnio Bestia le mogli mentre che dormivano. Le favole narrano esser nato l'aconito della spuma di Cerbero cane, quando Hercole lo tirò fuori dall'inferno. Et però generato in Ponto, appresso Heraclea, dove si dimostra esser l'entrata del inferno sudetto. Nondimeno fu posto in uso ancora per salute degli huomini, essendo stato sperimentato, che bevuto nel vino caldo è {contra-} **||f.17v** contrario alle punture degli scorpioni. Tale è la sua natura, che ammazza l'huomo, se non trova nell'huomo qualche cosa d'ammazzare che sia veleno. Combatte adunque con quel solo come primo ritrovato et è sola questa battaglia, quando ritrova il veleno nelle viscere et è cosa maravigliosa, che essendo ambidue per se stessi veleni mortali, s'ammazzano l'un l'altro, ancò che l'huomo viva. Imperoche gl'antichi, ne discuoprirono et dimostrarono ancora rimedi, delle fiere velenose, insegnandone come sanare si debbino. Imperoche toccandosi gli scorpioni con l'aconito diventano stupidi insensati et palidi confessando d'esser vinti. Ai tanti toccandosi con l'heleboro bianco et così cede lo aconito à due mali al suo et à quello di tutti. Il che se alcuno per avventura crede che ciò si possa investigare dagl'huomini, egli ingratamente riconosce i doni di Dio. I cacciatori toccando le carni con l'aconito, le quali gustate dalle pantere le ammazzano et se questo non si facesse, se ne impirebbe tutto il paese et per questo l'hanno chiamato alcuni aconito Pardalianche, mà è stato dimostrato che elle si liberano subito dalla morte con il mangiare dello sterco humano il che certamente, chi dubita, che non sia stato ritrovato à caso? et quante volte ciò si facci hora, nasce come cosa nuova. Percioche le fiere non lo possono dimostrare frà loro, ne per uso, ne per ragione. Hà L'aconito foglie di ciclamino, pelosette dalla radice in su, ha picciola radice et simile al gambaro marino et però alcuni lo chiamano gambaro, et altri theliphono, dalla causa peravanti denta, cioè per haver egli la radice simile allo scorpione et che li ammazza toccandole con esso. La radice è un poco ritorta, come di scorpioni dal che alcuni ancora la chiamano scorpione. Nè mancarono chi la chiamassero più presto myottonon, perche così d'appresso come da lungi, solamente coll'odore ammazza i topi. Nasce nelle nude pietre, quali chiamano acone et per questo lo chiamano alcuni aconito. Non ha appresso di sè non solamente terra mà ne anco in poca polvere che la nutrisca. Questo tutto dell'aconito pardalianche scrisse Plinio,

onde si ingannano et errano manifestamente coloro, che vogliono che l'aconito Pardalianche hà una certa pianta, con due foglie tonde sole à mezo il gambo, et con molte radicette picciole come l'amphodilo.

||f.18r

Della cicuta

Scrisse Dioscoride della cicuta così dicendo. La cicuta produce il fusto come il finocchio grande, le frondi simili à quelle della ferola, ma più strette. Di spiacevole odore, producono i rami nella sommità loro l'ombrello, i cui fiori biancheggiano. Il seme è uguale agl'anesi, mà più bianco, la radice è concava e poco profonda. E' la cicuta veleno mortifero et ammala con la sua molta frigidezza, di cui è il rimedio il vino puro bevuto. Spresene il succo pestando le cime, avanti che ti secchi il seme et la chioma et condensati al sole imperoche s'usa secco in molte cose della medicina. Mettesi commodamente nei collirii che si fanno per alleggerire i dolori, ferma impiatrato il fuoco sacro e l'ulcere che se ne vanno serpendo. L'erba posta insieme con la chioma impiatrata intorna ai testicoli, toglie l'imaginationi, che dormendo, provocano altrui à lussuria, ma nuoce al membro virile risolvendovi il calore. Messa su le mammele delle donne di parto, disicca il latte et messa su quelle delle vergini non le lascia crescere. Impiatrato attorno ai testicoli dei fanciulli, li secca, per prohibirli il nutrimento. La valorosissima è quella di Creta, la megarese, l'attica, e quella che nasce in Chio et in Cilicia. La cicuta (per quanto scrive il Matthioli) è notissima in Italia. Impero che ella nasce per il più appresso alle Castella con fusto et frondi simili alla ferola, ma di dispiacevole odore. Valorosissima et velenosissima (secondo che riferisce Plinio) è quella che nasce in Parthia, in Licaonia, in Candia, in Asia, in Megaria et Athene di Grecia et imperò in Italia non pare essere così velenosa. Gli a asini che la mangiano in Toscana, di tal sorte s'addormentano, che diventano stupidi, paiono morti. Onde è più volte intervenuto, che scorticandoli i villani, per haverne la pelle, si sono svegliati nelli sorticali, non senza gran terrore di chi gli levava il cuoio e riso de circostanti. Scrisse brevemente Galeno al 7o delle facoltà de semplici, così dicendo. La cicuta, per esser frigidissima, è nota à ciascuno et nel libro **||f.18v** che egli pur fece, che i costumi dell'animo seguitino i temperamenti del corpo, disse che la cicuta bevuta, genera negl'huomini quella specia di pazzia che chiamano i Greci conio. Il quell'effetto ho io più volte veduto in alcuni, che mangiarono ignoratamente le radici in cambio di pestinache.

Del nerio

Scrisse Dioscoride, che alcuni chiamano il nerio rododaphne, et altri rhododendro. E' pianta volgarissima, le cui frondi sono più lunghe di quelle dei mandorli et più aspre. Il suo fiore si rassembra alle rose et il frutto alle mandorle, simili à un cornetto, il quale aprendosi mostra una certa lana, simile alla lanugine delle piante spinose. Produce la radice lunga appuntata, legnosa, al gusto salata. Nasce in luoghi ameni, nelle maremme e lungo alle

rive dei fiumi. Sono i fiori et le frondi veleno mortifero à muli, à cani, a gli asini et à molti degli altri animali quadrupedi. Mà agl'huomini sono salutifere contra ai morsi delle serpi quando si bevono con vino e tanto più, quando vi s'aggiunge la ruta. Oltre à ciò, gli animali quadrupedi più deboli, come le pecore e le capre muiono quando bevono dell'acqua, ove le frondi de nerio sieno state infuse. Chiamosi il nerio (per quanto il Matthioli riferisce) rhododendro in Italia volgarmente oleandro, del quale ne nasce per quanto dice haverne veduto gran quantità trà mirti et i lauri, sù le rive del Benaco che volgarmente chiamano hoggi lago di Garda. Et quantità grande ancora ne nasce nel monte Argentaio, nella maremma di Siena, et appresso ai rivi delle acque, ma copiosissimo in Corsica et in Sardinia et nell'Isola di Candia, dove se ne ritrovano di due specie, l'una delle quali produce i fiori bianchi et l'altra rossi. E' pianta veramente piacevole et dilettevole alla vista et massime quando è ben carica delle sue rose ma molto più, quando di questi oleandri bianchi et rossi. Le ¶f.19r {Le} piante sono interciate et poste con ordine un appresso l'altra et i loro rami artificiosamente mescolati insieme. E non è meraviglia, se le rose loro diletano grandemente la vista di chi le mira, percioche da esse fù quasi per essere ingannato il misero Apuleio, quando essendo convertito in asino, cercava di mangiare delle rose, per ritornare nella sua pristina forma humana. Imperoche havendole vedute dalla lunga, imaginandosi, che fossero le vere rose, con tanta vedità vi corse per divorarle, che à pena si ritenne, che non se le divorò senza guardarle altrimenti. Ma pur essendogli ancora à memoria, che erano questi agl'asini veleno presentaneo et mortifero, ritrovandosi essere asino, beffato dalla fortuna le lascio finalmente stare et ritrovarsene in dietro con l'orecchie basse. La pianta dell'oleandro bianco, per lo passato, poco conosciuta in Italia, fù per quando si dice portata di Candia in queste parti dall'Illustrissimo Cavaliere ... Antonio Calergi, che fù figliolo del Signor Vittorio patricio Veneto di conosciuto valore et bontà l'anno MDXLVII quando venne à Venetia per le prime nozze dell'Illustrissimo Signor Matteo suo frattelo, che prese per moglie la nipote del Serenissimo Francesco Donato, all'ora Principe di Venetia. Et havendone donato una bellissima pianta al magnifico M. Giovanni Battista Bamusio, suo vecchio amico. Egli poi si come fù d'una nobilissima liberal natura, prontamente ne fece parte à tutti gl'amici suoi et in breve tempo, ne furono riempiti, non pure tutti i giardini di Venetia, di Murano et della Giudeca, mà oltre questi, ancora quelli di molte altre città d'Italia. Scrisse Galeno al 8o delle facultà de semplici, così dicendo. Il nerio, ovvero rhododaphne, albero noto à ciascheduno, ha impiastrato di fuori virtù digestiva. Mà togliendosi per bocca è cattivo, è velenoso, non solamente agl'huomini, ma ancora al bestiame. Il che assai ripugna alla sentenza di Dioscoride et di Plinio, percioche amendue lo lodano per valoroso rimedio agl'huomini contra al morso delle serpi. Come, che agevolmente dir si potrebbe, che ¶f.19v che tolto il nerio per medicina, dei morsi de serpenti, vi potesse convenire nel modo, che si convengono le cantarelle (come disse Avicenna) ne morsi de cani rabbiosi. L'euphorbio nelle punture delli scorpioni et alcuni altri veleni contra altri diversi veleni,

percioche, non è da pensare, che Dioscoride maggior semplicista di tutti gl'altri, dicesse cosa senza ragione.

Del bunio falso

Nasce il bunio falso (dice Dioscoride) in Creta all'altezza d'una spanna con frondi e fusti simili à quei del napo, d'acuto sapore. Bevuti quattro de suoi ramuscelli nell'acqua, giova ai dolori del corpo, all'orina ritenuta et ai dolori del costato. Impiastrati con sale, et con vino, et applicati tepidi risolvono le scrofole. Dice il Matthioli non haver veduto in Italia il bunio falso, il quale chiamano i greci Pseudobumio, mà non è però dice egli da maravigliare, per esser (secondo che recita Dioscoride) pianta più presto particolare di Candia, che d'altre regioni. Entra il seme del bunio nella theriaca d'Andromacho et impero disse Plinio esser mirabile contra veleni. Fece del bunio memoria Galeno al 6o libro delle facoltà de semplici, così dicendo. Il bunio scalda, così valorosamente, che provoca l'orina et parimente i mestruai à cui è simile il falso bunio.

Dell'apios

Lo apios (dice Dioscoride) produce due ò tre fusti ai giunchi, rossi, sottili, poco alti da terra, le sue frondi sono simili à quelle della ruta, mà più lunghe e più strette di colore molto verdi. Fa il seme picciolo, e la radice simile all'amphodillo, alla forma d'un pero, una più tonda e piena d'humore, di dentro bianca e di fuori nera. La parte sua superiore, caccia per vomito la cholera e la flemma. E la inferiore purga il corpo, tolta tutta insieme, fà l'uno e l'altro effetto. Volendosi cavarne il succo, si pesta la radice et mettesi in un catino pieno ¶f.20r di acqua e meschiasi bene insieme. E raccogliesi poscia il liquore che vi ruota con una penna et seccasi questo bevuto al peso d'un obolo e mezzo. Purga per vomito e parimente per il corpo. Il Matthioli dell'apios così scrisse. Nasce l'apios in Candia, come che vogliono alcuni che si ritrovi in Puglia, con frondi piccioline, simili molto à quelle dell'hiperico, quando nasce la primavera; ma alquanto più verdi, con una linea bianca, che la fende per mezzo. I fusti sono rossigni e tendono al giunco, tutti pieni di latte simile ad'un pero, da qui prese il nome di apios, appresso i Greci che tanto rilieva che pero. Onde facendone memoria Theophrasto al Xo capitolo del 9o libro dell'istoria delle piante. Il pero herba (diceva) produce le frondi simili alla ruta, mà picciole. Fà tre o quattro ramuscelli, i quali se ne vanno per terra. La radice è simile all'amphodillo, ma alquanto squamosa. Cogliesi la primavera e dassi specialmente per purgare il corpo. Percioche, come fà il camedrio, una parte della radice purga per vomito e l'altra per di sotto. La di cui pianta, mi mandò di Vinegia l'illustrissimo medico et semplicista peritissimo M. Nicolo da G. Michele filosofo et medico celebratissimo della età nostra, chiamato in Venetia il Comasco, à cui era stata mandata di Candia.

Della palma

La palma (per quanto scrisse il Matthioli) è un albero grande, con il tronco scaglioso et i rami solamente in cima all'intorno, le cui cime tutte si mirano à

terra, con foglie lunghissime, doppie e strette, come una spada. Produce i fiori copiosissimi, pendenti da sottili piccioli, à modo di grappoletti, quasi simili à quelli del gelsomino, et come quelli parimente bianchi. Questi avanti che comparischino fuori, sono serrati dentro, alla eleta, la quale è un invoglio grande simile ad'un pasticcio et s'apre per se stesso, quand'è il tempo del fiorire. Et all'hora escono fuori i fiori, dai quali nascono i dattoli rossi, i quali di poi si maturano l'autunno, insieme con i fichi, con il suo nocciolo ||f.20v {nocciolo} dentro lungetto per di sotto e durissimo da rompere. Le elate nasce per lo più fra i primi rami, lunga due spanne. Una mi fu mandata tutta intera, insieme, con i datoli da Padova dall'illustrissimo M. Gabrielle Fallopi, medico famoso de nostri tempi e quasi nel medesimo tempo, mi fu mandata, ritratta in pittura, dal Magnifico Signore Jacomo Antonio Cortuso gentilhuomo Padovano et per dottrina et per altre buone qualita eccellentissimo. Vedonsi le palme in più città d'Italia negl'orti e ne giardini e ne chiostri de religiosi, di notabile grossezza e di bellissima procerità, niente di meno per non essere il nostro clima concordevole con la natura loro, non producono à noi le palme il frutto. Ritrovansene però nelle maremme di Spagna, che producono il frutto, mà non si matura à perfectione. Quelle che nascono in Candia, maturano i loro frutti assai bene, ma meglio quelle che produce l'Isola di Cipro. Le più celebrate sono quelle di Giudea et queste più di tutte le altre sono migliori. Quelle (come dice Galeno) che nascono appresso à Hierico. A Venezia si portano i frutti delle palme, le quali noi chiamiamo dattoli, di Soria et vienuene ancora da Napoli portati d'Aphrica et di Barbaria mà à noi non si portano, se non secchi, per il lungo viaggio, che è fra noi e dove nascono. La palma, dice Castor Durante, è costretiva in ogni sua parte, et però il succo de suoi rami è austero, per essere composto di sostanza acquea, tepida e di terrea frigidità. Di simil natura è quel suo midolo chiamato Encephalos, cioè cervello, che s'usa di mangiare per cibo, mà il suo frutto, massimamente quando è dolce, contiene in sè, non poca calidità. I dattoli, che sono i frutti della palma, i freschi sono più costrettivi che i secchi. Mangiandosene fanno dolore di testa et imbracano. E' utile l'uso de secchi ne cibi allo sputo del sangue, al vomito del cibo et alla dissenteria. Et medicano l'aprezza del gorguzzole. La decotione loro bevuta, spegne il calore delle continue feбри, chiamate causoni. Bevuta con acqua melata vecchia, ricrea le forze. Fanno il medesimo, mangiati nei cibi. La elate, giova bevuta ai difetti della vescica, delle remi e degl'interiori. Ristagna i flussi del corpo e quelli dei luoghi ||f.21r {luoghi} naturali delle donne. La palma minore, chiamata cefaglione, che nasce copiosamente in Candia, in Sicilia, et nel monte Argentaio, fà un germoglio, involto fra molti invogli, tenero, saporito et al gusto gratissimo, e questo è il cervello della palma, così chiamato dagli antichi. Mangiasi questo nel fine del desinare e della cena con pepe et un poco di sale, come i cardi et i carciofi. E' molto dilettevol cosa da mangiare. Portansi queste palme à vedere, quasi per tutta Italia la quaresima, per ornare i rami degl'olivi, che si benedicono il giorno della santa Domenica delle Palme. E delle foglie se ne fanno sporte, cappelli, stole e scope, le quali sono, non solamente le migliori per scopare le case, mà ancora molto utili, percioche non si consumano, se non per lungo

tempo. E tutto questo, si è detto incidentemente. Il diafinicon che si fa dei dattoli, purga la flemma e la colera, mà bisogna avvertire nella sua compositione, che l'infusione, che si faceva dei dattoli nell'acuto, dava all'elettuario un horendo sapore. E però s'usa hoggi per farlo più soave, di cuocere i dattoli nell'acqua melata, e passarli poscia per setacio. La dose di questo elettuario è da tre siona à sei dramme, si conviene nelle feбри composte et lunghe e nei mali generati da crudi humori, come sono i dolori colici, renali e madrigali. I dattoli mezo maturi come sono acerbi, cotrettivi. Et però si bevono in vino austero nei flussi del corpo e delle donne, fermano le hemorrhoidi e le saldano impiastratevi e parimente le ulcere. Convengonsi impiastrati con mele cotogne e ceroto evantino ai malori della vescica. I noccioli dei dattoli bruciati in un vaso crudo di terra e spenti poscia con vino et lavatane poi la cenere, suppliscono in vece di spodio et mescolanti poscia nei linimenti delle ciglia. Ma non essendo ben bruciati, la prima volta bisogna di nuovo ribrusciarli. Hanno virtù costrettiva et riservano i pori del corpo. Giovano alle vue e postule degl'occhi et al cascar dei peli delle palpebre. Applicatevi insieme con nardo, aminuiscono con vino le crescenze della carne, consolidano e cicatrizzano le ulcere. La **¶f.21v** {la} elate, ferma l'ulcere, che pascono, riduce le giunture smosse, giova ai flussi stomacali, eta alle malatie del fegato. Lavandosi spesso con la decottione sua fa i capelli neri, e sana la rogna.

Delle silique, carobe, ovvero carobole

Nascono le silique in Candia abundantemente. Le quali chiamano i greci chieratie. Sono alberi d'assai bella procerità, come, che più i suoi rami trasportino in larghezza, che in altezza. Il colore della corteccia è cenericio, pendente al ceruleo, come quelle del loto. E le foglie assai s'assomigliano à quelle del frassino nel procedere dell'ordine loro mà sono più larghette e più rade et più tonde. Fioriscono nella fine del verno ò nel principio di primavera, et maturano il frutto l'estate, e l'autunno. Quando si raccolgono all'albero, sono abomininevoli et ingrati al gusto mà diventano dolci, poi che sono secchi su le grati, imperochè vi si congela dentro un liquore, simile al mele et al zucchero et hanno dentro i loro compartimenti, a due à due, cioè uno di mele, e l'altro di zucchero. E quelle da mè vedute in Venetia portate d'altre regioni non hanno, sè non il mele, e quello in poca quantita. Generalmente parlando, le silique, che nascono nelle regioni orientali sono migliori di quelle che nascono altrove. Le carobe secche, se bene col testimonio di ciascuno, sono costrettive, è stato, non di meno sperimentato (per quanto scrisse il Matthioli) che la loro decottione giova non poco alla tosse, et alla strettura del petto et cio per il liquore, non meno dolce del mele, che in esse si ritrova. Biasmò le silique Galeno per usarsi nei cibi al 2o delle facoltà de cibi dicendo. Che per esser legnose, necessaria cosa è che esse sieno durissime da digerire e però che meglio sarebbe stato lasciarle in oriente che portarle ne paesi nostri. Ma scrivendo delle facoltà, tanto dell'albero, quanto de frutti al 7mo libro delle facoltà de semplici, così diceva: L' albero che produce le silique, disicca et restringe, come fa ancora il suo frutto il quale ha alquanto di dolce. Hanno

queste un certo, che simile alle ciregie, perche mangiandosi fresche solvono il corpo e secche lo restringono. Il Castor **||f.22r** Durante dice, che nascono copiose in Candia, in Cipro, nella Puglia et in altre regioni. Che mangiare le silique doppo cena, fortificano lo stomacho et aiutano la digestione, ma prese avanti al cibo solvono il ventre. Sono di cattivo nutrimento e di difficile digestione.

Del cottogno

Il cottogno, chiamato da greci chidogni, riceve il nome dalla Canea, chiamata da latini Cydonia. Dicono molti che se una donna gravida desidera i pomi cydonii, partorirà un infante industrioso et ingegnoso. Le mele cotoigne dice il Matthioli, furono portate in Italia da Cydone Castello di Candia, da cui sono chiamate cydonie da greci. Asserisce esser cosa superstitiosa, cioche molti affermano, che se le donne gravide mangiano spesse volte le mele cottogne partoriscono figlioli industriosi e di segnalato ingegno. Le mele cottogne mangiate avanti al cibo serrano il corpo et mangiate di poi fanno il contrario. Prohibiscono i vapori, che dallo stomaco ascendono alla testa. Le mucillagini fatte del seme nell'acqua giovano à tutte le infiammazioni, specialmente all'arsura della lingua nelle febri maligne. Fassi del succhio delle mele cottogne un medicamento saluberimo per i vomiti cholerici, e per la disenteria in questo modo. Prendesi una libra del sudetto succhio, di coralli rossi, di seme di rose rosse et di reubarbaro, di ciascuno una dramma et d'hipocistide e d'acacia di ciascuno due scrupoli. Fannosi poi bollire tutte queste cose insieme fino che cali la terza parte et si colano diligentemente e di questi medicamenti si da à bere due ò tre oncie alla volta, due hore avanti al cibo, ma bisogna che prima gli amalati si purghino.

||f.22v

Del seseli cretico

Sono (secondo Castor Durante) quattro le specie dei seseli, cioè massiliense, ethiopico, del Peloponeso et cretico. Et noi qui descriveremo le virtù solamente del cretico lasciando il lettore in libertà di indagare le virtù degl'altri negl'autori, che di quei trattano piacendoli. Il seseli cretico, dunque, è herba breve con molti fusti, produce il seme doppio, tondo, simile algi scudi, aromatico et alquanto acuto. Tanto la radice, quanto il seme del seseli scaldano così forte che possono valorosamente provocar l'orina e sono di sottili parti. Il succo del cretico seseli, spremuto dal fusto e dal seme, quando sono verdi et bevuto con vino passo dieci di, al peso di tre oboli, sana i dolori delle remi. La radice incorporata con mele, in modo di lettuario. Facilita lo sputo, nei difetti del petto. Il seme messo in un sacchetto et scaldato, sana applicatto i flusi frigidi della testa e della cervice. E le foglie peste con la radice et applicate calde, risolvono ogni sorte di scrofole et i sacchetti del seme bolliti in vino gagliardo applicati, mitigano i dolori colici et risolvono la ventosità degli hidropici. Le radici et il seme bevonsi utilmente alla distillatione del orina et ai difetti del respirare, giovano alle prefurationi della madrice et al

malcaduto. Provocano i mestruai, il parto, vagliono à tutti i difetti dell'interiora, sanano la tosse vecchia. Il seme bevuto con vino corrobora la digestione, et caccia via i dolori del corpo. E' utile a quelle febri, che chiamano epiale. Bevonlo i viandanti contra il freddo con vino et pepe. Dassi alle capre et à tutti gl'altri bestiami, acciò agevolmente pastorischino et nasce negli'altri monti.

||f.23r

Della radice idea

La radice idea, secondo scrisse Dioscoride, produce le frondi simili al rusco, appresso alle quali sono certi come piccioli caprivoli, da quale esce il fiore. La radice è valorosamente costrettiva et convenevole in ogni cosa ove bisogna ristagnare, imperò, si beve utilmente per i flussi del corpo e de mestruai, ristagna oltre à questo tutti i flussi del sangue. Questa radice, scrive il Matthioli, à tempi nostri, non si porta in Italia, ne trovo io chi scriva, ove ella nasca, quantunque il cognome suo dimostri, esser pianta del monte Ida di Candia ò di Troia, ~~come fù poco qui di sopra detto del Rovo ideo~~¹⁸⁴. Dimostra le virtù sue Galeno al sesto delle facolta de semplici, così dicendo. La radice Idea è al gusto valorosamente acerba, facendosene esperienza, si ritrova manifestamente operare, secondo che ella dimostra al gusto, impero che, tanto bevuta, quanto impiastrata et applicata di fuori, ristagna la disenteria, i flussi del sangue, del corpo, dei mestruai et d'ogni altro luogo della persona.

Del rovo ideo

Questo rovo è specialmente chiamato Ideo, per nascere egli solamente nel monte Ida, che è il più alto nell'isola di Candia. E' questo rovo più tenero dell'altro rovo, che nasce altrove et è armato di minori spine, come che si trovi ancora senza esse. E' valoroso in ogni cosa à cui vaglia l'altro. Oltre à ciò giova, il suo fiore impiastrato con mele, alle infiammaggioni degl'occhi. Spegne il foco sacro, dassi à vere con acqua nei difetti dello stomaco. I rovi, come scrive Theophrasto al 28o capitolo del 3o libro, sono volgarissime piante e di diverse specie delle quali noi taceremo, e solamente faremo mentione del rovo chiamato Ideo dal monte Ida, dove per avventura nasce egli copioso, et in ||f.23v altri monti ancora. Questo rovo, è molto meno rigido dell'altro, et fa le foglie più larghe, più morbide et più molli et le verghe fragili et tonde, con spine o pochissime o nessuna. I fiori et i fusti sono simili alle more dell'altro, ma sono però differenti e nel calore e nel sapore, percioche sono più teneri, dolcigni, costrettivi et con una certa sciapitezza giocondi. Rosseggiano continuamente et mai diventano neri et sopra il rosso biancheggiano, come se fossero carichi di rugiada. Fece mentione Galeno al 6o delle facolta dei semplici così dicendo. Le frondi, i germi, il fiore, il fratto et le radici dei rovi partecipano tutti un poco di costrettivo mà sono differenti in questo, cioè, che le frondi tenere e nate di poco, hanno in sè pur assai dell'acquoso et poco costrettivo et il medesimo similmente dico dei germi et

¹⁸⁴ φράση διαγραμμένη από τον γραφέα.

imperò quando si masticano, sanano l'ulcere della bocca e possono ancora consolidare le ferite. E' il temperamento loro composto, parte di frigida et terrea essenza et parte d'una acquea tepida. Mà il frutto, quando è maturo, ha non poco¹⁸⁵

||f.24r

Dell'asino

Molte sono le proprietà dell'asino, che qui per brevità si tralasciano, salve alcune poche, che si diranno. Il suo latte¹⁸⁶ Popea, moglie di Domitiano Nerone, ovunque andava, conduceva seco 500 asine infantate e bagnavasi tutt'il corpo, col loro latte, acciò gli si stendesse la cute. I medici de nostri tempi danno il latte dell'asina agl'etici, con manifesto giovamento. Et Batile Candiotta, essendo divenuto tisico, si guarì, col mangiare la carne dell'asino. Mercato delle meraviglie, loggia prima, officina prima, ove si legono molte proprietà di detto animale.

Delle mosche

Nel regno di Candia vi sono molte mosche l'estate. Scrive però Plinio nel libro 21, capitolo 14, che nel monte Carina di Candia, che gira nove miglia, non ve ne sono. Mercato delle meraviglie, loggia quarta, officina quarta.

Dello pesce scaro

Dice Aristotile, che frà tutti i pesci, solamente il pesce scaro marino rumina. Testifica Ovidio, che racchiuso nelle nasse, non tenta d'uscire per la fronte, ma s'apre le porte, con spessi colpi della coda. In Candia l'arrostono allo spiedo, trafitto per la bocca et ivi i pescatori, sogliono mangiare i loro venticoli ripieni d'altri cibi. Tra gl'altri, gli mettono gl'escrementi et i fegati pisti, che sono molto grandi, senza fiele, acconziati con sale et aceto. Mercato delle meraviglie loggia, 6a officina 2a.

||24v

Del caprimulgo

Il caprimulgo (scrive Plinio) è un uccello, simile al merlo, ladro di notte, perché di giorno non vede lume. Entra di notte nelle stalle e poppa le capre, il che fa seccare a loro il latte, perché fa a loro inlanguidire le mamelle e le fa accecare. In Candia mandia manda voci così terribili, che atterrisce i paesani. Serpetro, loggia 2a, officina prima.

Della nottola

Dicono alcuni storici, che nell'isola di Candia, non si trovano nottole, ma s'ingannano, perché ve ne sono molte. Anziché, si vedono volare, la sera

¹⁸⁵ Το κείμενο διακόπτεται εδώ.

¹⁸⁶ Φράση διαγραμμένη από τον γραφέα.

l'estate nell'imbrunire del giorno quando il sole è andato à monte. Et i ragazzi per giorno vi mettono un cappello nero, sopra un asta et in quello vanno volando et si radunano molte nottole.

||f.25r

Della pietra dattili ideï et altre pietre di Candia.

Nel monte Ida si trova una pietra, che esprime il pollice dell'huomo. Chiamate dattili ideï, perche dattili nell'idioma greco si chiama dhactila. Il pollice della mano, et è di color di ferro. Ancora si trova un'altra pietra, c' ha forma della luna nuova, armata. Mercato delle meraviglie, loggia 3a, officina 3, delle pietre fussili.

Una pietra si trova in Candia bianca di colore et è fragile, la quale spezzata, si trova dentro un'altra pietra, che forma un cuor humano, cosi ben lavorato dalla natura, che sembra fatto per mano d'artefice. E dicono valere (bevuta in polvere con vino, ò fredo) al dolore et palpitazione del cuore.

Un'altra pietra si trova nella villa detta Cares di color nero, et è bellissima della quale se ne fanno colonne et altri ornamenti nelle fabbriche.

Nel scoglio di S. Thodoro, detto Turlurù et in altri luoghi del regno, si trova un'altra sorte di pietra, non dissimile dalla veronese.

Dall'agatha

Si trova l'in Candia l'agata, et lo l'ho veduta nel territorio della Canea, appresso la chiesa di Santo Venerando, tre miglia lontano da detta città, in un luogo al quanto sassoso, nel quale lo ho veduto molti pezzi, che si potevano scagliare con molta facilità. Et è di color bianco et alcuni pezzi ne ho veduti di variati colori, vaghi e curiosi da vedere. Il Cardano dice, che l'agata candiotta assottiglia la vista.

||f.25v

Dei giganti di Candia

Nella Guerra di Candia di Lucio Flacco e Quinto Metello, si trovarono corpi humani di 32 cubiti et uno di 40 cubiti di grandezza. Antonio Torquemada, libro 1, fol. 28, Giovanni Battista Ramusio volume 3o ..6o mercato delle meraviglie, logia 3a, officina prima, foglio 19. Nicolo Serpetro partita i, logia 3a, officina i, fol. 10. Nicestra Fanara, economia libro 6o. Lucio Giunio, Modesto Columella e Pietro Lauro, nel trattato dell'agricoltura, libro 5o, capitolo i, fol. 89. Bartolomeo Marliano Antichità di Roma capitolo 6o, fol. 18, narrano, che in Candia fù trovato un capo di 46 cubiti di larghezza. Antonio Torquemada trattato primo, fol. 27 narra, che in Candia fu trovato un corpo humano, dentro un monumento, che era di lunghezza 33 cubiti. Similmente nella stessa Candia, rompendosi un'altro monumento, se ne trovò un altro corpo lungo cubiti 45. Stimandosi essere quello di Orione, overo d'Ocio. Filippo da Bergamo, Antonio Torquemada et Celia Malaspina trattato 3o, fol.

27. Tomaso Garzoni, Seraglio De Stupori. Appresso mondo, stanza prima, fol.15, dicono che nell'isola di Candia fu trovato un corpo d'huomo, d'ammirabile grandezza, percioche pareva, che sopravanzasse i muri delle case, haveva in se ferite di quatro piedi l'una et eravi una lucerta accesa che s'estinse, aperta, che fù quella gran sepoltura. Et in breve il capo divenne in polvere et v'erano certe lettere, che dicevano Pallante figlio di Evandro, il quale ammazzò Turno.

||f.26r

Degli'huomini Illustri . Di San Tito Vescovo di Candia

Li compagni di S. Paolo, nella predicatione, furono sant'Archipio, che morì in Asia a di 20 Marzo, e San Tito Vescovo di Candia, che vi morì a di 4 Gennaro, circa l'anno 94 di Cristo. Filippo Brietio, tomo 3o, cap. 23, fol. 233. Riferito dà Antonio di Paolo Masini da Bologna nel libro intitolato la scola del Christiano.

Di Ceffa vescovo della Canea

Pietro Natali, libro 6, capitolo 100. Giacomo Filippo da Bergamo Agostiniano, nello supplimento delle croniche, libro 8o, facciata 122. Antonio Monachino. Dottore della Sorbona in Francia, nell'Institutione della Religione Christiana e Giò Battista Rizzoli Gesuita nella sua cronologia, asseriscono, che Ceffa, uno delli settanta due discepoli di Giesu Cristo, fù vescovo della Canea.

Tito discepolo di Paolo Apostolo vescovo di Candia havendo molti anni predicata la fede di Cristo morì l'anno 90 di Cristo et fù sepolto nella chiesa sua. A lui scrisse S. Paolo una Epistola, essendo in Nicopoli, nella quale l'ammonisce et essorta della conservatione dell'ordine sacerdotale et fuggire gl'heretici, et molte altre cose.

||f.26v

Pineto Vescovo di Candia negl'anni di Cristo 175 huomo certamente dottissimo. In questi tempi scrisse à Dionisio Vescovo di Corinto una Epistola elegantissima et similmente alcuna altra opera degna. Detto Dionissio fù molto eccellente (secondo Eusebio) et fù tanto eloquente, che non solamente ammaestrava i suoi popoli nella sua fede, ma ancora i vescovi dalle Provintie vicine, scrivendo à loro epistole dignissime e dotte, delle quali una scrisse à Lacedemoni, una agl'Atheniesi, la 3a alli Nicomedii, la quarta alli Candiotti, alla quale può essere risposta quella, che à lui scrisse Pineto. La 5a alle Chiese di Ponto, la 6a a Romani.

||f.27r

Piero Filargo, o Candiano nato nell'isola di Candia, dell'ordine de minori osservanti, et arcivescovo di Milano Massimo Theologo, e gran predicatore, fiorì circa gl'anni 1406 et per le sue virtù fù molto honorato. Entrò nella religione dandosi alli studii. In breve tempo riuscì tanto dotto, che cominciò a

leggere pubblicamente in Parigi e commentò degnamente il libro delle sentenze. Per la qual coza Galeazzo De Visconti, non essendo ancora duca, si diletteva di conversare, con huomini dotti, quali erano da lui molto amati. Mandò per costui a Parigi per haverlo appresso di sè et vacando in breve tempo il vescovado di Vicenza supplico Bonifacio Papa per costui et l'ottenne et fù confermato vescovo di Vicenza. Di poi mutò vescovato et hebbe quello di Novara et finalmente l'arcivescovado di Milano. Et perche Galeazzo predetto si chiamava marchese, overo semplice Duca di Milano et desiderando la dignità Ducale, mandò questo Pietro arcivescovo et primo suo segretario, et consigliere à Vincenzo Imperatore suo ambasciatore et ottene (benché con cento milla ducati) la dignità Ducale. Da poi Pietro fù fatto cardinale da Innocentio Papa nel titolo dei dodici Apostoli et finalmente fu creato Papa et chiamossi Alessandro quinto. Fù creato Papa l'anno 1409 nel Concilio di Pisa di volontà di ciaschedun cardinale, che v'era presente, essendo privato Benedetto et Gregorio et tenne il papato otto mesi. Et subito creato Gregorio se n' andò occultamente à Rimini, con Leonardo Aretino, à trovar Carlo che n'era D(re) et Benedetto ch'era in Francia. Si ridusse in un luogo fortissimo chiamato Paniscola et essendovi stato alcun tempo, creò di nuovo alcun cardinale. Questo cardinale, essendo uomo da bene, si sforzava metter la Chiesa et i Christiani in pace, e meritamente fù chiamato Alessandro, perche per magnanimità et per virtù poteva con ogni altro Pontefice pareggiare. Prima verso i poveri mani ||f.27v ficentimente et benefico come s'aspetta ad un vero Pontefice et fu verso poveri tando liberale, che morì quasi povero, onde si dice, che motteggiando usava alcuna volta dire, che era stato ricco Vescovo, povero cardinale e mendico Papa. Non stimava le cose terrene. Fù sì tanto animo, che privò di volontà tutti i cardinali, che erano con lui. Il potente Rè Ladislao del Regno nel concilio pisano, perche molti anni haveva molestata la Chiesa, volendo usurpare le sue giurisdittioni. Et essendo fornito il concilio, si parti di Pisa et andarsene à Bologna et doppo alcuni giorni s'infermò in tal modo, che si vedeva approssimare alla morte. Però fece chiamare tutti i cardinali et con parole dolcissime gl'essortò alla concordia, alla pace et alla deffentione della Chiesa Catholica et del popolo cristiano et havendo fornito un degno sermone, piangendo ciascheduno di detti cardinali, ch'erano presenti con gran fatica, recitò à loro per soavissimo parlare del dolcissimo nostro salvatore Gesu Cristo. Figlioli, padri et fratelli, io vi dò la mia pace e la mia pace vi lascio, e ciò detto, spirò. Il dì cui corpo, con molte lagrime et pianti fu sepolto nella chiesa de frati minori della prefatta città di Bologna.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΛΙΜΠΕΡΤΗΣ Α., *Βότανα της Κρήτης. Ιδιότητες και χρήσεις των φυτών*, εκδ. Μύστις, Ηράκλειο, 20102.

ΒΙΟΛΙΔΑΚΗΣ Γ., «Ad lecturam simplicium et altri curiosi per la cognitione herbaria. Αναζητήσεις βοτάνων στην Κρήτη από το πανεπιστήμιο της Πάδο-βας», *Περί ιστορίας*, 10, (2021), Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών, Κέρκυρα, σσ.279 - 304.

ΒΟΛΟΝΑΚΗΣ Ι. Η., «Πρόληψη και θεραπεία ασθενειών με βότανα στο Απο-δούλου Αμαρίου Ρεθύμνης Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνε-δρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαο-γραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 2003, σσ. 49-83.

ΓΛΥΚΑΤΖΗ - ΑΡΒΕΛΕΡ Ε., «Η επιστήμη στα χρόνια του Πορφυρογέννητου», στο ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (επιμ.), *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, εκδ. Δό-μος, Αθήνα 1995, σσ.15-29.

ΔΕΤΤΟΡΑΚΗΣ Μ., *Ιστορία της ιατρικής στην Κρήτη επί τουρκοκρατίας (1645-1898)*. Εκδ. Βικελαία δημοτική βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2010.

ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ Σ. «Ειδήσεις για τη διακίνηση του έντυπου δυτικού βιβλίου στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα (μέσα ΙΣΤ΄ αιώνα)», *Κρητικά Χρονικά*, 26, Ηράκλειο, 1986, σσ.152-176.

ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., *Η Ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*, εκδ. Σταμούλης, Αθήνα, 2003.

ΚΟΝΤΟΠΙΔΗΣ Μ., *Τα βότανα της ελληνικής γης σαν θεραπευτικά μέσα. Μια μεγάλη συλλογή από 115 συνταγές από βότανα*, εκδ. Ν. Παναγόπουλος, Αθή-να, 1900.

ΜΑΛΤΕΖΟΥ Χ., «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», στο ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. Β΄, Κρήτη 1988, σσ. 107-161.

ΜΗΤΟΥΛΑΚΗΣ Δ., «Η διακίνηση των φαρμάκων κατά την περίοδο της βενετι-κής κυριαρχίας στη Μεσόγειο», *Περί ιστορίας*, 10, (2021), Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών, Κέρκυρα, σσ.267-278.

ΜΗΤΟΥΛΑΚΗΣ Δ., *Παραδοσιακή ιατρική και φαρμακογνωσία μέσα από ελλη-νικά χειρόγραφα ιατροσόφια (15ος-19ος αι.): δρόγες, παθήσεις, συνταγές, δι-δακτορική διατριβή*, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2020.

ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ Γ., *Οι εκθέσεις των Βενετών Βαΐλων και Προνοητών Κερκύρας*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα, 2008.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν.Μ., «*Η παιδεία κατά την Βενετοκρατία*», στο ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ Ν. (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. Β΄, Κρήτη 1988, σσ. 165-195.

ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ Α., «Φαρμακεία και φαρμακοποιοί του Χάνδακα (16ος-17ος αι.)», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996, τ.Β2΄ (Βυζαντινή και Μεσαιωνική Περίοδος)*, εκδ. Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2000, σσ.129-141.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι. Κ., «Τα φαρμακεία εν Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά*, 21, 1 (1969), σσ.234-242.

ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α., *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη = Ospizi ed ospedali nell'isola di Creta sotto il dominio veneziano, Βενετία*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 1996.

ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ Ν. Ε., «Νέο χειρόγραφο ιατροσοφίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου "Λαϊκή Ιατρική", Ρέθυμνο, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 2003, σσ.429-438.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΤΖ. *Στον καιρό τηςσχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17ου αιώνα*. Εισαγωγή και σχολιασμός Alfred Vincent. Μετάφραση και επιμέλεια Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2017.

ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι. Α., «Οι ιατροί κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κρήτη», *Κρητολογικά γράμματα*, 15/16, (1999-2000), σσ.105-124.

ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι., «Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη», *Δέλτος*, 15 (1998), 7-13.

ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ Ι. Α., *Σταθμοί της ιστορίας της ιατρικής στην Κρήτη κατά την περίοδο της ενετοκρατίας και τουρκοκρατίας στο νησί : δύο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα ιατρών*, Ηράκλειο, 1997.

ΣΑΘΑΣ Κ., *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, εκδ. Τυπογραφεία των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα, 1868.

ΣΚΑΛΤΣΑ Ε., *Ιστορία της φαρμακευτικής. Η διαδρομή στην εξέλιξη των φαρμάκων από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα με έμφαση στην κλασσική, ελληνιστική και βυζαντινή περίοδο και η επίδρασή τους στους μεταγενέστερους χρόνους*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα, 2015.

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα: δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1999.

ΤΣΕΛΙΚΑΣ ΑΓ., «Τα ελληνικά γιατροσόφια: μια περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων», στο ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (επιμ.), *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σσ.57-69.

ΤΣΕΛΙΚΑΣ ΑΓ., «Τα ιατροσοφικά χειρόγραφα», στο ΤΣΕΛΙΚΑΣ ΑΓ., *Θέματα ελληνικής παλαιογραφίας*, εκδ. Αρέθας, Μεσογειακό Ινστιτούτο Ερευνών Παλαιογραφίας, Βιβλιολογίας και Ιστορίας των Κειμένων, Αθήνα, 2004, σσ.337-340.

ΤΣΕΛΙΚΑΣ ΑΓ., «Η συνάντηση Ανατολής και Δύσης στους νεοελληνικούς ιατροσοφικούς κώδικες», στο ΤΣΕΛΙΚΑΣ ΑΓ., *Θέματα ελληνικής παλαιογραφίας*, εκδ. Αρέθας, Μεσογειακό Ινστιτούτο Ερευνών Παλαιογραφίας, Βιβλιολογίας και Ιστορίας των Κειμένων, Αθήνα, 2004, σσ. 341 - 348.

ΦΡΑΓΓΑΚΗ Ε., *Η δημόδης ιατρική της Κρήτης*, Αθήνα, 1978.

BESCHI L., *Onorio Belli a Creta. Un manoscritto inedito della Scuola Archeologica Italiana di Atene (1587)*, Scuola Archeologica Italiana di Atene, Αθήνα, 1999.

CHIARAMONTE E., TOZZI S., «Un medico umanista fra dottrina e pratica», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σσ. 61-81.

CLARK P. A., *A cretan healer's handbook in the byzantine tradition : text, translation and commentary*, England, USA: Ashgate, 2011.

CLARK P. A., «Αρχαία “Materia Medica” και το τετράδιο ενός πρακτικού γιατρού στον Μέρωνα Αμαρίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου “Λαϊκή Ιατρική”, Ρέθυμνος, 8-10 Δεκεμβρίου 2000*, εκδ. Ιστορική Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 2003, σσ.235-247.

FAUSTI D., «Traduzioni cinquecentesche di Dioscoride e prospettiva filologica», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σσ. 49-59.

FERRI S., «Il “Dioscoride”, i “Discorsi”, i “Commentarii”: gli amici e i nemici» στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σσ.15-48.

FERRI S., *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001.

GIANNELLI L., GIANNETTI R., LAQUIDARA L., VANNOZZI F., «Strumenti per interpretare la terapeutica nel Mattioli», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σσ. 131-160.

HOHLWEG A., «Διάδοση και επιδράσεις της βυζαντινής ιατρικής στους μετὰ την Άλωση χρόνους», στο ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (επιμ.), *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σσ. 31-56.

HOLTON D., *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, μτφρ. Δη-λγιαννάκη Ν., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 20108.

LENZI M. L., «Dal “regno di Iatria” alla corte di Praga», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σσ. 83-104.

MARRIOTI M. G., «L'identificazione delle piante», στο FERRI S. (επιμ.), *Pietro Andrea Mattioli, Siena 1501 - Trento 1578, La vita le opere, con l'identificazione delle piante*, εκδ. Quattroemme, Ponte San Giovanni, Perugia, 2001, σσ. 161-214.

PAPADAKI I., «From Crete to Venice: The transfer of the archives», *Θησαυρίσματα*, 46, (2016), Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, σσ. 235-306.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

DURANTE C., *Herbario Nuovo*, εκδ. Gio. Giacomo Hertz, Βενετία, 1667.

https://books.google.gr/books?id=M3xDAAAACAAJ&hl=el&source=gbs_navlinks_s (πρόσβαση στις 27/5/2022)

JACOPO FILIPPO DA BERGAMO, *Supplementum supplementi delle croniche del ... padre Iacobo Philippo del ordine Heremitano*, εκδ. Bernardo Bindone, 1535.

https://books.google.gr/books?id=JksRgj-u_q0C&dq=pietro+filargo+candiano&hl=el&source=gbs_navlinks_s (πρόσβαση στις 14/6/22)

MASINI A., *Scuola del cristiano, ouero Ristretto della vita di Giesu Cristo, della sua Santissima Madre, degli Apostoli, e di altri santi*, εκδ. Giuseppe Maria Ruinetti, Βενετία, 1690.

https://books.google.gr/books?id=o3rwagEGXgQC&hl=el&source=gbp_navlinks_s
(πρόσβαση στις 6/6/22).

MATTIOLI P. A., *I discorsi di M. Pietro Andrea Matthioli sanese, medico cesareo, ... nei sei libri di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale*, εκδ. Marco Ginami, Βενετία, 1621.

https://books.google.gr/books?id=GfTuSalxvxAC&hl=el&source=gbp_navlinks_s (πρόσβαση στις 27/05/2022)

PLINIO SECONDO, *Historia Naturale* di G. Plinio Secondo, tradotta per L. Domenichi, εκδ. P. Ricciardi, Βενετία, 1603.

https://books.google.gr/books?id=C65kAAAAcAAJ&dq=plinio+per+animali&hl=el&source=gbp_navlinks_s
(πρόσβαση στις 14/06/22)

SERPETRO N., *Il mercato delle maraviglie della natura*, εκδ. Tomasini, Βενετία, 1653.

https://books.google.gr/books?id=NHI_AAAAcAAJ&hl=el&source=gbp_navlinks_s
(πρόσβαση στις 6/6/22)